

Magyar Tudomány

RÁKÓCZI-ÉV

BIBÓ ISTVÁN

Nacionalizmus és régészet

Közgyűlés az Akadémián

2003•6

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840 CIX. kötet – Új folyam, XLVIII. kötet, 2003/6. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VÁMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, CSATÓ ÉVA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, SZENTGYÖRGYI ZSUZSA, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524
matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu
Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.
Tel.: 2067-975 • akaprint@matavnet.hu

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők
Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 25845

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 15,35 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

A Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója

Köpeczi Béla: Előszó	676
Tudományos konferencia: Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában ...	677
Tóth Ferenc: Bujdosó vagy száműzött? – A Rákóczi-emigráció a történelem tükrében ...	678
Bánkúti Imre: Rákóczi államának gazdasági problémái.....	686
Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája.....	692
R. Várkonyi Ágnes: Ad Perpetuam Rei Memoriam – Rákóczi államáról	699

Tanulmányok

Éltető Andrea – Hercsuth Andrea: Katalónia modernizációja.....	713
Cserne Péter: Harmadik utak – Néhány szempont Röpke és Bibó összevetéséhez ...	726
Dénes Iván Zoltán: Egy igazságtalanság két értelmezése – Szekfű Gyula és Bibó István a párizsi békeszerződésről	738
Michalkó Gábor – Rác Tamara: A sátorverésen túl – A turizmustudomány magyarországi állapotairól	747

Interjú

Nacionalizmus és régészet – Lukácsi Béla beszélgetése Bálint Csanáddal	759
--	-----

Tudós fórum

Az MTA 2003. májusi közgyűlése (<i>Szabados László</i>).....	764
A Magyar Köztársaság kormánya és az MTA együttműködési megállapodása	772
Az Informatikai és Hírközlési Minisztérium és az MTA együttműködési megállapodása	773
A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium és az MTA együttműködési megállapodása.....	774
Magyar Professzorok Világtanácsa	775

A világ tudománya magyar diplomaták szemével

Szalai-Szűcs Ildikó: Reformtervek a brit felsőoktatásban	777
Takács István: Külföldi egyetemi hallgatók helyzete az Egyesült Államokban.....	779
Erdélyi Árpád: Hogyan tovább, Orosz Tudományos Akadémia?	781

<i>Kitekintés (Jéki László - Gimes Júlia)</i>	785
---	-----

Könyvszemle

Kiss Endre: Monetarista globalizáció és magyar rendszerváltás (<i>Heiszler Vilmos</i> ...	790
Vizi E. Szilveszter - Altrichter Ferenc - Nyíri Kristóf - Pléh Csaba: Agy és tudat (<i>Boros János</i>)	792
Niederhauser Emil - Szvák Gyula: A Romanovok (<i>Papp Imre</i>)	794
Surányi Dezső: Gyümölcsöző sokféleség (<i>Fekete Gábor</i>)	795
Angol nyelvű bibliográfia a holokausztról (<i>Kádár Gábor - Vági Zoltán</i>).....	799
Borhi László: Iratok a magyar-amerikai kapcsolatok történetéhez 1957-67 (<i>-r. - I.</i>)	800
Markovits Pál: Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. században (<i>-r. - I.</i>)	800

A Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója

ELŐSZÓ

1703 júniusában II. Rákóczi Ferenc, az erdélyi fejedelmek leszármazottja Lengyelországból Magyarországra jött, s jobbágyok és kisnemesek élére állva kirobbantotta a szabadságharcot. Jeles évfordulóról van szó, hiszen háromszáz évvel ezelőtt került sor erre az eseményre, amely létrehozta a független magyar államot és az önálló Erdélyt. Igaz, hogy csak rövid időre, hiszen nyolc évvel később, 1711-ben a szatmári szerződés megghiúsította ezt a tervet, kiegyezést hozott a Habsburg-házzal, megtartva a nemesség privilégiumait, de feladva az ország és Erdély függetlenségét.

A Magyar Tudomány olyan tanulmányokkal emlékezik meg erről az évfordulóról, amelyek felhasználják a legújabb kutatási eredményeket. R. Várkonyi Ágnes Rákóczi államáról szól, amely megteremtette a magyarság és a nemzetiségek egyetértését s a vallások közötti megegyezést, tehát egy olyan politikát, amely egyszerre fejezte ki a nemesség és a jobbágyosság legfőbb érdekeit a Habsburg-házzal szemben. Bánkúti Imre az ország gazdasági helyzetéről szól, amelyre Nyugat-Európához képest az elmaradottság volt jellemző, és amely ilyen módon bizonytalan alapot teremtett a hadsereg fenntartásához és az állam irányításához. A rézpénz be-

vezetése és a franciák által nyújtott segítség nem tudott változtatni a helyzeten, a szabadságharc végén az ország kimerült. Köpeczi Béla bemutatja Rákóczi külpolitikáját, amelynek fundamentuma a francia szövetség volt. Ez elvezetett az 1708-ban felfektetett, XIV. Lajos és Rákóczi közötti szerződéstervezethez, amelyeket a megromlott helyzet miatt senki sem írt alá. 1707-ben I. Péter felajánlotta a fejedelemnek a lengyel koronát, amelyet ő a varsói szerződésben bizonyos feltételekkel elfogadott. II. Ágost azonban a cár engedélyével visszament Lengyelországba, s ez utóbbi már csak a bécsi meditációt kísérelte meg, de sikertelenül. A bujdosásban a fejedelem folytatta francia, spanyol, orosz vonatkozású diplomáciai tevékenységét, de a nemzetközi elszigeteltségen nem tudott segíteni. Tóth Ferenc a bujdosás időszakát dolgozza fel, felhasználva újabb adatokat is, így többek között Rákóczi franciaországi és törökországi helyzetéről és a kuruc emigrációról.

Reméljük, hogy az említett tanulmányok hozzájárulnak a szabadságharc történetének jobb megismeréséhez, és igazolják azt, hogy Rákóczi nemcsak a magyar és az erdélyi függetlenség harcosa volt, hanem a magyar felvilágosodás egyik előfutára is.

Köpeczi Béla

EURÓPA ÉS MAGYARORSZÁG II. RÁKÓCZI FERENC KORÁBAN

A 2003. szeptember 24-26. között Budapesten rendezendő nemzetközi tudományos konferencia programja:

A Károli Gáspár Református Egyetem Kora Újkori Történeti Tanszéke, a Közép-európai Egyetem Történeti Tanszéke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke, a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Francia és Történelem Tanszékei, a Magyar XVIII. századi Társaság, a Balassi Bálint Intézet, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Országos Levéltár a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából nemzetközi tudományos konferenciát rendez Budapesten 2003. szeptember 24-26. között a XVII-XVIII. század fordulójának időszakáról.

A rendezvény célja, hogy II. Rákóczi Ferenc korának Magyarországot nemzetközi összefüggéseiben vizsgálva elemezze a XVII. század második felétől a XVIII. század elejéig terjedő időszak európai strukturális jellegzetességeit: a demográfiai, társadalmi, hatalmi, mentalitásbeli és szellemi változásokat.

Az előadások nemzetközi összefüggésekben, egy-egy régió sajátosságain keresztül mutatják be az európai hatalmi változásokat, az államszervezet átalakítására vonatkozó kísérleteket, a népesség, a gondolkodás, a művelődés és az életmód alakulását.

A fentiek értelmében az alábbi témaköröket tervezzük:

1. *A hatalmi egyensúlytól az „örök békéig”.* Az államrendszer változása Európában a vesztfáliai és az utrechti béke közötti időszakban. (Hatalmi érdekek, diplomáciai és katonai konfliktusok.)

2. *Bírodalom és reszpublika.* A politikai közösségek belső átszervezésének alternatívái. (Államszervezet, képviseleti rendszer, politikai gondolkodás, ideológia, retorika.)

3. *Államhatalom és felekezetek.* Egyházak és hitélet a változó hatalmi szerkezetben. (Felekezeti sokszínűség, együttélés, valláspolitikai.)

4. *Társadalom és hadsereg.* A militarizált társadalmi csoportoktól az állandó hadseregig. (Hadszervezés, társadalom és hadsereg viszonya, katonáskodó nemesség, reguláris fegyveres erő.)

5. *Népesség és civilizáció.* Demográfiai változások a táplálkozás, a járványok, az egészségügy és az anyagi kultúra összefüggésében (növényi kultúrák, fogyasztási szokások, járványügyi védelem, „politika medica”, lakás).

6. *Művelődés és szokásrend.* Az iskoláztatás, a műveltség és a tudományos megismerés, illetve ezek hatása a szokásokra. (Alfabetizáció, könyvkultúra, iskolák, a laikus természettudományos diskurzus, a közízlés alakulása.)

A rendezvény nyelve angol, francia, magyar, német. A konferenciához szeptember 27-én egynapos fakultatív kirándulás kapcsolódik, melynek úti célja Sárospatak és Tokaj.

Információ: <http://www.rakoczikonf.hu>

BUJDOSÓ VAGY SZÁMŰZÖTT?

A RÁKÓCZI-EMIGRÁCIÓ A TÖRTÉNELEM TÜKRÉBEN

Tóth Ferenc

főiskolai docens, Szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola – frantoth@fsd.bdtf.hu

Az emigráns II. Rákóczi Ferenc a magyar történelem egyik legnépszerűbb, ám korántsem egyértelműen megítélt hőse. A szabadságharc leverése utáni éveit kutató történészek külföldi levéltárak forrásait folyamatosan feldolgozva gazdagították azt a képet, amelyet a hazai történelemkönyvek és irodalmi értékű feldolgozások közkinccsá tettek. A hazáért és szabadságért küzdő tragikus sorsú fejedelem megítélése azonban a korában sem volt problémamentes. A törvényes uralkodója ellen fellázadt alattvaló törekvéseit még a vele rokonszenvező vagy éppen együttműködő európai uralkodók sem fogadták el maradéktalanul. Jó példa erre az, hogy XIV. Lajos sem kötött vele formális szövetséget, noha a spanyol örökösödési háború idején burkoltan jelentős támogatással segítette a Habsburgok keleti ellenfeleként fellépő Rákóczit. A háborút lezáró békeszerződéssel pedig egyenesen kényelmetlenné vált az inkognitóban Franciaországban tartózkodó Rákóczi jelenléte, aki végül a távoli Oszmán Birodalom területén talált végső menedéket. Milyen körülmények alapján ítélnéljük meg nemzeti hősünk életének e szakaszát, és milyen végső következtetéseket vonhatunk le az erre vonatkozó információink alapján közel három évszázad távlatából? S hogyan értékelhetjük az úgynevezett Rákóczi-emigráció egyéb eredményeit?

II. Rákóczi Ferenc élete utolsó korszakának (1711-1735) már több neves történészünk szentelt tudományos munkát. Az

elsők között Szalay László, Thaly Kálmán és Márki Sándor foglalkozott e kérdéssel. Munkáik a kor nemesi függetlenségi ideológiáját magukba foglalva jelentős aktuálpolitikai szerepet kölcsönöztek bujdosó fejedelmünk emlékének. A 19. század romantikus, nemzeti függetlenségi lelkesedéstől áthatott Rákóczi-kultusza a Rodostóban elhunyt fejedelem hamvainak hazahozatala idején érte el tetőpontját, és vezette be örökre II. Rákóczi Ferencet a legnevesebb magyar uralkodók és nemzeti hősök előkelő panteonjába. Az idilli képet egy addig kevésbé ismert történész, Szekfű Gyula kritikusabb hangvételű munkájának megjelenése zavarta meg. A *száműzött Rákóczi* 1913-as megjelenése fordulópontot jelentett a magyar történetírás menetében. Addig feltáratlan levéltári források alapján Szekfű rámutatott az emigrációban élő Rákóczi tevékenységének árnyoldalaira is, és kiemelte személyiségének gyengeségeit. Szembefordulva a romantikus, idealizáló történetírással, Szekfű tudományos kritikával, ám aktuálpolitikai jellegtől sem mentesen kezelte a tragikus sorsú fejedelem utolsó húsz évének eseményeit, amelyet a történeti fejlődéssel ellentétes folyamatnak ítélt. A könyv fogadtatása meglehetősen viharosnak volt mondható, és a modern magyar történetírás egyik legnagyobb vitáját gerjesztette.

A kérdés kutatásában jelentős részeredményeket hoztak Zolnai Béla és Émile Pillias eredményei, akik újabb források alapján első-

sorban az emigráns fejedelem szellemi fejlődését emelték ki. A kérdés kutatása több évtizedes megtorpanás után Köpeczi Béla nagyívű tudományos monográfiájával (*A bujdosó Rákóczi*) összefoglalta és részben rehabilitálta a Szekfű-féle monográfiában felvázolt negatív képet. Köpeczi Béla szinte

az összes ismert, szóbajöhető levéltári forrást feldolgozva, minden eddiginél teljesebb képet alkotott Rákóczi személyéről és életének utolsó korszakáról. Nincsenek lezárt történeti kérdések, ám Köpeczi Béla monográfiája után nehezen lehet e témáról újabb tudományos összefoglaló jellegű munkával bekapcsolódni az évszázados vitába. A *bujdosó és száműzött* szavak tudatos

használatával – amelynek árnyalatbeli különbségeit más európai nyelveken szinte lehetetlen kifejezni – elkülönült két historiográfiai nézet elsősorban a fejedelem személyére összpontosítja a figyelmet. Nem kívánva e kérdésben állást foglalni, jelen tanulmányommal inkább a téma vitatott kérdéseinek felvázolásához és a Rákóczi-szabadságharc utáni emigráció átfogó értékeléséhez szeretnék hozzájárulni.

Amint ismeretes, a szabadságharc utolsó szakaszában Rákóczi fejedelem I. Péter cártól remélte a magyar függetlenségi mozgalom megsegítését. Ám amíg a fejedelem külföldön tárgyalt, Károlyi Sándor gróf a szatmári békeszerződés aláírásával elejét vette a további küzdelmeknek. Rákóczi mindvégig ellenezte a megegyezést, annak ellenére, hogy a magyarországi közhangulat erősen

hajlott már a kompromisszum irányába. Rákóczi először a Lengyel Királyság déli részén talált menedéket, ám ez a menedék kockázatosnak bizonyult a magyar határ közelsége miatt. Egy megghiúsult merénylet után az északi Danckába (Dantzig, Gdańsk) helyezte át székhelyét. A kikötővárosban ha-

tározta el magát a franciaországi útra, abban a reményben, hogy részt vehet a spanyol örökösödési háborút lezáró békétárgyalásokon. 1712 végén az angol Szent György hajót bérelte ki, amely a dán Koppenhága, a svéd Marstrand és az angol Hull kikötők érintésével a normandiai Dieppe-ig szállította az emigráns fejedelmet.

Az 1713. január elején Normandiá-

ban partraszálló erdélyi fejedelem egyenesen Párizsba sietett. A törvényes uralkodója ellen lázadó Rákóczi jelenléte elég kényes volt a császárral éppen békét kereső XIV. Lajos számára. Ezért a Napkirály becses vendége inkognitóban, „Sáros grófként” volt kénytelen az udvarban meghúzni magát. A franciás műveltségű Rákóczi Versailles-ban viszonylag hamar alkalmazkodott a francia királyi udvar meglehetősen sajátos világához. XIV. Lajos személyes vendéglátásán kívül felesége távoli rokonai, úgymint a krónikaíró Dangeau márki is elősegítették beilleszkedését. Utóbbinak köszönhetően elég pontos információink vannak az ottani tevékenységéről.

Rákóczi kíséretével Párizs környékén, Chaillot-ban, Passy-ban, majd Clagnyban telepedett le. Jelentős kegydíjat élvezett, amely

Jean Meyer francia történész szerint elérte az évi 75 000 frankot. Ez lehetővé tette számára a gondtalan életet, ugyanakkor az udvartartása költségeire valószínűleg már nem futotta belőle. Az Hôtel de Transylvanie „kártýabarlangja”, amely Prévost abbé híres regényével (*Manon Lescaut*, 1731) lett világhírűvé, s amelyet Rákóczi hívei tartottak fenn, minden bizonnyal ebből a kényszerű szükségből jött létre. A fejedelem XIV. Lajos életében ideje nagy részét Versailles-ban töltötte és udvari kapcsolatait ápolta a király közvetlen környezetének tagjaival: Luxembourg marsallal, Breteuil és Maine hercegekkel, Torcy márkival és Toulouse gróffal. Az emlékiró Saint-Simon herceg nem tartozott e körhöz, s talán ennek is köszönhető az a fanyar stílusú portré, amelyet a Napkirály udvarának krónikása hagyott ránk. Az utrechti és rastatti békeszerződések a tárgyaló nagyhatalmak az emigráns kurucok teljes mellőzésével kötötték meg. A magyarok ügyével szemben a császári tárgyalók sikeresen állították szembe a dél-franciaországi katalán lázadókat, és így kölcsönösen „magukra hagyták” a törvényes uralkodójuk ellen felkelt hajdani szövetségeseiket.

Az idős XIV. Lajos halála fordulópontot jelentett Rákóczi életében. A versailles-i udvari emberből lassan a külvilágtól elforduló remete lett. Ebben a változásban nem csupán a kormányváltás játszott szerepet, ugyanis Rákóczi már fiatal kora óta hajlamos volt a magányos vallásos elmélkedésre, s Franciaországban mélyen megérintették a janzenizmus tanai is. Grosbois-ban a karmaduli szerzeteseknél bérelt egy kis házat, és elkezdte írni *Vallomásait*, a latin nyelvű magyar vallásos irodalom egyik remekét. Visszavonulása nem jelentett teljes elszigeteltséget, hiszen folyamatosan követte a külpolitikai eseményeket. A kiújuló osztrák-török háború újabb lehetőséget kínált a magyarországi felkelés kirobbantására, s Rákóczi elfogadva a szultán meghívását, 1717-

ben elhagyta Franciaországot és Törökországba utazott.

A fejedelem törökországi éveiről is kettős képünk maradt fenn. Egyrészt Mikes leveleiből, illetve a romantikus irodalomból megismert emigráns élet mindennapjai jelennek meg előttünk. Másrészt pedig azok a gyakran irreális tervek, próbálkozások, amelyek kovácsolása során a legvakmerőbb kalandoktól sem riadt vissza a – Szekfű ítélete szerint – szuverenitási komplexussal küzdő száműzött Rákóczi. Az emigráns magyarok csalódására a háború már a végéhez közelített, amikor a szultán Drinápolyban érdemben foglalkozni kezdett a magyar emigránsok ügyével, a pozsareváci békekötés pedig aktív alkalmazásuk reményét is szertefoszlatta. Ennek következtében újra diszkrét passzivitásba kellett visszavonulniuk, annál is inkább, mivel a kiadatásuk is felmerült a béketárgyalások során. A feltűnést elkerülendő – és főleg a császári tiltakozás miatt – a Fényességes Porta a Márvány-tenger partján fekvő kikötővároskát, Rodostót jelölte ki a magyar emigránsok szálláshelyének.

A többnemzetiségű Rodostóba (ma Tekirdag, Törökország) egyébként a 18. században más európai országokból származó emigránsokat, például lengyeleket is letelepített az oszmán vezetés. Rodostó egyszerre volt a bujdosó Rákóczi szellemi műhelye és a száműzött fejedelem diplomáciai főhadiszállása. A politika mellett a bölcsekedés is fontos szerepet játszott az idős, bár még mindig bizakodó fejedelem életének utolsó szakaszában. Zolnai Béla kutatásai óta jól ismerjük rodostói könyvtárát, amelyből kora olyan jelentős szellemi irányzatai, mint például a janzenizmus is megtalálták az utat éppen Rákóczi írásai és Mikes fordításai révén, igaz, jelentős késéssel, a magyar szellemi élet felé. Mikes Kelemen a 18. századi magyar irodalom olyan egyedülálló remekét hozta létre, amely talán a rodostói emigráció nélkül soha nem jött volna létre. Ebből a

szempontból feltétlenül vitába szállhatunk Szekfű Gyula azon állításával, miszerint „minden száműzött élete a köznek haszontalan”.

Rákóczi Rodostóból is igyekezett bekapcsolódni a nemzetközi politikai életbe. Követeket és emlékiratokat küldött a különböző európai udvarokba, elsősorban Franciaországba és Spanyolországba, valamint Oroszországba. A nemzetközi viszonyok azonban ismét kedvezőtlenül alakultak az emigráns fejedelem számára. Reménycsillagot csak a Rákóczival szimpatizáló francia követ, d'Andrezel vicomte megjelenése jelentett 1725-26-ban. Törökországba való megérkezése után a fejedelemnek először volt módja, hogy a francia követ segítségével ismét aktív diplomáciai tevékenységet folytasson. (Köpeczi, 1991) Ekkor bonyolódott bele a Szekfű által pellengérré állított kétes hírű kalandba, amely „kalózfejedelemség” néven került be a magyar történetírásba. Egy angol kalandor, bizonyos Ploutman javaslatáról volt csupán szó, amelyben a Földközi-tenger kereskedelmének biztonságát elősegítendő, kalózokat kívánt letelepíteni az Oszmán Birodalom területén, és e tervéről Rákóczival is tárgyalt, aki ezt az alkalmat is meg kívánta ragadni a tényleges politikai szerepvállalásra. Rákóczi életének utolsó éveiben továbbra is elsősorban a francia és spanyol diplomáciát ostromolta a magyarországi diverzióra vonatkozó terveivel. A valóságtól egyre jobban elrugaszkodó tervezetekről a fejedelem kíséretéhez csatlakozó külföldi ügynökök kémtevékenysége folytán a császári udvar szinte naprakész információkkal rendelkezett. Amíg a hivatalos diplomácia elzárkózott, a különböző kalandorok egyre inkább felismerték az öreg Rákóczi hiszékenységeiben rejlő lehetőségeket. Kapcsolatba került kora neves francia renegátjával, a hírhedt Bonneval pasával is. Az idős fejedelmet külföldi kalandorokba vetett bizalma kissé elidegenítette saját bujdosó honfitársaitól is, és ezáltal tovább fokozódott elszigeteltsége. Ötvenki-

lenc éves korában betegségben hunyt el száműzött honfitársai körében, halálával egy remény foszlott szét a magyar függetlenségi mozgalmak számára, amelyek egyúttal mérítettek is a bujdosó Rákóczi emlékéből.

Természetesen a vitás kérdések felett nem szabad szó nélkül átsiklani. Ezek közül az egyik leghíresebb a párizsi „kártyabarlang” az Hôtel de Transylvanie-ban. A jelentéktelen történet valóságos irodalmi és történeti mítoszt kreált, amely napjainkig érezteti hatását. A párizsi levéltárak ezen ügyre vonatkozó számos dokumentumát már ismerjük, ám Rákóczi szerepét továbbra sem lehet egyértelműen megállapítani. Talán lehet valóság-alapja a fejedelem fia, György azon állításának is, amelyet 1740. július 3-i kérelmében fogalmazott meg, miszerint apjának királyi engedélye volt a palotájában való szerencsejátékok folytatására... Hasonlóan bonyolult problémát okozott az emigráns Rákóczi megítélésében az úgynevezett „kalózfejedelemség” és az egyéb irreális tervek kérdése is, amelyet szintén Szekfű Gyula említett munkája hozott napvilágra. Ballagi Aladár *Az igazi Rákóczi* című munkájában nyelvészeti alapon próbálta értelmezni a jelenséget, kiemelve a kalóz szó európai nyelvekben elterjedt kettős értelmét. Köpeczi Béla összefoglaló monográfiájában kiemeli, hogy „reális és irreális elemek keveredtek Rákóczi külpolitikájában, de az irrealitás nem az alapvető érdekek felismerésében jelentkezett, hanem abban, hogy az adott körülmények között mit lehetett megvalósítani.” (Köpeczi, 1991)

A fejedelemről alkotott történelmi kép árnyait felerősítette két fia nem túl dicsőséges pályája is. Mint ismeretes, két utódját, Józsefet és Györgyöt már kora ifjúságuk óta szigorú császári felügyelet alatt álló nevelésben részesítették, amelynek célja a két „sasfióknak” az apjuk által képviselt magyar nemzeti értékrendtől való elidegenítése volt. Eredeti nevüktől is megfosztva, József a Mar-

chese di San Carlo, György pedig a Marchese della Santa Elisabetha név alatt nevelkedett. A padovai egyetemen tanuló György 1726-ban Franciaországba szökött, majd 1727-ben apjánál is látogatást tett Rodostóban. Az apa és fia közötti találkozás a szemtanú Mikes Kelemen bizonyossága szerint kiábrándítóan hatott az öreg fejedelemre és kíséretére. Később György Párizsban a francia király által biztosított kegydíjből élt egészen 1756-ban bekövetkezett haláláig. József pályája sokkal kalandosabb volt. Bécsből megszököve, 1736-ban az újabb osztrák-török háború hírére Konstantinápolyba utazott. A kalandor Bonneval pasa rábeszélésére a magyar bujdosók vezéréként bekapcsolódott a konfliktusba, amelytől az Erdélyi fejedelemség visszaszerzését remélte. A szultán elismerte fejedelemnek és Magyarország urának is, ám e titulusokat nem sokáig élvezhette az ambíciózus Rákóczi fiú, mivel hamarosan meghalt. Rákóczi József fellépését az európai közvélemény jelentős része elítélte, a pápa pedig kiközösítéssel sújtotta a törökkel szövethető trónkövetelőt. Egyetlen utódja, Josepha-Charlotte nevű természetes leánya teljes ismeretlenségben hunyt el 1780-ban.

Az emigráció, Szekfű véleményével ellentétben, a köznek sem volt haszontalan. A pozitív vonásai közé tartozik az a folyamat is, amely során több ezer magyar katona távozott Franciaországba, hogy az ott alapított huszárezredekben szolgáljon. Milyen okok vezettek a magyar katonák ilyen arányú kivándorlásához? Egyrészt a szabadságharc befejezésével katonák tömegei váltak fölöslegessé. Ezek a háborúban edződött tapasztalt katonák igen keresettekké váltak a nyugat-európai zsoldospiacra. A 18. századi harcászati divatos volt az úgynevezett kisháborús taktika, és az akkori harcászati szakirodalom előszeretettel ajánlja a magyar lovasok alkalmazását a tipikusan kisháborús manőverekben, mint például a portyázás, a felderítés vagy a cselvetés. Mint ismeretes, a

Rákóczi-szabadságharc során a kurucok az összes fontos csatát elveszítetették, ugyanakkor a portyázó hadműveletekkel hosszú évekig sikeresen ellenálltak a fegyelmetesebb és jobban felszerelt császári hadaknak. A bujdosó kurucok egy része a francia huszárezredek tisztikarában kapott elég fontos pozíciót. Legismertebb közülük székesi gróf Bercsényi Miklós fia, László, aki a Franciaország marsallja címet is elnyerte. (Zachar, 1984)

A sikeres franciaországi magyar katonai karrierok bebizonyítják, hogy a magyar harcászati példaértékű volt még a fejlett nyugati hadseregekben is. A magyarság a katonai teljesítmény egyik garanciájává vált. A francia katonai nemesség viszonylag gyorsan befogadta a magyar nemességet, elsősorban házasságok révén. A híres katonáiról, Lancelot Turpin de Crissé gróf egy kéziratában felvázolt egy érdekes lehetőséget a francia huszárezredek magyar jellegének megtartására. Szerinte nem fontos a huszárság egészét magyarokból kiállítani, elég a magyar, illetve magyar származású nemesekből álló tisztikart Franciaországban letelepíteni, francia nemeslányokkal összeházasítani és nemzetiségük kontinuitását biztosítani. Ez a magyar nemesi tisztikar a kovász szerepét töltené be az újoncok magyar típusú harcmodorra való beoltására. Ha Turpin de Crissé javaslata csupán papíron maradt is, a franciaországi magyar huszárok hírneve az egész világot bejárta, és választott hazájukban ma is híven őrzik az emléküket. A dél-franciaországi Tarbes városában található például az egyetlen nemzetközi huszármúzeum is, amely a világ összes hasonló alakulatának emlékéit hivatott ápolni. A Rákóczi-féle magyar emigráció katonai teljesítménye révén feltétlenül egyedülállót nyújtott a korabeli hadművészetben. (Tóth, 2000)

Rákóczi emigrációban fogant külpolitikai tervei nem maradtak teljesen elszigetelt és hatás nélküli próbálkozások, sőt akadtak szá-

mosan folytatói is a rodostói illetve franciaországi magyar emigrációban. A francia diplomácia még sokáig nagy hasznát vette a törökül is jól beszélő magyar ügynököknek; a 17. század végi és 18. század eleji magyar rendi mozgalmak szoros kapcsolatban álltak mind a Francia Királyság, mind az Oszmán Birodalom meghatározó hatalmi köreivel. E kapcsolati tőkét sikerült kihasználniuk, amikor a függetlenségi mozgalmak bukása után emigrációba kényszerültek. A rodostói magyar emigráció és a franciaországi magyar emigráció egyes csoportjai tovább erősítették e személyes szálakat, amelyek révén gyakran a két nagyhatalom közötti kapcsolattartás is erősödött. E jó hármass együttműködés garanciájává a hamu alatt izzó magyar függetlenségi mozgalom parazsa vált. A bujdosó fejedelem diplomáciai terveinek leg hívebb követője Csáky Mihály gróf volt, aki az 1740-50-es években több magyar diverzióra vonatkozó „irréális” tervezetet is eljuttatott a Versailles-i udvarba.

A francia külpolitika bizonyos szempontból még egészen a 18. század közepéig változó intenzitással felszínén tartotta egy esetleges magyar diverzió lehetőségét, visszanyúlva ahhoz az évszázados diplomáciai hagyományhoz, amely szerint háború esetén a francia király szubverzív politikát folytathatott Magyarországon és Erdélyben. A 18. században, különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után, a francia diplomácia a magyar elégedetlenség ügyét óvatosabban, az Oszmán Birodalom érdekszférájába hárítva kezelte. Ugyanakkor igyekezett minden adandó alkalommal felhasználni a számára kapóra jövő magyar mozgalmakat a császári ellenlábasával folytatott konfliktusok, háborúk során. Az általunk vizsgált időszakban, XV. Lajos fokozottabban érdeklődött Lengyelország ügyei iránt, amely a tervezett francia szövetség legfontosabb láncszeme volt, mivel a szabad királyválasztás révén itt lehetett a legkönnyebben franciabarát ural-

kodót trónra juttatni. Amíg a hivatalos francia külpolitika a Habsburgokkal való megegyezést kereste, amelyet XIV. Lajos testamentumában is megemléített, a királyi titkos diplomácia (a híres *Secret du Roi*) a Habsburg-ellenes franciabarát szövetség létrehozásán fáradozott. Conti herceg, a francia király lengyel trónra szánt jelöltje, folyamatos levelezésben állt a fontosabb kelet-európai francia diplomatákkal, nevezetesen a varsói, konstantinápolyi, stockholmi és szentpétervári követekkel, akiket természetesen előzőleg beavattak a *Secret du Roi* rejtelmébe. A kapcsolattartás és információszerzés során fokozottan használták a rodostói és franciaországi magyar emigránsok szolgálatait. Az Oszmán Birodalom területén francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökök közül a leg híresebbek Jávorka Ádám, Máriássy Ádám, Tóth András és később fia, a híres François de Tott voltak. Diplomáciai teljesítményük révén méltán érdemlik meg az utókor elismerését mindkét hazájukban. (Tóth, 2000)

Hasonlóan elismerően nyilatkozhatunk arról a szellemi teljesítményről is, amelyet az emigráció egyes tagjai, s legfőként II. Rákóczi Ferenc alkotott az emigráció éveit során. A látszólagos inaktivitás, amelyre az emigráció kárhoztatta száműzött fejedelmünket, a bölcséleti, vallási és irodalmi tevékenység felé orientálta. Diplomáciai levelezése önmagában is irodalmi értéket képvisel, különösen d'Andrezel vicomte-tal folytatott levélváltása. Élénk érdeklődéssel és fogékonysággal szemlélte a különféle külföldi eszméáramlatokat, amelyek erőteljes hatása kimutatható az emigrációban írt műveiben is. Amikor a bujdosó fejedelem Párizsba érkezett, XI. Kelemen pápa éppen akkor adta ki a híres janzenistaellenes Unigenitus-bullát. Az azt követő szellemi harc a janzenisták és jezsuiták között még évtizedekig tartott. A két szemben álló eszme összecsapása Rákóczit is válságút elé állította. Zolnai Béla így ír az üdvösséget kereső öregedő fejedelem dilemmá-

járól: „Rákóczi előtt két út kínálkozott az üdvösség felé. Az egyik napsugaras és könnyű, a jezsuiták iskolája, amely a gyöngye akaratú embert távol tartja az elrettentő szakadékoktól és minden kerülő nélkül, biztos kézzel vezeti a Diadalmas Egyház boldogsága felé. A másik út hosszú megpróbáltatásokon visz keresztül. Szigorú penitenciatarthatás, komor világnézet, a megtérés önkínzó meredekjein jártak a janzenisták, Szent Ágoston szent életének követői. Rákóczi ezt az utat választotta.” (Zolnai, 1924-25) A janzenizmus meghatározó jelentőségű volt a franciaországi Grosbois-ban és Rodostóban keletkezett francia és latin nyelvű munkáiban: *A Vallo-mások, Politikai és erkölcsi végrendelet, Em-lékiratok című művekben*. (Köpeczi, 1991)

A emigráció sodrásának másik fontos szellemi hozadéka Mikes Kelemen életműve volt. Mikes Kelemen rendkívül érzékenyen fogta fel az emigráció szellemi hatásait, és közvetítőként megtermékenyítőleg hatott a magyar nyelvű irodalomra. Noha Mikes leghíresebb írásai, a *Törökországi levelek* csak 1794-ben jelentek meg Szombathelyen Kulcsár István tanár kiadásában, elfogadhatjuk azt a nézetet, amely szerint e viszonylag kései kiadás visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét. Kevésbé ismertek Mikes franciából való fordításai, amelyek egészen a legutóbbi időkig kéziratban maradtak. Rákóczi fejedelem szellemi hatásának tulajdoníthatjuk, hogy számos janzenista jellegű munkát is sikerült titkárnak magyarra átültetnie, mint François-Aimé Pouget Montpellier-i katekizmusát (*Catholicismus formájára való közönséges oktatások*) vagy Le Tourneux abbé *Krisztus Jézus életének története* című munkáját. Zolnai Béla szerint azonban elég távol állt tőle a janzenizmus, ami egyfajta derűs fatalizmusként jelentkezik műveiben. Az emigráns Mikes szellemi forrásait véleményünk szerint az irodalomtudománynak még nem sikerült teljesen feltárnia. Mikes francia diplomáciai

kapcsolataira több utalást is találhatunk. Neve gyakran előfordul Vergennes gróf, a konstantinápolyi francia követ ügynökökkel folytatott levelezésében. Nem kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia követek perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, drogmanokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is, ha máshogy nem is, hát kézíratos műveiken keresztül. Valószínűnek tűnik, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kéziratait, és talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy merített is belőlük a *Törökországi levelek* megírásakor. A rodostói szellemi kör létrehozott olyan, a magyar irodalom számára csekélyebb jelentőségű műveket is, mint Csáky Mihály *Magyar Philosophia* című kéziratban maradt munkája, amely egy keresztény erkölcs alapján nyugvó morálfilozófiai útmutató, és leginkább Rákóczi teológiai munkáival rokonítható.

Vajon mi lehet a tanulsága e kalandoktól és félreértelmezhető eseményektől sem mentes élettörténetnek? Mindenekelőtt megállapíthatjuk, Rákóczi életének utolsó szakasza olyan korra esett, amelyben a magyar függetlenségi mozgalmak lehetőségei a minimálisra csökkentek. A magyarországi török hódoltság felszámolásával és az európai francia hegemonia megszűnésével két fontos támaszát is elveszítette a Habsburg-házzal szembeni politikai ellenállás. Tehát egy kedvezőtlenebb helyzetben és időszakban került sor az emigrációra, amely eleve kudarcra ítélte az emigránsok minden próbálkozását. Ebből a tragikusnak is nevezhető helyzetből adódóan ellentmondásos képünk van szabadságharcos fejedelmünkről. Egyrészt a történelem haladásával szembeforduló proskribált uralkodó, másrészt pedig a megalkuvást nem ismerő, mindhalálig elkötelezett nemzeti hős. A demisztifikáció és a példakép állítása mögött valamilyen formában ott rejlik egy bizonyos erkölcsi vagy politikai ítélet. A mai kor emberének elsősorban nem ítélnie,

hanem megismernie kellene a kort, s megérteni benne az embert és tetteit a korabeli körülmények és eszmék tanulmányozása segítségével. Másrészt pedig az utókor első-sorban az elért eredmény és a sikerorientált értékrend alapján ítél. Pedig a szélesebb értelemben vett Rákóczi-emigráció mérlege jóval pozitívabb képet mutat. Az emigráns magyarok megismerkedtek a kor eszmeáramlataival, és azokat, igaz, jelentős késéssel, de a magyar szellemi élet felé is közvetítették. Másrészt pedig a magyar kisháborús taktika és a huszárság elterjedésével a nyugati

hadművészet számára a magyarság olyan modellértékű példát adott, amelyet számos sikeres karrier és kiemelkedő teljesítmény fémjelez.

Kulcsszavak: *Magyarország története (18. század), magyar emigráció (18. század), Rákóczi-szabadságharc, huszárság története (18. század), kisháborús taktika (18. század), janzenizmus (18. század), II. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen, rodostói magyar emigráció, francia-magyar kapcsolatok (18. század)*

IRODALOM

Köpeczi Béla (1991): *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai Kiadó, Budapest
 Szekfű Gyula (1914): *A száműzött Rákóczi*. Budapest
 Tóth Ferenc (2000): *Ascension sociale et identité*

nationale. Nemzetközi Hungarológiai Kp., Bp.
 Zachar József (1984): *Idegen hadakban*. Magvető, Budapest
 Zolnai Béla (1924–25): *Magyar janzenisták*. Pécs
 Zolnai Béla (1927): *A janzenista Rákóczi*. Szeged

RÁKÓCZI ÁLLAMÁNAK GAZDASÁGI PROBLÉMÁI

Bánkúti Imre

a történettudomány kandidátusa

A bécsi abszolutizmus elleni szervezkedés vezetői a háború megvívásában két döntő tényezővel számoltak: 1. jelentős külső pénzsegéllyel és a francia-bajor csapatok behatolásával; 2. rövid időtartammal.

Rákóczi szerint: „Azt reméltem, hogy seregem egyesülhet a bajor választófedelem seregével, és az ország beleegyezésével ezt a fejedelmet emelhetem Magyarország trónjára.” A terv az 1701-1703 közötti nemzetközi kotteállációra alapult, és talán túlértékelt az esetleges francia-bajor segítséget.

A valóság ezt az elképzelést egy év alatt gyökeresen módosította. Rákóczinak rá kellett jönnie, hogy nem számíthat a háborút döntően befolyásoló mértékű külső segítségre, vagyis a függetlenségi háborút a hazai erőforrásokra kellett alapoznia. Már 1703-ban megkezdődött a szívós munka, hogy összeegyeztessék az ország elmaradott, pusztult gazdasági struktúráját, az ipar és polgárság hiányát, az állami terhek csökkentését (is) remélő parasztság várakozását, a nemesség ragaszkodását adómentességéhez, szemben a hadsereg és az állam rohamosan növekvő anyagi és pénzbeli szükségletének kielégítésével. Rákóczi erőfeszítései ennek az ellentmondás-szövevénynek a feloldására irányultak, miközben egyszerre kellett hadműveleteket folytatnia, reguláris hadsereget szerveznie, politikai és diplomáciai irányítást végeznie, s mindehhez pénzforrásokat találnia.

A fejlett országokban természetes adózás azonban Magyarországon nem volt lehetsé-

ges: a gazdasági elmaradottság, a háborúk és a kíméletlen központi adópolitika (a felkelés fő kiváltó oka) pénzhiányt idézett elő. Rákóczi véleménye: „Az ezüstpénznek ez a nagy rikasága már a háború kezdetén a rézpénz bevezetésére kényszerített, azért, hogy ne legyek kénytelen adót követelni a néptől, amely saját lovával és fegyverével szolgált, és önként adott élelmiszert.” Rákóczi is, mint kortársai, adón a központilag kivett *pénzadózást* értette. Valójában *adónak minősül minden szolgáltatás, formájától függetlenül, melyet a lakosság vagy nagyobb csoportja ellentételezés nélkül rendszeresen teljesít az államnak.*

Tehát adózás volt a hadak (egyáltalán nem önkéntes) ellátása, kvártélyoztatása, a szekerezés, sáncásás, mundérvarrás, a portális gyalogok kiállítása – ez volt az *az alapvető szolgáltatás, amely nyolc éven át a hadsereg működését biztosította.*

A felkelők már az országot elborító első hullámban a lakosság készleteiből egészítették ki lóállományukat, felszerelésüket, ruházatukat. Erdélyben a kurucok birtokában az 1704. évi összeíráskor lévő kb. 10 ezer ló nagyobb részét valószínűleg így szereztek. De már az „adómentes” években is kisebb-nagyobb pénzüsségeket szedett mind a hadsereg, mind a nemesi vármegye a parasztságtól és városoktól.

Az állam azonban nem tudott működni rendszeres pénzbevétel nélkül, főleg a hadsereg fegyelmének és szervezettségének javítása követelte ezt meg. A készpénzszük-

ségletet Rákóczi rézpénzkibocsátással vélte kielégíteni és a pénzadózást elkerülni.

A rézpénz valójában szükségpénz volt, azaz belső kényszerkölcson felvétele, nem is volt teljes funkciójú fizetőeszköz: csak a katonaság zsoldjára és a belső áruforgalom céljára szolgált. Előállítás 1704 elején kezdődött, majd Rákóczi felhatalmazást kért a megyéktől és városoktól 2 millió forint veretésére. Történetében a fordulat 1704 őszén következett be, amikor a rövid háború illúzióvá vált, tehát újabb 2 millió forint kibocsátása következett, majd verése ellenőrzés nélkül folyt, még 1706-ban is – csak Körmöcbányán – 2 millió forintnyit készítettek. Már a kortársak sem tudták előállított összmenyiségét: a becslések 6-15 millió forintot adnak meg.

A következmény: gyors inflálódás, drágulás, a termelés visszaesése, az áruforgalom megszűnése, társadalmi feszültség, később bányászstrájkok. A jelenséget szubjektív okokkal magyarázták (kereskedők ügyeskedése, hamispénz-verés), s értékének védelmére már 1704-től se szeri, se száma az eredménytelen voluntarista rendelkezéseknek (limitációk, áruelkobzások, stb.).

A rézpénz tehát nem oldotta meg a konföderáció pénzügyi gondjait. 1706 januárjában a miskolci szenátusi ülés javasolta is az (ezüst)pénzadózás bevezetését, de ezt Rákóczi elutasította: „...akármilyen megvetettnek lássék is a rézpénz, sőt, akármilyen megvetett valóban, még három évig kisebíthet minket, és ha a háború tovább tart, majd akkor folyamodhatunk adókhoz. Így legalább megvan az az előnyünk, hogy nem lázítjuk föl már most a nép szellemét az elkerülhetetlen végrehajtásokkal és zaklatásokkal...” Ez a halogató (sőt hibás) taktika a konföderáció vezetőinek attól való félelmét tükrözte, hogy a negyedik éve tartó háborúban már kimerült lakosság elégedetlensége robbanáshoz vezethet.

A nagyszombati béketárgyalások kudarca után a háború folytatódott, s a rozsnyói szená-

tusi ülés (1706. december–1707. január) meg is tette az első tétova lépést a pénzadóztatás felé: 1,5 millió forintot vetett ki, de ezt természetbeniekben követelte (marha, bőr, gyapjú stb.).

A döntő elhatározás a rézpénz és az adózás ügyében az ónodi országgyűlésen született meg (1707. június).

A rézpénzt 60 %-kal devalválták (kivéve a helyi piaci forgalomban még elfogadott egy polturást), s csak 2,2 millió forintértékűt hagytak forgalomban. Szakirodalmunk bizonytalan a devalválás valós mértékében, a kibocsátott összmenyiségtől függően ez lehetett 60-85 %. Johann Gottfried Hellenbach, a bányák főadminisztrátora szerint a rézpénz féértéke ekkor már nagyobb volt névértékénél (még az egy polturásé is!) A devalvált rézpénzt teljes értékű fizetőeszközzé nyilvánították (zálogos birtokok kiváltására is), a nemesség nagy elégedetlenségére. (VII–VIII. tc.).

Társadalmi-politikai hatásában sokkal jelentősebb volt a VI. tc.: a katonaság ellátásán felül „minnyájan egyen-egyen, senkit ki nem vevén, két millió pénzbeli segítségadást rendeltünk közöttünk országunkbán kiszedetni”. Ez azonban csak az adóalap reális felmérésével és az adózók körének kiterjesztésével volt remélhető. Így került sor a dikális (rováson alapuló) szisztéma bevezetésére. Minden vagyontárgyat, jószágot, gabona és borkészletet, pénzbevételt 30 forint értékű dika (rovás) egységekbe soroltak. Minden 16. életévét betöltött személy is egy dikát képezett, kivéve a nemeseket, egyháziakat és katonáskodókat.

Kétséges, hogy az összeírók két hónap alatt megközelítő pontossággal fel tudták-e mérni a mintegy 100 ezer km² terület gazdasági állapotát. A fenntartások jogosságát bizonyítja, hogy az 1707 decemberében tartott kassai gyűlés az összeírt 800 ezer dikaszámot megemelte, és 1 019 640 dikát véglegesített. Több megyéét jelentősen növelték,

például Zemplénét 33, Gömörét és Liptóét 50 %-kal, indokként a megyék közti arányosítás (proportio) szerepelt. Az egyes társadalmi rétegek rovásszámainak megállapításánál is felmerültek meggondolkoztató tények. 1708 márciusában Rákóczi is személyesen megjelent Zemplén megye közgyűlésén, ahol kiderült, hogy az ő, valamint az alispán és Klobusiczky Ferenc főispán (egyben a Gazdasági Tanács elnöke) birtokain az összeírók „elnéző” felmérést végeztek. (A nemesség dikái megállapításánál saját bevallásukat kellett alapul venni.) A gyűlésen városellenes rendi nemesi szemlélet érvényesült: a városok dikaszámát ugyanis átlag mintegy 200 %-kal megemelték. Néhány kirívó példa: Kassa 1248 = 8000, Eperjes 1955 = 10 000, Selmecbánya 2031 = 12 000 stb.

A véglegesített dikaszámok megoszlása: nemesség 18,2 %, parasztság 71 %, városok 10,8 % A parasztok 2, a nemesek és városok 3 forintot fizettek rovásonként. A fejedelem és Bercsényi részére megajánlott 270 000 forint udvartartási költség a parasztokat és a városokat terhelte (utóbbiakat még a 83 085 forint kvártélymegváltás is). A parasztságot és a nemességet terhelte a nyári hadellátás, viszont a téli kvártélyozás és szekerezés egyedül a parasztságra hárult. A nemesség 100 rovás után egy lóval vagy 30 forinttal volt megterhelve, a portális gyalogokat a parasztság, a lovas zsoldosokat a nemesség állította ki.

Kétségtelen tehát, hogy a terhek egy részét átcsoportosították a nemességre, de teljes közteherviselésről aligha beszélhetünk. Ilyen nagy horderejű változtatásra az időpont nem volt alkalmas: az ország egyharmadán, háborús viszonyok és súlyos gazdasági válság közepette ez nem is volt lehetséges.

Az új szisztéma elsődleges célja készpénzbevétel előteremtése lett volna. E téren Rákóczi (túlságosan is) optimista volt: „... az elmúlt napokban az ónodi gyűlés végzése

szerént a nemes vármegye követjeit összehívattván Kassára, és ugyanott az ország fundussát elvégezvén fejérpénzül, reménljük, hadakozásunkat állandóképen folytathatjuk” (1708. február 3.). De később megelégedett volna, ha a nemesség pénzadójának kétharmadát, a parasztokénak pedig felét kapja meg ezüstpénzben. Még ez sem valósult meg, a megyék a kivetett pénzadót általában marhával teljesítették. Máramaros megye például 1708 márciusában 300, a tiszántúli kerület 44 ezer forint helyett 2707 ökröt adott.

Rákóczi és Bercsényi levelezése 1708 tavaszán-nyarán tele van a pénzadó szedésének kudarcával, az erőszakos behajtás miatt a parasztság elkeseredettségével. Rákóczi Bercsényinek: „... mely kevés haszna légyen az executiónak, az mely hatod-heted napig is dorbézol a falukban, szélteben vágatja vele marháját a szegénység, de csak nem adja meg quantumát, úgy, hogy egy egész héti executió után is 36 forintnál nem szedhetett többet egy executor...” A karhatalom hat hét alatt Bártfa városától is csak a pénzadó töredékét tudta kiszedni (1708. március 30.). A következmények is jelentkeztek: „... csak az executió héritül is szökött már el 50 gazda jobbágyom (ti. Lengyelországba) a munkácsi jószágból, csak egy éjjel: s elhizem, Kegyelmednek is érkezik ilyen híre Ungvárról.” Máramaros mentegetődzik: az adóval való késedelem oka nem a hanyagság, „hanem az szegénységnek tehetetlensége miatt vagyton, mert annyira jutottak már szegény lakosaink, hogy meg nem adhatván quantumikat, executioval mennek tiszteink és merő tyrannusi formában füstre köttetvén a lakosokat, félholtan bocsátattják el, mégis semmit sem vehetnek rajtok”. (1708. április 2.).

A dikális adózás tehát nem hozta meg a várt eredményt, a közteherviselés megvalósítása is erősen kétséges, a behajtási módszerek pedig az egész társadalom elkeseredettségét váltották ki. A trencsényi csata (1708. augusztus 3.) után az adóztatható terület je-

lentősen csökkent, terjedt a pestis, menekültek árasztották el a megmaradt megyéket, megszűnt a francia segélypénz folyósítása is, ráadásul 1709-ben igen rossz termés volt. Mindez jelezte, hogy *az ország gazdasági teljesítőképessége a végéhez ért, s megkezdődött a függetlenségi háború gazdasági agóniája.*

A sárospataki országgyűlés (1708. december) kisebb, de így is irreális mértékű adót rótt ki a hadélelmezésen felül: a vezetők tiszteletdíjával 800 ezer forintot és 12 ezer hajdú kiállítását. 1710-ben pedig már csak a Gazdasági Tanács vetett ki 100 ezer forintot, és a konföderáció vezető tisztviselői és főtisztjei egyénileg ajánlottak fel 215 150 forintot, a megyék pedig a nemesség részéről 10 ezer, a parasztság részéről 31 ezer forintot ígértek. Rákóczi ekkor már csak annyi pénzt remélt, amivel az idegen zsoldosokat kifizetheti. (De az adó teljesítése szinte teljesen marhával történt.) A hadsereg romjait 1710 novemberében a maradék megyék parasztságára kvártélyozták be, s felhatalmazták, hogy minden porció után fizetesként egy tallért szedjen. A behajtási módszerek tovább keményedtek, egyre több falu futott el az adószedők elől, de már Rákóczi sem kímélte őket. 1709. április 9-én ezt írta Bercsényinek: „... az executoroknak meg kell parancsolni: ne csak a házakban keressék a szegény embert, de az erdőben is, és vegyenek, az hol találhatnak.” Az északkeleti megyékben és a Partiumban a szegénység éhezett, mogyorófabarka- és tengericsutka-kenyeret evett.

Végül maga Bercsényi írta le a keserű valóságot: a nemzeti függetlenségi célt kitűző felkelés a gazdasági tényezők kényszere következtében a kirótt terhek és a beszédési módszerek terén ugyanoda jutott, ahol a felkelést kiváltó abszolutizmus tartott.

Az adón kívüli bevételek nem pótolhatták az adózást. Köztük a legjelentősebbek a *kicstári* jövedelmek (fiskális és lefoglalt birtokok, harmincadok, dézsma, bányászat,

pénzverés, stb.) voltak. Az ónodi országgyűlésen a fejedelmi propozíció „az ország nagyhírű, de kevéshasználú fundusi” hozamát 495 475 forintra tette. Értéke a katonai helyzettől függött, s nem is tisztán pénzben folyt be, 1708-tól pedig töredékére esett vissza.

Bár a kortársak szerint Rákóczi jövedelmének jelentős része az alsó-magyarországi bányák hozamán alapuló *pénzverésből* származott, a valóság egészen más volt. A bányák felszínhez közeli telérjeit ekkorra már kitermelték, a mélyebbre hatoló művelés pedig előidézte a tárnák elvizesedését, s az alapanyag önköltsége meghaladta a belőle vert pénz értékét. Bercsényi 1708. április 23-án közölte Rákóczival: „... a pénzverés, Fölséges Uram, igenis abban marad, mert annak nincs haszna.” Sőt a külföldi kereskedők már előzőleg is az ezüstforintot 28, az aranyat 20 %-kal alacsonyabb értékben fogadták csak el. Védekezésül a kuruc pénzverdék változatlan nemesfémtartalommal állították továbbra is elő a királyi pénzeket.

Egyetlen tisztán készpénzbevétel a francia segély volt, a háború alatt összesen 877 227,72 tallér. Bár csak töredékét adta a háború költségeinek, mégis jelentős volt, mert külföldi hadfelszerelés vásárlására és a diplomácia költségeire tudták felhasználni.

Érthető, hogy Rákóczi állandóan az összeg növelésére sürgette XIV. Lajost, de eredménytelenül.

Az égető pénzhiányon nem sokat segítettek a *kölcsönök* sem. Mivel nem volt tökéletes hazai polgárság, a külföldi kölcsön pedig politikai okok miatt volt lehetetlen, így Rákóczi csak birtokosoktól, városoktól, egyházi intézményektől tudott nem nagy összegekhez jutni: Esterházy Antal, Károlyi Sándor, Vay Ádám; a nyitrai káptalantól 7000, a kassai Orsolya-rendi apácáktól 6000, Debrecenből 1709-1710-ben 66 ezer forintot vett fel. A visszafizetés gyakran nem pénzben, hanem sókiutalással, zálogbirtokkal történt. Néha kényszerkölcsönről volt szó: Károlyi Sándor

1707-ben katonai beszállással fenyegetőzve 20 ezer forintot kért a bányavárosoktól. A városok egyébként a kölcsönbe adott összeget maguk is kölcsönök felvételével fedezték. A legnagyobb kölcsönző maga a fejedelem volt, bár nem készpénzben: 1707-ben 28 ezer forint ára gabonát, 1708-ban 1000 hordó tokaji bort adott közkiadásokra.

A hosszabb idő alatt befolyó jövedelmi forrásokat *bérbe adták*, vagyis kölcsönt vettek fel azok lekötésével; így pl. a fiskális birtokokat: a szitnyai uradalmat 1707-ben 4000, a csábrágit 2000 forintban, a lévai uradalmat 1708-1709-ben Bottyán János árendálta 5000 forintban. A kecskeméti harmincadot 1708. május 1-től Karácsony Sándor görög kereskedő bérelte évi 4000 körmőci aranyért, majd társulva Lónyay Ferenc fegyveresítési és ruházati főhadbiztossal, 1710 nyarától az alföldi harmincadokat 48 ezer forintért.

Mivel a hazai ipar nem volt képes a hadsereg szükségleteit kielégíteni, s Rákóczi tökehiány miatt csak szerény fejlesztést tudott elérni (főleg a fegyverjavítás, bombakészítés, ágyúöntés terén), az import (fegyver, fegyveralkatrész, posztó, lőpor, salétrom, stb.) nélkülözhetetlen volt a hadsereg felszereléséhez. A konföderáció állama azonban pénzzel csak részben tudott fizetni (főleg a francia segítyből), tehát gazdasági tevékenységében a *cserekereskedelem* létfontosságú szerepet kapott. Három főiránya volt: örökös tartományok, Bécs (posztó – szarvasmarha), Szilézia, Lengyelország (fegyver, posztó – bor és réz), Törökország (abaposztó – réz). Fő exportcikk a szarvasmarha. Valamint a Szomolnokon bányászott réz és a hegyaljai bor. A cserekereskedelem bonyolításában kiemelkedő szerepe volt Johann Gottfried Hellenbach főadmisztrátornak, Rákóczi legjobb gazdasági szakemberének. Tevékenysége sajnos mindmáig feltáratlan. A kereskedelemnek ez a formája azonban nem volt előnyös. Nehéz volt cserepartnert találni; a külföldi kereskedők, kihasználva a

magyar fél kényszerhelyzetét, kedvezményeket követeltek (cserearányok megállapítása, harmincadmentesség, ingyen fuvar, stb.). Ráadásul a szarvasmarha ára igen alacsony volt ezekben az években.

A konföderált állam szerény jövedelmének hatékony felhasználását a kuruc hadsereg két hiányossága is csökkentette. Vezetői a császári haderő minőségi fölényét kényszerűségből létszámnöveléssel ellensúlyozták, ez viszont siettetette a gazdasági erőforrások kimerülését, éppúgy, mint a szervezetten gazdálkodó, központi hadellátó apparátus hiánya, valamint a pazarlás, párhuzamos kiadások, visszaélések. Mindez Bercesényit arra a talán túlzó önkritikus megállapításra indította: nekünk tíz regiment kerül annyiba, mint a császárnak huszonöt.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy *hosszantartó háború folytatására az ország gazdasági teljesítőképessége elégtelen volt.* Ezt az ellentmondást még inkább mélyítette, hogy az ország a háború egész folyamata alatt hadszíntér is volt, s ez tartósan károsított mindenféle termelőtevékenységet. Ezt még fokozta a konföderáció vezetése által többször alkalmazott felperzselt föld taktikája, például 1705-ben Herbeville, 1706-ban Rabutin serege ellen. Emlékirataiban a fejedelem lényegében objektíven mutatja be a gazdasági tényezők szerepét: „Bárki ítél majd ezek alapján a magyar ügyekről, a háború szerencsés kezdetét az ellenség túlzott elővigyázatának tulajdonítja, annak haladását a rosszul ellátott és még rosszabbul védett helyőrségeknek és váraknak, s végül szerencsétlen kimenetelét a nemzet tudatlanságának, tapasztalatlanságának, annak, hogy hiányzott a fegyver és a pénz, tehát a háború idegzete, a pestisnek és annak, hogy a francia udvartól kapott segély nagyon szerény volt.”

Úgy véljük, hogy Rákóczi szívós diplomáciai tevékenységét, hogy a magyar függetlenségi háborút nemzetközi jogilag elismertesse, szövetségeket és támogatókat

szerezzen, annak a feloldhatatlan ellentmondásnak az ellensúlyozása is inspirálta, amely az ország gazdasági teljesítőképessége és a háború szükségletei között fennállt.

Kulcsszavak: *II. Rákóczi Ferenc, közteherviselés, pénzdózás, természetbeni adózás, cserekereskedelem, rézpénzverés, belső kényszerkölcsön*

IRODALOM

- Áldásy Antal (1895): *Az 1707. évi ónodi országgyűlés története*. Budapest
- Balogh István (1935): *Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi felkelés alatt*. Debrecen
- Bánkúti Imre (1991): *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711)*. Budapest (Részletes bibliográfiával)
- Bánkúti Imre (2002): *A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai*. In: Czigány István (szerk.): *Az államiság megőrzése*. Budapest, 65-97.
- Heckenast Gusztáv (1959): *Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban*. Budapest
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1973): *Rákóczi Tükör*. 1-2. Budapest
- Köpeczi Béla (1966): *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest
- N. Kiss István (1980): *Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio*. In: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi tanulmányok*. Budapest, 87-112.
- Péchy Antal (1967): *Alsó-Magyarország bányamívelésének története*. Sajtó alá rendezte Kosáry Domokos III. 1-2. Budapest
- Rákóczi Ferenc (1979): *Vallomások. Emlékiratok*. Ford. Szepes Erika – Vas István. Budapest
- Takács János (1941): *Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg
- Thaly Kálmán (szerk.) (1873-1889): *Archivum Rákócziánium*. I. oszt. Had- és belügy. I-X. Pest-Budapest

II. RÁKÓCZI FERENC KÜLPOLITIKÁJA

Köpeczi Béla

az MTA rendes tagja, nyugalmazott egyetemi tanár

A Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez két feltételre volt szükség: itthon a Habsburg-ellenes erők megszervezésére, illetve külföldi szövetség keresésére. Az elsőre 1703 júniusában került sor, amikor a fejedelem Lengyelországból hazajöve megszervezte a jobbágyok és a kismemesek által kezdeményezett felkelést, amelyhez később a nemesség is csatlakozott. A külföldi szövetségeskeresést ebben az időben a spanyol örökösödési háború határozta meg. XIV. Lajos elfogadta a spanyol király javaslatát, és utódául unokáját, Anjou Fülöpöt jelölte ki. Ugyanerre a trónra tartott igényt Habsburg Károly is, akit nemcsak Ausztria, de a franciaellenes Anglia és Hollandia is támogattak, attól tartva, hogy Franciaország megvalósítja az „abszolút monarchiát”. Franciaország tehát szembekerült Ausztriával, és nyilvánvaló volt, hogy a magyar felkelők XIV. Lajos segítségét kérték.¹

II. Rákóczi Ferenc mint az erdélyi fejedelmek leszármazottja, már hozzá fordult, igyekezve meggyőzni őt, hogy pénzzel, katonákkal és diplomátaival támogassa a rosszul szervezett összeesküvést. Rákóczit letartóztatták, Bercsényi Miklós azonban Lengyelországba ment, ahol az ottani francia követhez Charles de Charades, du Héron márkihoz fordult, elmondva, hogy a magyarok vissza akarják állítani a szabad királyválasztást, az Aranybulla ellenállási záradékát, jogukat és privilégiumaikat, és meg akarják szüntetni az ország kifosztását. Kérte, hogy a francia

udvar támogassa Thökölyt, annak érdekében, hogy az visszafoglalhassa Erdélyt, II. Ágost lengyel király fogadja el a magyar koronát. A későbbi főgenerális itt tér ki arra a kérdésre is, hogy milyen Magyarország kormányzása, hogy a királynak vétő nélkül is joga van katonai és polgári rendszabályokat hozni, de együtt kell működnie a nemességgel.² Erre még vissza kell térnünk akkor, amikor a francia udvar elhatározza, hogy követet küld Magyarországra.

Mielőtt XIV. Lajos elszánná magát a támogatásra, Torcy államtitkár memorandumot készít a magyar helyzetről, amely kimutatja, hogy Magyarország választó királyság volt, Erdély önálló állam, s Rákóczi ősei szövetséget kötöttek a francia királlyal. Javasolja, hogy a király az anyagi támogatáson kívül küldjön követet és mérnököket Magyarországra. A következtetése ez: „Öfelsége távol áll attól, hogy ezt a herceget (tudniillik Rákóczit) a császár elleni lázadónak tekintse. ...Joggal tekinti ezt a fejedelemséget (Erdélyt) olyanak, mint amelyet a császár bitorol és Ragotzi herceget egy szabad nemzet jogai harcosának, amely nemzet az ő érdekeivel azonosul, ama jogos indokok folytán, amelyekkel a magyarok kívánják az Ausztriai Ház által megsértett és eltörölt kiváltságaiknak visszaállítását.”³ A memorandum tehát elfogadja, hogy jogos a Habsburg-

² Kiadja Lukinich, 1935, XI. 420-424. E kapcsolatokról: Köpeczi, 1966 és francia változata.

³ 1703. november 22. Francia Külügyi Levéltár. Correspondance politique Hongrie. Továbbiakban Hongrie. 9. köt. 135-139. v^o

¹ Köpeczi – R. Várkonyi, 1976; A külpolitikáról összefoglalóan: Köpeczi, 2002

ellenes felkelés, és kiáll a magyarok jogai mellett.

Ugyanezt a felfogást tükrözi az az instrukció, amelyet Pierre Puchot, des Alleurs márkai kap meg, és amely elfogadja Bercsényi és az említett memorandum álláspontját. Ez az utasítás 1704. április 1-én kelt,⁴ s ebben az áll, hogy a király csak nehezen határozna el magát a támogatásra, de megteszi, mert az a meggyőződése, hogy „az ország legrégebbi törvényei arra jogosítják fel őket (tudniillik az „elégedetleneket”, mert a felkelő magyarokat így nevezték), hogy fegyvert fogjanak, amikor királyuk megsérti esküjét. Ezzel kapcsolatban ismerteti az Aranybulla ellenállási záradékát, amelyet a pozsonyi országgyűlés eltörölt, és elmondja, hogy az örökletessé tette a királyságot a Habsburg-házban. Mindezek alapján küldi el követét Rákóczihoz, segélypénzeket, katonákat és diplomáciai segítséget ígérve.

A francia udvarnak ez az álláspontja ellentmond az abszolút monarchia elveinek, és elfogadja a magyar nemesi köztársaság érveit a felkelés elvi alapjaként. A kétfajta felfogás közötti különbség természetesen jelentkezett a szabadságharc folyamán is, Rákóczi azonban végig azt képviselte, hogy ő maga a nemesi köztársaság híve, akit az 1707-es marosvásárhelyi országgyűlés „pater patriae”-nak tehát a „haza atyjának” nevezett, és erről ő diplomáciai leveleiben meg is emlékezett.⁵ Elméletileg később, a bujdosásban fejtette ki ezzel kapcsolatos véleményét a *Politikai és erkölcsi végrendeletében*, ahol Bossuet-vel szembeszállva, kiállt a szabad királyválasztás és az ellenállási záradék mellett, támadva az abszolút monarchia alapelveit.⁶

Mindezeket el kellett mondanunk annak érdekében, hogy bebizonyítsuk, milyen alapon jött létre a szövetség XIV. Lajos és Rákóczi között.

A külpolitika céljai és szervezete

Rákóczinak semmiből kellett megteremtene azt a külpolitikát, amelyet folytatni kívánt. A Habsburg-Magyarország és Erdély csak bizonyos feladatokra jelölt ki követeket, állandó diplomáciával nem rendelkezett. Rákóczinak, mint a külpolitika irányítójának, éppen ez volt a feladata.⁷ Előbb itthon kellett megteremtene a megfelelő apparátust, amelyet ő maga vezetett, de amelyben részt vett a kancellár, Ráday Pál, Vetési Kőkényesdi László bajor és francia, Brenner Domokos vatikáni, lengyel és francia, Klement János Mihály porosz, holland és angol, Nedeczky Sándor orosz, Pápai János török követ, Vojnovich József horvát megbízott; 1707-től Bercsényi Miklós, aki megkötötte az orosz szövetséget, és aki 1710 elejétől maga irányítja a diplomáciai apparátust.

Rákóczi két célt tűzött ki diplomáciája számára. Az egyik az volt, hogy visszaállítva a régi rendet, Magyarország független állam legyen, amely elszakad a Habsburg-háztól és új királyt választ, feltehetőleg Miksa Emanuel, bajor választó személyében. Ezt szolgálta az ónodi országgyűlés trónfosztása, amelyet nem követett királyválasztás.

Amikor 1704-ben Rákóczit erdélyi fejedelmévé választották, a maga számára új célt tűzött ki: az erdélyi önállóságot kívánta megvalósítani. A nagyszombati béketárgyalásokon ezt a követelést a császár elutasította, bár a fejedelem letett esküjére és az erdélyiek kívánságára hivatkozva végig kiállt mellette, a bujdosás idején is.

Ezeket a célokat részben francia-bajor támogatással, részben az I. Péterrel kötött

⁴ Hongrie.10. köt. 35–62. v^o

⁵ Így a Bonnac márkának írt leveleiben: Hongrie. 14. köt. 17–22. v^o

⁶ A *Testament politique et moral* 1751-ben Párizsban jelent meg. Magyarul: II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete, 1984

⁷ Benda Kálmán érdeme, hogy a szétszórta adatokból felvázolta e külpolitika szervezetét és személyeit. Benda – Maksay, 1961

szövetséggel kívánta elérni. Egyik sem sikerült, ami utal a szabadságharc nemzetközi elszigeteltségére. Amikor a szatmári szerződést aláírták, sem XIV. Lajos, sem I. Péter, sem az angol-holland mediáció nem tudta segíteni az egyik, vagy másik program megvalósítását.

A francia-bajor együttműködés

Láttuk, hogy XIV. Lajos milyen feltételekkel vállalta a szabadságharc támogatását. XIV. Lajos kezdetben 30 000 livre segélypénzt utalt át, amelyet 1705. március 14-én 50 000-re emelt.⁸ A korabeli számítások szerint ez mintegy 4000 katona ellátására lett volna elegendő. Május 8-án Rákóczit elismeri erdélyi fejedelemnek, kijelentve, hogy „mindent meg fog tenni, hogy megőrizze a címet és annak birtokát”.⁹ Ugyanebben az évben március 11-én megérkezik Egerbe Des Alleurs márki, akinek a fejedelem részletes ismertetést ad a magyarországi helyzetről.¹⁰ A márki néhány tiszttel érkezik, a segélypénzeket ugyanis a francia udvar Lengyelországba küldi, s onnan érkeznek el Rákóczihoz.

A fejedelem mindezzel azonban nincs megelégedve, és az adott év júliusában Vétési Kökényesdi Lászlóval elküld egy szerződéstervezetet, amelyet Miksa Emánuelnek kellett volna eljuttatnia a francia udvarhoz. A tervezet kimondja, hogy XIV. Lajos véd- és dacsövetséget köt a fejedelemmel, nem köt békét a császárral az ő tudta nélkül, Rákóczi megmaradhat Erdély birtokában, élet-hossziglan segélypénzt fizet, ha kiűzetne vagy fogságba esne, Lengyelországban menedéket biztosít számára.¹¹ A tervezetet a választó javaslatára Kökényesdi nyújtja be az udvarnak, amelyet az rossz néven vesz, mert nem Des Alleurs kézbesítette, de azért is, mert Magyarország még elismerte a Habsburg-ház uralmát.

Erre hivatkozva Rákóczi 1707-ben Ónodon kimondja a Habsburg-ház trónfosztását, amely lehetőséget ad Franciaországon kívül más hatalmakkal való szövetségkötésre is.

Ezek után 1708 júliusában Des Alleurs javasolja a szerződés megkötését XIV. Lajos és ő között. Erre annál inkább fel kell hívni a figyelmet, mert sokak szerint a francia udvar csak diverziónak tartotta a magyar felkelést, és nem akart vele szövetséget kötni. Az első tervezet címe: *Szerződéstervezet egyik oldalról a Legkeresztényebb Király öfelsége és utódai részéről, a másik oldalról a Magyar Királyság rendjeinek fejedelme és rendjei között*. A tervezet szerint a magyar rendek megőrzik szabadságukat, szerződést csak közös megállapodással köthetnek az ellenséggel, XIV. Lajos pártfogásában részesíti Magyarországot, nem befolyásolja a királyválasztást, segít visszaszerezni a magyar koronához tartozó tartományokat, 5000 embert küld az Adriára, és intézkedik arról is, hogy a magyar követeket hogyan fogadják.

A második tervezet címe: *Szerződéstervezet a Legkeresztényebb Király öfelsége és Ferenc erdélyi fejedelem között*. Itt arról van szó, hogy e felek szövetséget kötnek, hogy XIV. Lajos biztosítja a fejedelem Erdélyben maradását, hogy támogatja utódait a trón megszerzésében, hogy szerződés-kötésre az ellenséggel közös megegyezéssel kerül sor, és ha Rákóczi elhagyná Erdélyt, 200 000 császári forint évdíjat kapna a francia udvartól.

A tervezetek megérkeznek Versailles-ba, ahol az egyes pontokkal szemben kifogásokat emelnek, és ezeket Rákóczi elfogadja.¹² Ennek ellenére az aláírásra nem került sor. Egyrészt azért, mert a kurucok 1708. augusztus 3-án Trencsénnél vereséget szenvednek, és megindul a hadak szétbomlása, másrészt Franciaország gazdaságilag és katonailag rossz helyzetbe kerül, és már nem tudja a segélypénzeket sem fizetni. Bár a szerződés-

⁸ Hongrie. 10. köt. 143. az emelésről.

⁹ Hongrie. 10. köt. 144-147.

¹⁰ Hongrie. 10. köt. 118-121.

¹¹ 1705 július 29., Fiedler, 1858, 14-15.

¹² Az egész anyag latinul és franciául: Hongrie. 14. köt. 131. és köv.

seket nem írták alá, XIV. Lajosnak fenn kellett volna tartania azt a vállalását, hogy a béketárgyalásokon követelni fogja Rákóczi erdélyi fejedelemségét.

Külön kell szólnunk a bajor választófejedelemmel való kapcsolatokról. Rákóczi arra gondolt, hogy Miksa Emanuel elfoglalhatná a magyar trónt, és ebben a kérdésben Kökényesdi László közvetítésére támaszkodott. Még mielőtt erre sor került volna, abban reménykedett, hogy a bajor-francia csapatok egyesülni fognak a magyar felkelőkkel, és közösen elfoglalják Bécset. Erre azonban nem került sor, mert az osztrák-angol hadsereg Höchstättnél leverte a bajorokat és a franciákat, és mert a kurucok is vereséget szenvedtek a Dunántúlon.

Az ónodi trónfosztás után, 1708 elején Kökényesdi Monsba érkezik a bajor választóhoz, és kéri, hogy az foglaljon állást a királyválasztás ügyében. Ő ezt azonban csak francia segítséggel vállalná, s ily módon nem kerül sor a javaslat megvalósítására.¹³

A francia diplomáciának nem sikerült a magyar szabadságharc támogatására megnyernie a Portát. A török vezetés sem akarja megsérteni a karlócai békét, ezért fegyveres támogatást nem ad, csak azt engedi meg, hogy egy kevés török és tatár katona átmenjen, és hogy kereskedői különböző árucikkkel lássák el a magyarokat.¹⁴ Ugyanakkor megengedi, hogy a hadjáratok miatt kibujdosott magyarok Havaselvén és Moldvában menedéket találjanak.¹⁵

A francia udvarnak a magyar szabadságharc ügyében csak egyes lengyel főurak nyújt-

tottak segítséget – az úgynevezett francia párt tagjai, akik eljuttatták a francia segélypénzeket, katonákat és felszereléseket Rákóczinak. Fő segítőtársa Sieniewska hercegnő, a nagyhetmán felesége, aki tanácsadója és hosszú időn keresztül szeretője volt. 1711 után a bujdosók egy része Lengyelországban maradt, és támogatást kapott a lengyel főuraktól.

A szabadságharc vége felé, a poltavai csata után Kökényesdi Rákóczi kérésére, de a francia udvar támogatásával Moszkvába megy: azt szeretné elérni, hogy I. Péter és XII. Károly kiegyezzenek. Kiderül azonban, hogy Des Alleurs márki, akit francia követnek neveztek ki Konstantinápolyba, más hatalmak követeivel együtt a Portát az orosz háború kirobantására kívánja rábírní, s emiatt a küldetése nem sikerül.¹⁶ Tulajdonképpen ugyanezt képviseli Casimir Baluze, akit 1711-ben Lengyelországban fogad a cár, mégpedig május 12-én, s aki nem szól a török támadásról vagy a Franciaország és Oroszország közötti szerződésről, csak azt kívánja, hogy I. Péter támogassa a magyar szabadságharcot.¹⁷

1713 elején Rákóczi Danckából (Gdańsk) Franciaországba megy, ahol XIV. Lajos és az udvar szívesen fogadja, igaz, nem fejedeleme-ként, hanem Sáros grófként. Járadékat kap és kötvényeket a párizsi városháza, az elmaradt segélypénzek folyósításaként. Udvari ember lesz, aki Versailles-ban részt vesz a király reggeli felkelésein, vadászatain, miséin, a színházi előadásokon, és ugyanezt teszi Párizsban is.

Az utrechti béketárgyalásokon nincs szó Erdélyről. Ratstadtban pedig XIV. Lajos nem tudja elérni, hogy akár Erdély önállósága, akár a bujdosók vagyonának visszaadása a béke

¹³ Rákóczi többször is felajánlja a koronát a török háborúban Magyarországon is megismert bajor választónak. Legutóbb 1707. október 13-án a Kökényesdinek adott instrukciójában. Magyar Országos Levéltár. Rák. lt. Caps. D. Fasc. 70. Kökényesdi végül is értesíti őt, hogy Miksa Emánuel francia segítség híján nem tudja vállalni a kérés teljesítését. Fiedler I. köt. 92-93.

¹⁴ Köpeczi, 1966, 64. és köv.

¹⁵ Cernavodeanu, 1980

¹⁶ Des Alleurs 1710 végi levelei XIV. Lajosnak. Francia Külügyi Levéltár. Correspondance politique Turquie. 49. köt. 27, 66. és XIV. Lajos hozzá írt levele, december 26., uo. 38. Az angol és holland követek is támogatták a török háború megindítását. Kökényesdi próbálkozása. Köpeczi, 1992, 65. és köv.

¹⁷ Köpeczi, 2002, 72. és köv.

szövegébe kerüljön. Rákóczi megjelenik XIV. Lajos előtt, és ezt mondja: „Tudom Felség, hogy mindent megtett, amit megtehetett értem, de az alkalom túl szép volt és ellenségeim által régóta keresett, mintsem hogy azt elmulasszák, ne éreztessék bosszújukat hazám iránt, és ne töltsék ki azokon, akik osztottak sorsomban.”¹⁸ A király ekkor felemeli a fejedelemnek nyújtott támogatás összegét, és a bujdosók is kapnak csekély segítséget.

Rákóczi XIV. Lajos halála után a grosboisi kamalduli kolostorba vonul, janzenista lesz, és elfogadja a szerzetesek életét. 1717-ben követé, Pápai János megjelenik nála a szultán levelével, és különböző tanácskozások után elhatározza, hogy elmegy Törökországba, és részt vesz az osztrák-török háborúban. Kökényesdi mint császári kém ezt igyekszik megakadályozni, de sikertelenül.¹⁹

Rákóczi már csak a pozserováci béke megkötésére érkezik Törökországba, amely őt és a bujdosókat a Porta költségén Rodostóba száműzi. Hosszú száműzetésre kerül sor, amelyben a konstantinápolyi francia követek különböző szerepeket játszanak. Amikor kitör a lengyel örökösödési háború, Rákóczit a francia diplomácia azzal vádolja, hogy nem helyeselte a török támadást Oroszország ellen, és azt javasolta, hogy spanyol vagy francia csapatok szálljanak partra az Adrián, ő maga pedig újraindítaná a szabadságharcot. A francia udvarhoz intézett utolsó emlékiratában újból késznek mutatkozik arra, hogy megkezdje a harcot, hangsúlyozva: „Bizonyos, hogy a nemzet hajlandósága ma is ugyanolyan, mint annak idején volt. Sérelmeiket előbb orvosolták, de a pozserováci béke után mindent visszaállítottak a régi állapotba. Én nem viseltetem kevesebb buzgalommal hazám iránt, és emellett köteleznék az eskük, hogy biztosítsam fejedelemségem szabadságát és jogát.”²⁰

Az orosz szerződés

1707-ben II. Ágost lengyel király lemondott a lengyel trónról, és I. Péter cár arra gondolt, Rákóczi legyen a lengyel király. A fejedelem sok töprengés után vállalta el, arra hivatkozva, hogy kész lenne Leszczyński Szaniszlóval a kiegyezést támogatni, de ha ez nem megy, akkor megfelelő segítség ellenében elfogadja a lengyel trónt, meg akarja azonban tartani az erdélyi fejedelemséget. Magyarországon támogatást kér a cártól, és azt is, hogy közvetítsen közte és a rácok között.²¹ Az év szeptemberének elején Bercsényi Miklós vezetésével küldöttség indul Varsóba, ahol 17-én megkötik a szerződést a cárral. A szerződés szerint Rákóczi a lengyel rendek javaslatára elfogadja a trónt, a cár támogatja ebben, és abban is, hogy francia és bajor közbelépéssel békére bírják a svédek. A cártól pénzbeni segítséget, fegyvereket és puska-
port fog kapni. I. Péter kötelezi magát, hogy Rákóczit megtartja az erdélyi fejedelemségben, és elvállalja Bécsben a mediációt.²²

A svéd király poltavai veresége után II. Ágost visszajön Lengyelországba, tehát új király választására nem kerül sor. Rákóczi most már a cártól csak a katonai támogatást és a bécsi mediációt remélheti. A katonai segítség nem jön, a közvetítést Bécs nem fogadja el. 1711. február 21-én a fejedelem Lengyelországba megy, hogy találkozzék a cárral. A már említett Baluze megjelenése a cárnál nem akadályozza meg az orosz-török háborút. Rákóczi továbbra is reméli, hogy I. Péter a segítségére jön. Ezt írja egyik levelében: „A cár azzal az elhatározással távozott tőlem, hogy akármilyen eredményre jut is, kész a világ legegyszerűbb békéjét megkötöni, hogy képes legyen minden erejével, sőt személyében is engem és hazámat segíti.”²³

¹⁸ Hongrie, 17. k. Bt. 168.

¹⁹ Köpeczi, 1992, 263. és köv.

²⁰ Köpeczi, 1992, 447. és köv.

²¹ Köpeczi, 1992, 151. és köv.

²² A tárgyalásokról: Ráday iratok II. k. és Márki, 1913

²³ Rákóczi Fierville-nek, 1711. június 11., Hongrie, 16 köt. 39. és köv.

Ez hamis elképzelés, mert a cár a törököktől vereséget szenved, igyekszik gyorsan meg-egyezni, majd Karlsbadba megy, ahol tanácsosai meggyőzik, hogy ne támogassa Rákóczit.

A fejedelem ezen felháborodik és Vay Adámnak kijelenti: „Úgy cosiderálván ezen monarchát, mintha sohasem ismertem volna.²⁴ Ennek ellenére nem szakítja meg vele a kapcsolatokat, később is küld küldötteket hozzá, és amikor meghal, 1725. februárjában ezt írja a cárnőnek: „Meghalt I. Péter, minden idők legnagyobb monarchája, méltán gyászolja a keresztény reszpublika.”²⁵

Az orosz-magyar kapcsolatok előnyeiből csak azok a bujdósók részesültek, akik 1711 után I. Péter és szövetségese, II. Ágost jóvoltából Lengyelországban maradhattak.

Bécs és az angol-holland mediáció

A szabadságharc ellenfele, a Habsburg-udvar 1704-től 1706-ig vette igénybe az angol és holland mediációt. Az ónodi trónfosztás után már erre sem volt hajlandó, 1711-ben megkereste Károlyi Sándor tábornokot, aki a rossz katonai helyzet, a pestis és a külföldi segítség elmaradása miatt kész volt aláírni a szatmári szerződést.

Az angol-holland közvetítésben Jan Hammel Bruynincx holland és George Stepney angol követ vettek részt. Az első már régen Bécsben élt, és jól ismerte a magyar viszonyokat. A második nemrég érkezett, de hamar meglátta, mi áll a bécsi udvar magatartása mögött. Mind a ketten elmentek Selmecre, ahol a Szécsényi Pál kalocsai érseket háttérbe szorító Seilern kancellár vezette a császári delegációt. 1705. február 7-én Stepney ezt írja Marlborough hercegnek: „Ezekkel az eszközökkel akarják biztosítani (ti. az udvar részéről) az önkényes uralmat

ebben a szép királyságban, és a protestáns vallások ottani borzalmas szétverését.”²⁶

A nagyszombati béketárgyalásokon a bécsi udvar nem fogadja el a szabad királyválasztás jogát, az Aranybulla ellenállási záradékát és főleg nem Rákóczi erdélyi fejedelemségét. Az angol és a holland közvetítők ezeket maguk sem támogatják, inkább a rendek jogait és privilégiumait akarják biztosítani. Azonban ők is látják, hogy a bécsi udvar nem akar megégyezni, és Stepney ezt írja 1706. július 20-án: „Ez azt jelenti, hogy a fa gyökerére helyezik a fejszét, és minden ember, akinek az a boldogsága, hogy egy szabad kormányzat alatt él, bizonyosan megérzi, hogy a szegény nép (amelynek ötöd-része a református egyházhoz tartozik) meg lesz fosztva egyetlen csapással minden szabadságától és alá lesz vetve a rabszolgaságnak és a jövő bajainak, mit sem törődve a hatalmas mediációval.”²⁷ A császár nem hosszabítja meg a fegyverszünetet, és a tárgyalások megszakadnak.

Anna királynő 1707. január 12-én megírja Rákóczinak, hogy „a mi részünkről minden lehetőt megteszünk, hogy a békességet visszaadjuk a lehető leggyorsabban ennek a híres nemzetnek, és ez a különbéke majd az általános béke beköszöntét szolgálja”.²⁸ Az angolok később is folytatni akarják a mediációt, és amikor a whigek hatalomra kerülnek, megbízzák Charles Peterborough-t, hogy mint rendkívüli követ járjon el Bécsben, és érje el, hogy visszaállítsák a magyar és a protestáns ... privilégiumokat,²⁹ de a bécsi udvar véglegesen elzárkózik.

1711 végén Jonathan Swift megjelenteti *A szövetségek viselkedése* című pamfletjét, s a magyarokról a következőket írja: „Eléggé ismeretes, hogy több alkalommal is (a csá-

²⁴ Rákóczi Vaynak 1711. december 11., Lukinich, 1935, III. köt. 698. és köv.

²⁵ Rákóczi Katalin cárnőnek 1725. április 8. Arhiv Vnyesnejpolitiki Rosszii. Török kapcsolatok. 1725. április 8. Moszkva.

²⁶ Simonyi, 1873, II. köt.

²⁷ Harley államtitkárnak. Simonyi, 1873, II. k. 153-159.

²⁸ 1707. január 12., Simonyi, 1873, III. k. 302-303.

²⁹ Simonyi, 1873, III. köt. 463-466.

szár) békét köthetett volna elégedetlen magyarországi alattvalóival, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek sem méltóságát, sem érdekeit nem sértették volna. De ő inkább feláldozta az egész szövetséget saját szenvedélyének, teljességgel leigázott és rabságba döntött egy szerencsétlen népet, amelyet túllontúl sok provokáció ért, s fegyvert ragadott, hogy megszabadítsa magát az elnyomástól.³⁰

Így végződött a mediáció, amely a fegyverszünet meghosszabbítását megtagadó császár ellenállása miatt nem folytathatta munkáját. Az angolok 1710-ben és 1711-ben újra próbálkoztak, de eredménytelenül.

A magyar külpolitika és a külföld magyarságképe

Rákóczi külpolitikája élénk nemzetközi visszhangot váltott ki. Nemcsak a korabeli újságok írtak róla, nemcsak pamfletek jelentek meg, hanem történeti munkák is, amelyek vagy a magyarok, vagy a bécsi udvar érveit hangoztatták. Eustache Le Noble, Jean

de La Chapelle, Daniel Defoe, Nicolas de Gueudeville, J. N. Flämitzer a magyarokkal egyetértő vagy közvetíteni akaró, illetve el-lenséges képet állítottak. Le Noble franciául megjelentette Rákóczi fejedelem életét, amely 1706 végéig képet ad a szabadságharcról, természetesen a fejedelem mellett.³¹ A magyar külpolitika írásbeli megnyilvánulásai és az említett külföldi image hatásos volt, kár, hogy erről közvéleményünk mit sem tud.

Rákóczi külpolitikája igyekezett minde-nütt szövetségeseket keresni, de egyedül maradt. A budapesti Parlament előtt a Rákóczi ábrázoló szobor a hadvezért jeleníti meg. A mi véleményünk szerint a fejedelem „homme de cabinet”, tehát diplomata volt, amellyel természetesen nem vonjuk kétség-be más tulajdonságait. Mint diplomata, ő irányította követeit, írta elő feladataikat és folytatta velük a levelezést. Hogy külpolitikája végül is sikertelen maradt, azt a körülményei magyarázzák.

³⁰ Swift, 1961, 96-97.

³¹ Erről részletesen szól Köpeczi, 1966 és 1958

IRODALOM

- Arhiv Vnyesnejpolitiki Rosszii. Török kapcsolatok. 1725. április 8. Moszkva.
- Benda Kálmán – Maksay Ferenc (szerk.) (1961): *Ráday Pál iratai*. II. köt. Budapest
- Cernavodeanu, Paul (1980): A havasalföldi és moldvai vezetőörök magtartása a kuruc felkeléssel szemben. in Hopp Lajos – Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. II. Rákóczi Ferenc (1751): *Testament politique et moral*. Páris. Magyarul: *II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete* (ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a latin szöveget gondozta Borzák István). Budapest, 1984
- Fiedler, Joseph (1858): *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande*. Wien
- Francia Külügyi Levéltár. Correspondance politique Hongrie. 9. köt.
- Francia Külügyi Levéltár. Correspondance politique Turquie. 49. köt.

- Köpeczi Béla (szerk.) (1958): *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Budapest
- Köpeczi Béla (1966): *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Budapest, és francia változata: *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle*. Budapest, 1971
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (1976): *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest
- Köpeczi Béla (1992): *A bujdosó Rákóczi*. Budapest
- Köpeczi Béla (2002): *II. Rákóczi Ferenc külpolitikája*. Budapest
- Lukinich Imre (1935): *Archivum Rákócianum*. XI. köt. Budapest
- Magyar Országos Levéltár. Rák. It. Caps. D. Fasc. 70.
- Márki Sándor (1913): Nagy Péter cár és Rákóczi szövetsége. Akadémiai Értesítő.
- Simonyi Ernő (szerk.) (1873): *Angol diplomatiai iratok*. II–III. köt. Budapest
- Swift, Jonathan (1961): *Szatírák és röpiratok*. (Ford. Kéry László). Budapest

„AD PERPETUAM REI MEMORIAM” – RÁKÓCZI ÁLLAMÁRÓL –

R. Várkonyi Ágnes

a történettudomány doktora, Professor Emeritus – h7621var@ella.hu

Uralkodásáról a *Confessio peccatoris* szerzője szigorú önvizsgálattal vont mérleget: „Az országot kormányozva cselekedeteimet az igazságosság vezérelte. Jót tettem a szégyényekkel [...], a balsorsot erős lélekkel viseltem, a sikerek nem tettek elbizakodottá, a közérdeket a magánérdekeim elé helyeztem, nappalaimat, éjszakáimat pihenés nélkül munkában töltöttem, megvettem a gazdagságot, a közjó szolgálatát egészségem, életem, családom gyarapodása elé helyeztem. Adott szavamat szentül megtartottam.”¹ Erasmus óta ezek az értékkategóriák jellemzik a jó királyokat. Korunk távlatából tekintve vissza az a kérdés, hogy milyen volt, hogyan működött, mely alternatívát valósította meg a Rákóczi-szabadságharc állama a Machiavelli, Bodin, Justus Lipsius, Grotius direktívái szerint szervezett birodalmak és nemzetállamok, a merkantilizmus, a bankok és a százezer fős állandó hadseregek koraújkori Európájában.

A kérdések régen foglalkoztatják a magyar és a külföldi történetírást. Generációk munkája kellett, hogy Rákóczi államát kiemeljék a teljes feledésből, majd az aktuális politikai sémákból, lehántsák a magyar történelemtől a kuruc-labanc felfogás, a csak fegyveres harcokat ábrázoló külsőséges romantika rétegeit, kiszabadítsák a vádaskodások és ítélezések sablonjaiból. Elvetve a kölcsönös elfogultságokat, az elmúlt évszázad

során a szaktudományok a történeti hitelesség igényével rekonstruálták intézményeit, társadalmi, államelméleti, egyháztörténeti, gazdasági, hadtörténeti, katonapolitikai dimenzióit. Megvilágították jogrendjét, eszméit, diplomáciáját és értékkategóriát. Tisztáztak fogalmakat, terminológiákat, s azt, hogy az országegyesítés nem egyszerűen katonai kérdés. A szövegkritika új módszerei a források jobb megértését, az interdiszciplináris igények a koraújkori államiság jellegének kibontását segítették. Az irodalom, a művészetek, a tudományok, a fejedelmi udvarok és az állami élet összefüggéseivel együtt feltárultak a teóriák, szabályok, a külön nyelvezetek (political languages) és békekötési kultúrák területei. Visszaemelve Rákóczi államát eredeti, korabeli környezetébe, nyilvánvaló, története Európa közös történelme is. A hatalmas témából ezúttal csak néhány kérdéskört vázolhatunk.²

„Mint Cézár a Rubicont...”, visszaemlékezve 1703 június 13-16-ára, a *Mémoires* és a *Confessio* lapjain egyaránt ezzel, a korban sokszor idézett példázattal fejezte ki Rákóczi a szabadságharc megkezdésében a minőségi váltást.³

Jelentőségét a kortársak és a történetírók főleg abban látták, hogy Rákóczi néhány csoport különböző nemzetiségű katona és mintegy ötszáz, kaszákkal, kapákkal, rossz

¹ *Confessio*. 1876. 69-70.

² Irodalommal: R. Várkonyi, 2002, 229-282.

³ *Mémoires*. 28, 304. – *Confessio*. 1876. 145-146.

parasztpuskákkal felfegyverzett felkelő – a „nép” – kíséretében átlépte a lengyel-magyar határt. Ennek katonai kockázatát elsőként Rákóczi, majd a Mémoires alapján több hadtörténész is leírta.⁴ Társadalompolitikai üzenetét többen is megfogalmazták: „Első eset az újkori jobbágyság kifejlődése óta, hogy a privilegizált nemzet előkelő tagja az adózó, robotoló szegény népben szövetségést lát a nemzeti és állami élet védelmére.”⁵ Eredeti gondolatmenetében Rákóczi ennél többet mondott.

A körülötte kialakult királyságbeli és erdélyi nemesi szervezkedőkkel együtt Rákóczi már 1699-1701 folyamán egyértelműen egy új magyar állam kialakítására készült. Szándékát a Lengyelországban a francia és a lengyel királlyal folytatott tárgyalások iratai konkrét tervekben tárják eléink. Du Heron, Franciaország varsói követe jelentéseiben, továbbá az ő javaslatára Bercsényi 1701. július–augusztus folyamán készített Emlék-iratában, majd már Rákóczi megérkezése után a novemberben elküldött tervezetben egyaránt kifejezésre jut, hogy magyar kormányzatot kívánnak létrehozni. A tervek sarkalatos pontjai: szövetség Franciaországgal és Lengyelországgal, és Magyarország befoglalása a háborút lezáró universalis békerendszerbe. Mindkettő feltétele: Magyarország új kormánya. Szövetségre és békekötésre csak legitim állam tarthat igényt. Ez a három tényező szervesen összetartozik. Magyarországot foglalják bele az európai békerendszerbe, és XIV. Lajos francia király, a remélt szövetséges ne kössön addig békét Lipót császárral, amíg az ország új kormány-

zatát (nouveau gouvernement de Hongrie) abba be nem veszik.⁶ Az elvesztett államiság visszaszerzését fejezte ki a kívánság: Buda legyen ismét az ország székvárosa.⁷

A feltételek azonban viharosan megváltoztak. A spanyol örökségért harcba szálló Habsburg-kormányzat tájékozódása és diplomáciája rendkívül hatékonyan működött. Ágost lengyel király a császár mellett döntött. Franciaország nem ismerte fel a vállalkozás jelentőségét. 1703 tavaszán nincs pénz, nincs hadsereg, nincs diplomáciai támogatás. Montmejan abbé, a varsói lazarista rendház főnöke 1701-1702 folyamán bizalmas segítőtűnk volt, Rákóczi már mint államfő azt írta neki, hogy minden segítséget nélkülözve azért ragaszkodott az eredeti tervéhez, mert együtt érzett a meggyötört néppel, az országot polgárháború fenyegette. „Úgy kellett tehát tennem, ahogy tettem, azért, hogy megindíthassam ezt a nagy ügyet. Megvettem azokat a veszélyeket, amelyek fenyegettek, amikor az alsó nép egy maroknyi csapata élére álltam, pénz nélkül, sereg nélkül, a szükséges tisztek nélkül, akik megteremthették volna az alapot és regularizálhatták volna a hadakat... a szerencsétlenek pártfogója segítségével... megteremthettem a fegyelmet és a tekintélyt a rablók között, megvédtem a lázadásától szeretett hazámat.”⁸ A bujdosó fejedelem megírta: 1703 tavaszán a józan ész ellen cselekedett. De kötelezte származása és esküje, hogy visszaadja a haza szabadságát, megtartsa törvényeit, mert egyedül ő egyeshítheti az egy akaraton lévők szándékait, és ő könnyíthet a szegény nép helyzetén.⁹

⁴ Legutóbb: Perjés, 2002, 98-124.

⁵ Szekfű, 1935, 278.

⁶ A francia külügyi levéltárból (Hongrie, tome 9.) és az MTA másolataiból közli: Lukinich, 1935, 419-445. Bercsényi Emlékirata és Du Heron megjegyzéseinek fordítása: Thaly, 1887, II, 369-381. – tévedését, hogy ez kizárólag Bercsényi koncepciója lenne, tisztázta: Lukinich, 1935, 14-17. – Továbbá: a spanyol örökösödési háborúval összefü-

gésben: Pillias, 1939, 14-21. A francia kapcsolatok folyamatában: Köpeczi, 1969, 37-43.; Perjés, 1980, 29.

⁷ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv, A F. 1703, 13.

⁸ Kassa, 1708, január 2. Másolat, OSZKK Fol Gall. 52. Közli: II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, 1958, 148.

⁹ Mémoires, 25-26, 302-303.

Elhivatottság tudata hatotta át, a feladat Isten kegyelméből hárult rá, küldetése szakrális, önmeghatározása a karizmatikus személyisége: „Minderre a te segítségével szerzett tapasztalatok és az általad megvilágított ismeretek tanítottak meg... Egy nagy nyáj pásztoraává tettél Uram!...”¹⁰

Mindezek olyan objektivitások, amelyek eleve önmagukban hordják az államépítés szándékát és feltételét. Kifejezésre jutnak bennük a kor államelméleti kategóriái, a realpolitikai megfontolások, s a hatalom eredetéről, felelősségéről, az uralkodó elhivatottságáról a korabeli szövegekre Európában mindenütt jellemző gondolatok. Elméleti, gyakorlati politikai és etikai minőségükben ezek az újkori Európa értékei. Elfogadott egyetemes normák, szabályok, cselekvési direktívák. A szabadságharc geneziséről tanúskodó más dokumentumokkal együtt azt fejezték ki, hogy a magyar alkotmány védelmében, az ország integritásáért, az új magyar állam megteremtéséért kezdődött el az újkori Európa leghosszabb szabadságharca. Egy nagy „ügy” érdekében, elsődlegesen valamiért. Rákóczi a megváltozott feltételek

ellenére is változatlanul egy új magyar állam megteremtéséért lépte át képletesen a Rubicont.

Az eredeti tervhez képest nem a cél, hanem a hangsúlyok változtak meg. Rákóczi a tiszaháti szervezkedők vezetőjével, Esze Tamással kötött szerződést. Esze Tamás

eredetileg a Rákóczi család ecsedi uradalmahoz tartozó Tarpa mezővárosában volt jobbágy, majd sóval kereskedett, és a központi kormányzat sómonopóliuma következtében törvényen kívüli helyzetbe jutott, családját biztonságba helyezte, és kiállt a hegyekbe a bujdosók közé. Több adat bizonyítja, hogy Rákóczinak korábban is voltak kapcsolatai a felkelésre készülőkkel, de csak az Esze Tamással kötött megállapodásával fogadta el őket

hadinépének. A felkelők társadalmi összetétele rendkívül változatos. Az egykori katonák, elbocsátott végváriak, a császári ezredek közül megszökött fegyveresek és a régi Thököly-hadnagyság köréből kerültek ki. A jobbágyok között az adószedők elől menekülők és a tiltott utakon kereskedők egyaránt megtalálhatók. Az egykori szőlőtulajdonosok mezővárosi cívisek és kispapok. S

¹⁰ Confessio, 69, – R. Várkonyi, 1989, 153. és 1999, 58-63., 58-63.

¹¹ «prédók» praedo = kóborló, tolvaj, prédáló, «more praedones» = rablók módjára élők értelmében. A tiszaháti szervezkedők önmagukat «kurucoknak» nevezték és tudatosan megkülönböztették a valódi rablótól és tolvajtól: «nem tolvaj ördögadta, hanem kurucz» Idézi ESZE, 1966, 31. Az 1701 évi csá-

zári rendeletekben Rákóczi letartóztatása és Bercsényi Lengyelországba történő menekülése után híveiket «lázadók»-nak is nevezik Pld: Lipót császár Ung vármegye 1701 szeptember 19-én tartott közgyűlésén felolvasott rendelete. Közli: Ung megye közgyűlései, 13.- Gróf Wolfgang Auersperg munkácsi várparancsnok 1703 június 7-én kelt, Károlyi Sándor-nak címzett tudósításában «praedones» nek

voltak közöttük körözött személyek, vagabundusok és marginalitásba hullott rétegek, „szegénylegények”. A vármegyéket üldözésükre, kiirtásukra utasító császári rendeletekben, „rablók”, „latrok”, „gonosztevők” „prédók”¹¹ nevével illetett csoportok együttesét a Tiszaháton szervezettségük különböztette meg az országszerte nyugtalan jobbágyok és a közbiztonságot mindenütt fenyegető közönséges rablók tömegeitől. Rákóczi vállalta, hogy „fejük” lesz. Megígérte, hogy elégséges segélyhaddal jön az országba, és felszabadítja a fegyvert fogó jobbágyokat a földesúri függésből, de el kell fogadniuk parancsait. Jelentőségét Rákóczi első jogszabálya, a brezáni pátens tanúsítja.¹²

Autentikus szövege még nem került elő. Az aláíratlan, de Rákóczi gyűrűspecstíjével ellátott másolat és a május 6-án és 12-én kelt „Fejedelem Rákóczi Ferenc” és „Gróf Bercsényi Miklós” másolt aláírásával ismert példányok szövege az ország minden lakosát megszólítja az „Egyházi és Világi, Nemes és Nemtelen, Fegyver viselő és otthon lakos... egy szóval minden rendű” magyarokat.¹³ Közérthető nyelven tájékoztat: az európai fejlemények, a háborúk nyitottak utat, hogy kivívassák az ország szabadságát. A haza örökös megmaradásáért azaz a jövőjéért fogjanak fegyvert „ki-ki édes hazája szabadsága, nemzete mellett az Isten és törvényünk ellen képtelenül hatalmaskodó, zaklató, porcióztató, adóztató, [...] sónkat, kenyerünket elvevő idegen nemzet ellen.” Nem az ország királya, hanem a kereskedelmet, a megélhetést, az ország gazdasági értékeit kisajátítók, a magyar alkotmányt kiiktató rendszer ellen indítanak háborút, a

magyar államiság védelmében. Az ország szabadsága fogalmába befoglalták a nemesek, a kereskedők, a szegények, „a megnyomorodottak, megkeseredettek, az özvegyek, árvák” ügyét. A pátens második része rendelkezések sora. A megszólított haza fiait „intjük és kényszerítjük s kérjük, ... fogjon fegyvert”. Rákóczi kimeneteléig „azon elől járóknak, tiszteknek csoportjaival, kikre ezen dolognak igazgatását bíztuk ... engedelmeskedjenek.” Szankciókat szögez le: tilos az önbíráskodás, a rablás, a bosszú. Védelme alatt áll minden egyház, minden társadalmi réteg, nemes, jobbágy, polgár, kereskedő, és minden hajlék, minden országos érték. Megköveteli, hogy az indulat helyett a ráció, a közösségi érdek érvényesüljön: „mindenekben csendes értelemmel legyenek, magok, hazájok javára.”

Rákóczi egyben meghagyta, zászlót bontani csak parancsára lehet, a zászlókat azért adja, hogy a nép és a nemesség ne rablóknak, hanem országos vállalkozás híveinek tekintse őket. A zászlók felirata, a *Cum Deo, pro Patria et Libertate* a hollandiai szabadságharc óta Európában különböző változatokban használt gondolatforma, toposz, az antikvitás, a kereszténység és az új európai kultúra értékeit kapcsolta össze. Egyetemes retorikában fejezte ki a célt: a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség lakói a keresztény Európában alkotmányos és az ország önrendelkezésben kifejeződő szabadságot kívánnak.

Ha elismerte hadinépének a felkelőket Rákóczi, miért nem nyilvánította ki a brezáni pátensben, hogy a fegyvert fogó jobbágyokat felszabadítja a földesúri kötelékből? Vá-

nevezi a felkelőket. (Károlyi Oklevéltár, V. Köt. 13-14.) -Rákóczi bejövételéről a magyar nyelvű tudósítások közül több ugyancsak „tolvajok”, „gyűlevész nép”, „Kis Albert nevű tolvaj” megnevezéseket használ, OSzKK, Fol Hung, 1389, Fasc 1703, fol 125, 133, etc.-Érdekes, hogy később is előfordul: Rákóczi jobbágyságonait „tolvaj”, „prédó” névvel is illetik, a nemeseket és főurakat viszont „Pártos magyaroknak hívják a

császár hívei. » Pld. Hevenyesi János Vas vármegyei alispánt Herberstein császári parancsnok éjjel rendelte magához, hogy «a tolvajok kergetését kezdjék...a Pártos magyarok Jóságait confiscálják» tudósítása Szombathelyről 1704 szeptember 4-én Erdődy Sándornak OSzKK, Fol Hung, 179, fol 115.

¹² Esze 1954, 285-316.; Mezey, é. n., 245.

¹³ MOL. G.19 II. 3. e, 16.

laszt többek között a marosszéki jobbágyok rendkívül értelmes folyamodványa adott. Megértették ígéretét: „valamely jobbágy ő nagysága mellett felül, kargyát felköti szabadságot ad nekik, ha Isten ő Nagyságának boldog előmenetelt ad, ...ha az országot megbírhatja.”¹⁴ 1703 tavaszán az országot Rákóczi még nem „bírhatta meg”. Sőt az is kétséges volt, hogy lesz e számára ország.

„Nos Franciscus Dei Gratia Princeps...” 1703 őszén még mindig Gács várába zárkózott Nógrád vármegye területének Rákóczi ezereskapitányával üzent: „Ha most nem, sohasem.”¹⁵ A cselekvésre megérett idő kifejezésének ez a gondolatformája nagyon jellemző a magyar politikára. Zrínyi Miklós horvát bán szerint a legnagyobb politikai tudomány „tudni megválasztani az üdöt valami igyekezetünkre... Egy nyelven se mondhatjuk jobban ki ezt, mint olaszul: conjuntura”, s 1663 folyamán a nemzetközi törökellenes szövetséget szervezve többször is leírta: „avagy most avagy sohasem”.¹⁶ A helyzetmegítélés kulcsmondatát a költő emelte a halhatatlanságba: „most vagy soha!” Rákóczi „a jelen politikai conjunktúrák”-ban látta az alkalmas időt rá, hogy megvalósítsák a török hatalmi szférából kiszabadult ország megosztott részeinek alkotmányos egyesítését, a Magyar Királyság és Erdélyi Fejedelemség addigi történelmében rejlő alternatíva megvalósítását. A másik alternatíva az, hogy a Habsburg Birodalomba tagolva folytassa útját, együtt járt az államiság, az önrendelkezés elvesztésével, s a térképről is eltűnik mint önálló ország, a karlócai békében nem Magyarország, hanem a Habsburg és az Oszmán birodalom határát jelölték ki.¹⁷

A spanyol örökségért kirobbant küzdelem és az északi háború az egész kontinenst fegyverbe vonta, s döntő szakaszába ért az 1648 óta zajló folyamat – az erőviszonyok átrendeződése az európai hatalmi egyensúly érdekében. Az esélyek még nem zárultak le. Százvezres hadseregek harcolnak a véres csatatereken, de a Vesztfália szellemében megkötendő béke ígérete – mint a csillag Betlehem felett – jelezte az irányt, hogy a nemzetállamok Európájából a hatalmi egyensúly, az együttműködni képes nemzetek Európája legyen. Rákóczi a távlatokban tájékozódó államférfi biztonságával fogalmazta meg, hogy a hatalmi egyensúlyra törekvő Európa esélyt adhat Magyarországnak: „A mostani háborúban akár a franciák, akár a Habsburgok győznek, felborul az európai hatalmi egyensúly”. Az új egyensúly megteremtésében Magyarország a nemzetközi békébe foglalva számíthat Európa hatalmainak garanciájára. Ha viszont nem élnek a lehetőséggel, semmi esélyük nincs rá, hogy az európai háborút lezáró európai békeműbe foglalva biztosítsák Magyarország államiságát. Jelen lenni a változó Európában azonban csak rendezett országgal, kormányzati intézménnyel, hiteles legitimációval, az államiság szintjén lehet.

A viszonyok kényszeréből következett, hogy a legkedvezőtlenebb körülmények között kellett megkísérelni, hogy élhesse a jó conjunktúrával. Az eredetileg a királyság főméltóságai bevonásával, a dunántúli főkapitány, Battyhány Ádám részvételével, az erdélyi főurak és a rác határőrök támogatásával tervezett vállalkozás a szervezkedés felszámolásával összeomlott. A Magyar Királyság rendi főméltóságai, a nádor, az országbíró, a horvát bán, a királyi kancellár, az esztergomi érsek mindvégig a két Habsburg király és császár mellett maradtak. Tömegfelkelésből kialakuló, nagyrészt kiképzetlen, minden korszerű felszerelést nélkülöző katonasággal, Európa legjobb had-

¹⁴ MOL A Radvánszky család lt. III. o. 43. cs. 117. sz. idézi: R. Kiss, 1906, 118.

¹⁵ 1703. szept. 23. Lelőhelye: OSZKK, Fol Hung. 1389, fasc. 2. fol. 201. Kiadva: Ráday iratok, I. 60.

¹⁶ Zrínyi Miklós prózai művei 1985, Vitéz hadnagy, Quintus Discursus, 118-119. Az *török Áfium ellen való orvosság*. 228.

¹⁷ Domanovszky, 1931.; Gebei, 1999.

serege ellen indított háborút víva az ország-építés hatalmas szervezési, intellektuális és politikai képességek kreativitását kívánta. Hagyományos rendi szerkezetében már bomló, de mégis privilégiumokkal tagolt társadalomban, kifosztott és meghasonlásokkal küzdő országban kellett államot építeni. A körülmények a rendi kormányzaton messze túlmutató megoldásokat kívántak.

Lengyelországban az állam megszervezését alaposan kidolgozták. Rákóczi és társai, Bercsényi, a korábban már a szervezkedésben részt vett köznemesekkel együtt jól ismerték az országot. A vállalkozást azonban nem a tervek szerint kezdték el. Nem számolhattak a következményekkel. A vármegyék jó része és a nemesek, a földesurak zöme várakba zárkózott. A központi kormányzat pedig katonai intézkedéseivel, propagandájával rutinos gyors és hatékony ellentámadást indított. Rákóczi bejövetele és a tiszabecsi átkelés hírére áradatszerűen szaporodó, fegyverre kelt tömeg közvetett módon a császári ellentámadást és a főúri, nemesi, egyházi rend bizalmatlanságát növelte. Az ősz elejére már harmincezer, más források szerint hetven ezer főt kitevő, nagyon eltérő fegyveres csoportok vad híreket terjesztettek a török és tatár csapatok bejöveteléről.¹⁸ Híresztelték, hogy a franciákkal előőrseik már „összeértek”, s a gyors sikerek részegítő eufóriáját sokszor az ezerszáz kapitányok is növelték. „Elégésesek lennének az ország erői, – állapította meg a fejedelem – ha a viszonyok rendezettek, a nemzet azonban tapasztalatlan, természete heves, az idő kevés, és a rendet soha nem ismerte.”¹⁹

Rákóczi rendeletei az első fél esztendőben főleg a társadalom összefogását, az intézmények kialakítását, a rendezett handel-

lást, a katonaság fegyelmét, a polgári lakosság és az ország értékeinek védelmét szolgálták. A kaotikus helyzetben a fejedelem néhány hívével együtt higgadtan és vas-szigorral járt el. Intézkedései átfogó koncepciót követnek. 1703 nyarán és kora őszén kiadott rendelkezési országos érvényűek, miként a vármegyéket és a privilegiált helyeket a háború céljáról tájékoztató és csatlakozásra felszólító naményi pá tens.²⁰ Kölcsönösen kiegészítik egymást a hadsereg rendjéről, ellátásáról, a fegyvert fogó jobbágyok tehermentesítéséről, a kincstári birtokok számba vételéről, a vám-ügyekről és a hadsereg fizetését, élelmezését, ellátását szervező Comissáriátus felállításáról hozott rendelkezések.²¹ 1703 novemberében a tokaji táborban kiadott fő comissáriusi kinevezés például a hadellátás módján kívül, szól a szabadság helyreállításáról, és utal rá, hogy a katonai rendtartás a polgári lakosság védelmét is szolgálja: „jobb renddel a nemes vármegyék, úgy a szegénységnek is nagyobb könnyebbségével... rendeltük.”²² Amint csapatai elérték a nyugati országrészt, Rákóczi az ország egyik legtekintélyesebb tőkés vállalkozóját és gazdasági szakemberét, Johann Gottfried Hellenbach bárót 1703. október 20-án főad-minisztrátornak nevezi ki a bányák, kohók, kovácsoló műhelyek és pénzverők élére.²³ Megszervezi a postahálózatot, az információk kiszámított, gyors és védett közvetítését, felhasználja a korábbi tapasztalatokat, és számol a szűkös lehetőségekkel.²⁴ Mindenkit védelmébe vett, nemeset, jobbágyot, szerzetest, lelkészt, polgárt, parasztot, zsidót és cigányt. Szervező körével együtt alkalmazkodik a lehetőségekhez. Szigorú sókereskedelmi monopóliumot vezetett be,

¹⁸ Czigány, 2002, 147.

¹⁹ Idézi: Köpeczi - R. Várkonyi, 1976, 178.

²⁰ Esze, 1951, 49-50.

²¹ R. Várkonyi, 1980.; Markó-Tóth, 1954.; Bánkúti, 1991, 41. kkl.

²² Tokaji tábor 1703. nov. 13. Nagy Iván, 1853 I. - Ráday Iratok, I. 236.

²³ Tokaji tábor, 1703. okt. 20. MOL G- 29, V. 3. d/ A.; Bánkúti, 1992, 21.

²⁴ Tokaji tábor 1703. nov. 10-14. Kamody, 1981, 33-36.

de amikor Kajali Pál tanácsos figyelmezteti, hogy Máramaros szegénysége a só eladásából él, feloldotta, és más úton nyitotta meg ezt a fontos jövedelmi forrást az ország számára. 1703 nyarán már létrehozta a fejedelmi udvar kereteit, kialakította a kancelláriát, rendeleteit formulák szerint, részben nyomtatványokon tette közzé. Kialakult a hatalommal való felruházás retorikája, és érvényesülhetett a „viszonylagos jogbiztonság”.²⁵

1703 októberétől 1704 februárjáig Tokajban fogadja a csatlakozó vármegyék küldöttségeit. Kialakítja kormányzó testületét, a Consilium Aulicumot. Létrejön a közösségi testület, a konföderáció. Rákóczi hatalmat képvisel és hatalmat ad. Megkezdi a tulajdonviszonyok rendezését: visszaadja az eredeti tulajdonosoknak az elkobzott, és királyi adományként idegenekre ruházott szőlőbirtokokat. Itt fogalmazza az intimus szekretáriusnak kinevezett Ráday Pál a Manifestum alapszövegét.

A „Nos Franciscus Dei gratia Princeps...” kezdetű kiáltvány antedatált: a szabadságharc indulását jelzi: Munkács, 1703. június 7. „Universis orbis Christiani principibus et republicis...” címezett manifestumával Rákóczi Európa közös asztalára tette Magyarországon önállóságának ügyét.²⁶

Huszzonegy pontban foglalta össze a magyarországi háború okait. Ezek egy része az uralkodó és a négy rend: az egyházi és világi főurak, a vármegyék és a városok közötti ellentétekről szól. Ezek az ország belső ügyei. A király megszegte a törvényeket, kiiktatta a négy rend törvényekkel védett jogait. Olyan kormányzási gyakorlatot vezetett be, amely megszüntette a hatalom ellenőrzésének hagyományos módjait, s a hatalmat bitorlók önkényesen jártak el. Ez az összeütközés minden országban lejátszódott, ahol a rendi monarchiát az abszolút

monarchia váltotta fel. A Kiáltvány azonban világosan kifejezi, hogy külső hatalom beavatkozása ellen védekeznek. Erről szól a háború okait felsoroló pontok másik csoportja. Külső hatalom fegyveres hódítással elfoglalta az országot, az ország földjét külországiaknak adja, alávetette a társadalom minden rétegét, megsemmisítéssel fenyegeti a magyar állam létét. Az ország a másik országnak, az „ellenségnek” lett kiszolgáltatva, és joga van az önálló állami léthez, a függetlenséghez.

Az idézett országgyűlési törvények, az uralkodói hitlevél, az Aranybulla a rendiség jogfelfogásában az állami önállóság attribútumai. Ezzel szemben a kereskedők kiszolgáltatottsága, a kereskedési jog korlátozása, a lakosságot a tartalékaiból is kirabló adózás, a különböző vallásúak kirekesztése, az ország megfosztása önvédelmétől, „kivételkötése hadi méltóságából” a természeti törvény elleni vétkek, egy országon kívüli hatalom érdekeit érvényesítik. Az ország elvesztette önrendelkezését, elvették tőle a békekötés jogát, mert a karlócai békében minden előzetes megállapodás és a királyi szó ellenére „sine nobis de nobis concluduntur”. Így érthető a zárógondolat: Rákóczi bízik benne, hogy igaz ügyükért indított harcuk révbe ér, és Isten a nemzetet „állandó békességünknek nálunk marasztásával megáldja”.²⁷

A Kiáltvány retorikáját a régi történetírás a „nemesi dac”, vagy a „nemesi kesergés” kifejezőjének fogta fel. Ezzel szemben több és más, mint szűk értelemben vett rendi sérelmi irat sajátos magyar megfogalmazása. A „Recrudescent vulnere...” a korban a kiáltványokra mindenütt általánosan jellemző szerkezetet követ: megszólítás, érvelés, szakrális felajánlás. Szókincse bibliai hagyományok, antik toposzok, magyar törvények és a korabeli Európában használt politikai

²⁵ Mezey, 1976, 32.

²⁶ Ráday-iratok. I. 92-110.

²⁷ Balogh–Dienes–Szabadi, 1999, 193.

fogalmi eszközök együttese. A korabeli kommunikáció kipróbált, egyetemes szókincsével szólítja meg Európát. A „könynyek”, a „sebek”, a „fájdalom” a nemzetközi szolidaritás fogalmai. Ebben az időben minden közösség, város és ország könnyekkel adja kifejezésre, ha sérelem, méltánytalanság vagy katasztrófa éri. A 17. században Anglia könnyei (England's Tears) az elvesztett béke majd a háború miatt omlanak, sír Ausztria és zokog Csehország, patakszanak a lengyelek, németek, horvátok szemei és az angol parlamentben könnyeznek a whigek. Europa's Tears már 1700-ban megindulnak a spanyol örökségért folyó háború áldozataiért.²⁸ A könny szimbolikus jelentést hordoz, az Ómagyar Mária-siralom óta Magyarországon, mint a keresztény világban mindenütt az együttérzés igényét fejezi ki. Rákóczi, amikor a Manifestum egyik személyes részében kijelenti: „édes Hazámnak végső pusztulásra hanyatló állapotát könnyves szemmel gyakorta szemléltem”, a korabeli Európa politikai nyelvén szól. Nemcsak a tartalma miatt értették könnyen meg más országok lakói. Latinul Nagyszombatban nyomtatták ki, s hamarosan lefordították lengyel, német, francia, holland, török nyelvre is. 1704. január 5-én a bécsi angol követ, Charles Whitworts részletes kivonatban küldte el Anna angol királynőnek, Londonba. A Manifestum jelmondata: „Ad perpetuam rei memoriam” értelmezése többféle lehet, nézetem szerint az önálló államiság igényét kifejező érveit kívánta örök emlékezetre méltóvá tenni.

„Nemcsak a nemzetnek, de az egyetemes Európának...” A szabadságharc a spanyol örökösödési háborúval együtt bontakozott ki, Franciaország oldalán, a nagykoalíciót

alkotó Habsburg-angol-holland szövetséggel szemben. Nyilvánvaló, hogy a korabeli politikát katonai hatásában foglalkoztatta, és nem ok nélkül. A korszak több neves kutatója Rákóczi függetlenségi háborúját a nemzetközi szakirodalomban úgy tartja számon, mint amely „megmentette Franciaországot a teljes széttűzástól”,²⁹ s azzal, hogy nyolc éven át lekötötte a Habsburg Birodalom 20-40 ezer fős hadseregét, „rajta múltott, hogy a szövetségesek kudarcot vallottak és Franciaország végül is ép bőrrel szabadult a háborúból”.³⁰

A katonai szempontok bár jelentősek, mégis elégtelenek, hogy a szabadságharcot egyértelműen európai nagyságrendű eseménynek minősítsük. Rákóczi 1704 elején kifejtett alapelvét az országépítés folyamatában mindvégig érvényesítette: „Azon fáradozunk, hogy hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, de az egyetemes Európának és a keresztény ügynek is szolgálhassunk.”³¹ Mit adott Rákóczi állama a korabeli Európának?

1703-1704 fordulóján a még törékeny állami képződmény támpontjai már világosak: főleg az érdekesség, az intézményszerűsítés, az európai jelenlét, a történeti legitimitáció és a jövő igényei jellemzik.

1704 februárjában a fejedelmi udvar Miskolcra költözött, a többé-kevésbé Rákóczi katonaságának ellenőrzése alá került hatalmas terület, a Királyság és Erdély jelentős részének megszervezése szinte emberfeletti erőfeszítéseket követelt, s lázas munkával épültek tovább az állam hatalmi ágazatainak főbb keretei. A Consilium Aulicum, a minisiteriumnak is nevezett Udvari Tanács, (Conseil d'Etat) tagjainak első nagy erőpróbája a vármegyék és a városok tisztújítása volt. A Tanács tagjai abból a társadalmi rétegből

²⁸ England's Tears and lamentation for her lost friend Peace. London, 1642. – England's Tears for the Present Wars. London, 1644. Europa's Tears for the Present War. in Newcastle. J. S. A. M. 1715. – R. Várkonyi, 1999, 195-203.

²⁹ Chaunu, 1966, 159. Idézi: Köpeczi, 1976, 87.

³⁰ Aretin, 1972, 528-606.; 1980, 36.

³¹ Rákóczi Instrukciója. Eger, 1705. április 30. in Ráday-iratok, I. 253.

kerültek ki, ahol a tanultság és műveltség meghatározó érték lett, ismerték koruk államelméleti irodalmát, beszerezték és másolták a korabeli rengeteg állampolitikai információt tartalmazó sajtóanyagot.³² Azok közül a magyar politikusok közül valók, akiknek „információik Lengyelországtól Spanyolországig, s Franciaországtól az Oszmán Birodalomig átfogják a kontinentst.”³³ Jó nyelvtudással, jogi, közigazgatási gyakorlatl és változatos politikai múlttal, a tudás nagy tökéjével a magyarországi köznemesség nyitott és kreatív személyiségeit alkották. Ebből a művelt, tapasztalt és vállalkozó köznemesei körből került ki Rákóczi államának kormányzó köre. Szűkebb és tágasabb kört alkottak: Vay Ádám, Kajaly Pál, Ráday Pál, Jánoky Zsigmond, Gerhard György, Bulyovszky Dániel, Plathy Sándor, Stréter János, Radics András, Török András, Radvánszky János, Szirmay András, Hellenbach Gottfried, Labsánszky János, Prileszky Pál munkásságának áttekintése külön köteteket kívánna. Kevés kivétellel megélték a nyolc évet, mindvégig szolgálták az országot. Tanácsadó, döntéseket előkészítő és végrehajtó testületként működtek, önálló feladatköörökkel, gazdasági, katonapolitikai, közigazgatási, egyházpolitikai szervezést, diplomáciai szolgálatot láttak el. Azután is, hogy a szécsényi országgyűlésben a Consilium feladatkörét az egyház és a főrend személyiségeit is magába foglaló Senatus váltotta fel, nagy szerepük van a rendelkezések kidolgozásában, tevékenységük valamennyi országgyűlés előkészítésében nyomon kísérhető. A Királyságban a szécsényi, ónodi és a sárospataki, Erdélyben a gyulafehérvári, a huszti és a marosvásárhelyi országgyűléseken ők tekintik át és dokumentálják a megoldandó kérdéseket.

Amint a kormányzó testület megszilárdult, és csatlakozott több főispán, főúr, törvényhatóság, az országos közösség konföderációnak: „a Magyar Haza szabadságáért fölfegyverkezett Felső- Közép és Alsó Conföderált Rendeknek” nevezi önmagát, amint Károlyi Sándor generális már 1704. január végén kiadott kiáltványában is írta.³⁴ A hazai előzményeken kívül főleg Belgium, Hollandia és Svájc a minta, felmerül Lengyelország is. Elméletileg a magyar politikai gondolkodásra különösen ható Justus Lipsius elvét követték: a központi irányítást legjobban konföderáció útján lehet érvényesíteni. Konföderáció annyi, hogy a közösség tagjai alávetik magukat a közös elhatározásnak. Ez az intézményi forma az országos érdekegyeztetés tágas kerete. Megtölteni tartalommal azonban nehéz. A hadsereg-szervezés, a katonaság szociális ellátása és a reguláris, vagyis az állandó hadsereg kialakítása, amely más országokban évtizedeket vett igénybe, itt gyors reformokat kívánt.³⁵ A konföderációt „megerősítő” és legitimáló szécsényi országgyűlésen beveszik ebbe az országos közösségbe a mezővárosokat és a hadsereg testületét is.

Rákóczi vezérelve volt, hogy „több keresztény királyok, fejedelmek directiója alatt lévő országoknak példájára... más szomszéd keresztény, jól regulált országok” mintájára szervezze meg hatalmát, a rend isteni parancs, természeti törvény és szükséges „hasznos progresszusokat importálni”.³⁶ A szécsényi országgyűlés a vallásügyben történelmi jelentőségű döntéseket hozott. Törvénycikkek szabályozták a vallásfelekezetek békés együttélését. Visszaállították a három bevett vallás törvényes szabadságát és a jobbágyok lelkiismereti szabadságát. „Némellyek az [...] Földes - Úri jus alatt az

³² G. Etényi, 2001

³³ Hiller, 2001, 49.

³⁴ Kiáltványok, instrukciók 1704. január 29. – 1704. november 21. R. Várkonyi, 2002, 254-255.

³⁵ A regularizálás szervezéséről Ságvári, 2002, 189-228.

³⁶ Ex Castris ad Miskolc positis die 27. Január 1704. – Nagy Iván, 1853. I.

lelkiesmereteken való uralkodást magoknak tulajdonították: hogy az annakutánna semmi szín és kigondolható praetextus alatt ne légyen [...] senki által ne háborgattassék.”³⁷ Fejedelmi rendeletek 1704 elejétől tiltották az önhatalmú templomfoglalásokat, és igyekeztek kivédeni a szélsőségeket. A városokban és falvakban keverten éltek különböző egyházak hívei. A templomot a törvény a többségnek ítélte, de azzal a kötelezettséggel, hogy a kisebbségnek új templomot építsen. Ez talán a világon az első kisebbségvédelmi törvény. A vallás sok esetben egybeesett a különböző anyanyelven beszélők, különböző etnikumok csoportjaival. Mivel az egyházak kezében voltak az iskolák, a nyomdák, az alapítványok, a vallásügy elrendezése ilyen módon a nemzeti kultúrák közös fejlődésének kedvezett.

Az ország társadalma különböző nemzetiségű. Megkülönböztetés nincs az állami szintű rendelkezésekben. A fegyvert fogó jobbágyságok bármely nyelven beszélnek, szabadságot nyernek (1704, 1705, 1708). Rákóczi államának szociális gondoskodást tanúsító intézkedései sem tesznek különbséget a különböző nemzetek fiai között. Jobbágyságok, szegények, koldusok és egyszerű kárvalott katonák folyamodványainak tanúsága szerint a kormányzat panaszfelvételi fóruma, ami nagy újdonság volt európai összefüggésben is, nem tett különbséget a különböző nyelvű, vallású kérelmezők között. A fejedelmi adományok, az egyházak, iskolák támogatásainak odaítélésében nincs nyoma, hogy az ország fiai között nyelvi, etnikai megkülönböztetés érvényesült volna.

Rákóczi államában a lakosság között belső nemzetiségi ellentétek nincsenek. Kölcsönös előítéletek Rákóczi hadseregében főleg a német katonaság, a francia hadmérnökök, illetve a rácok és a magyar vité-

zek viszonyát terhelték meg. Nyilvánvaló, hogy a kölcsönös előítéleteket nem lehetett egy csapásra alig nyolc év alatt megszüntetni.

Tendenciákban határozottan érvényesült az uralkodói jobbággyvédelem, a központi hatalom nem mindig hatékonyan, de következetesen beleszólt a földesúr-jobbágy viszonyba, védte a falvak népét, a kereskedőket, a szegényeket saját katonasága, neves főtisztjei önkényeskedéseivel szemben is.

A magyar konföderáció társadalompolitikai tendenciái nagyobb koncepcióba illeszkednek. Hosszan készítették elő a kiemelkedő jelentőségű adóreformot: a tarthatatlan portális adózás helyett bevezették a gondosan számba vett jövedelemre épülő közadózást, bevonva a nemességet is a szűkségszerűen súlyos terhek hordozásába. A „köz érdek” érvényesítésével ösztönözték a kereskedelmi forgalmat. A partikuláris érdekek és a megszokás, a súlyos belső ellenállás leküzdésére évek nyugalomra lett volna szükség. A reformok csak hosszabb távon hozhattak eredményeket.

Erdély fejedelme. Munkácson a gyermeket „ifjabb fejedelemnek”, a serdülőt a császári udvarban „az erdélyi fejedelem fiának” nevezték. Országépítő terveiben itthon és Lengyelországban is munkatársaival együtt számított a fejedelemségre. Többféle változat után az erdélyiek kezdeményezésére és Rákóczi állampolitikai elgondolását érvényesítve választotta meg 1704. augusztus 8-án fejedelemnek a gyulafehérvári országgylés. Erdélyi fejedelmi államfői státusát elismerte a francia király, és méltányolták az angol és holland békeközvetítők. Az erdélyi rendek megkötöttségeit Rákóczi nagy tapintattal, de lényegében nem vette figyelembe; létrehozta a Comissariatust, a Consilium Transylvanicumot, s központi intézkedései a pénzverésről, a kereskedelemről, a központi kincstári igazgatásról, a fegyvert fogó jobbággykatonák

³⁷ Articulus 13. in Praznovszky, 1995, 446.

szabadságáról Erdélyre is érvényesek. Annak ellenére, hogy katonai vereségek miatt az államépítkezést háromszor kell újrakezdeni, nyilvánvaló: Rákóczi számára Erdély nem külön ország. Önrendelkezését a konföderáció keretei között véli megvalósítani. 1706 tavaszán a huszti országgyűlés kimondta a Fejedelemség konföderációját Rákóczi magyar államával. A marosvásárhelyi fejedelmi beiktatás szertartása és az a tény, hogy az ország polgári és katonai elitképzését szolgáló Kolozsvárott megalapított Nemes Ifjak Társasága tagjai sorában együtt vannak magyarországiak és erdélyiek, bizonyítja: Rákóczi erdélyi államában a „másfél évszázados hagyomány és az új realitások mérlegelése érvényesül, nívója pedig egy rendkívüli uralkodó képességeiről beszél”.³⁸ Amint az Erdélyi Fejedelemséggel kötött konföderáció a fejedelemség másfél évszázados államiságának megőrzését az országos érdekegyeztetéssel szándékozott biztosítani, a szomszéd országokkal: a Horvátországgal, Stájerországgal, Sziléziával, Lengyelországgal vagy tágasabb körben Poroszországgal tervezett konföderáció a magyar politikai kultúrában a konföderáció jelentős hagyományát korszerűbb formában próbálta megvalósítani. Alapelve, hogy az országban „béke csak akkor biztosítható, ha azzal a szomszéd ország is egyetért”, magában hordta Közép-Európa stabilitásának alternatív megoldását.

Történelemszemlélet. „Tiltatik kemény büntetés alatt minden elmúlt dolgoknak szemre vetése...” – parancsolta meg 1703 őszén kiadott hadi ediktumában Rákóczi, hogy ne emlegessék fel a közelmúlt sérelmeit. Vezérelve, a „lelkek egységnek” megteremtése vezette. Államrendszerének történelmi legitimálását emlékiratok, kiáltványok, röpiratok, iskoladrámák, agra-tulatóriák, beszédek, érmek sora s a fejedelmi

udvar ceremóniája vagy olyan reprezentációs alkotás fejezte ki, mint a jezsuiták különleges műve: a kolozsvári diadalkapu.³⁹ A történeti hagyomány szempontjából ez a gazdag terület rendszerezésre és korszerű elemzésre vár. Latinul és kisebb részben magyarul, a diplomáciában főleg francia nyelven átfogja az egész magyar történelmet, mégpedig az egyetemes összefüggések jogi, dinasztikus szféráiban, a korabeli értelemben vett irodalmi hagyomány és a szimbólumok szintjén egyaránt. Képi és gondolati világa bőven él a bibliai analógiákkal, az antikvitás történeti és emblematikus anyagával. Felöleli az addigi magyar történelem egészét: Szent László, II. András, Nagy Lajos, Mátyás király és az erdélyi fejedelmek. Köztük is nagy hangsúlyt kap Báthory István lengyel király és a fejedelemséget a vesztfáliai békébe befoglaltató I. Rákóczi György. Tendenciáiban felülemelkedik a vallásfelekezeti kötöttségeken. Írók és alkotók, magyarok és külföldiek elképzeléseit nyilván befolyásolta a Fejedelem személyisége, programja, mecénási elképzelése, de az egyetemes normák érvényesültek. 1706 nyarán az új magyar állam történeti elméleti támpontjait Szent István Intelmei és az újkori nemzetközi jog alapvetője, Grotius *De jure Belli ac Pacis* művének elveiben jelölte ki. Az Intelmek idézett fejezete az uralkodó és a társadalom közötti egyensúly, a „regnum pacificum” követelményét úgy fogalmazza meg, hogy a békés uralom mindenkorl feltétele a hatalom önkorlátozása.⁴⁰ Grotiust idézve pedig Rákóczi azt fejezte ki, hogy a béke az európai országok közös alkotása, az új magyar állam joga, hogy a háborút nemzetközi garanciával és az universalis békébe foglalva fejezhessék be.

Az állam és a béke – I. József 1704-ben „nem róttá fel a magyarok vétkéül, hogy harcolnak szabadságukért, mert... Ma-

³⁸ Trócsányi, 1980, 122.

³⁹ Rekonstruálta: Galavics, 1980, 483–486.

⁴⁰ Szűcs Jenő, 1988

gyarország a legnagyobb igazságtalanságot szenved el a bécsi udvartól”.⁴¹ Trónrakerülése után elismerte a magyarországi konföderációt, 1706 nyarán az angol-holland békebiztosok a közvetítésükkel meginduló béketárgyalásokon jogosnak tekintették – amint írták – a magyar nemzet, s a protestáns Erdély igényeit. Az udvar szélsőséges abszolutista irányzatát képviselők viszont a dinasztia tekintélyét féltve a karlócai békében rögzített helyzethez ragaszkodtak. Mivel pedig Rákóczi a francia király szövetségét nem, csak többszöri ígéretét nyerte el, hogy támogatja ügyét az európai béketárgyalásokon, ragaszkodott az Erdélyi Fejedelemséghez, mint már a vesztfáliai békében is elismert szuverén államhoz. Az angol mediátor, George Stepney protestáns hittestvéreik iránti szolidaritásból is beláthatatlan bajok okát látta abban, hogy a Habsburg-kormányzat Erdély államiságát nem ismerte el, s kormánya a tárgyalások megszakadását úgy értékelte, hogy „Európa közös ügye vallja kárát”.⁴² A súlyos nehézségek ellenére a hágai (1709) és a gertruydenbergi (1710) békekonzferenciákon kifejezésre jutva, hogy Európa békére készül, Rákóczi 1710 augusztusában azzal a szándékkal indította meg a Habsburg-kormányzattal a béketárgyalásokat, hogy állam-

hatalmi szintű megállapodással, az universalis békébe foglalva zárhatja le a háborút. Nem így történt. A szatmári béke kompromisszum volt, „e kompromisszum tartósította a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmát és a magyar rendiség utóéletét.”⁴³

*

Rákóczi állama összegezte az erdélyi fejedelemek, Báthory István, Bethlen Gábor centralizációs törekvéseit. Magában hordta, bár erősen korlátozta a nemesi respublica lehetőségeit. Törekvéseiben az állandó magyar hadsereg, a közadózás, a merkantilista gazdaságpolitika, a vallási tolerancia, a jobbagyvédelem, a szakosított kormányzati rend sok más tényezővel együtt a korszerű, ma már sokféle variációban ismert abszolutista állam tendenciáit érvényesítette. Folytatta a kísérletet a Zrínyi Miklós környezetében felvázolt közép-európai konföderáció kialakításáért. Országépítésének emlékezte ösztönözte a reformkort, és áthatotta 1848 törekvéseit. Magyarország békéjét Vesztfália szellemében nemzetközi garanciákkal megteremtő igyekezete a jövő emléke.

Kulcsszavak: *II. Rákóczi Ferenc, XIV. Lajos, szabadságharc, polgárháború, spanyol örökösödési háború, állami önállóság, jobbagykatonák szabadsága a földesúri hatalomtól, jobbagypolitika, országos érdekesség, universalis béke*

⁴¹ Forgách Simon Emlékirata, in Rákóczi Tükör, I. 483.

⁴² Archivum Rákóczianum, II/III, 175.

⁴³ Kőpeczi – R. Várkonyi, 1976, 352.

IRODALOM

- Aretin, Karl Otmar von (1980): Magyarország és I. József császár politikája. in Európa és a Rákóczi szabadságharc. Budapest
- Balogh Judit – Dienes Dénes – Szabadi István (1999): Rákóczi-iratok. Sárospatak
- Bánkúti Imre (1991): A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703-1711). Akadémiai, Budapest
- Benda Kálmán (szerk.) (1980): Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Budapest
- Benda Kálmán Rákóczi és az európai hatalmak. in Európa és a szabadságharc, 1980, 25-34.
- Benda Kálmán – Esze Tamás – Maksay Ferenc –

- Pap László (1955): Ráday Pál iratai. I. köt. Budapest
- Chaunu, Pierre (1966): La civilisation de l'Europe classique. Paris, magyarul: A klasszikus Európa. Gondolat, Budapest, 1971
- Czigány István (szerk.) (2002): Az államiság megőrzése. Tanulmányok. Budapest
- Czigány István (2002): Háború a háborúban. In Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Budapest
- Csatáry György (szerk.) (d. n.) Ung vármegye közgyűlései s törvényhatósági belélete II. Rákóczi Ferenc forradalmának korszakában. Egykorú másolatgyűjtemény. Feltárta: Csatáry György. Kéziratok átengedését ezúton is köszönöm.

- Domanovszky Sándor (1931): A magyar történetírás új útjai (ismertetés). Szerkesztette: Hóman Bálint. Századok. 273-279.
- Esze Tamás (1951): II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Századok
- Esze Tamás (1954): II. Rákóczi Ferenc brezáni kiáltványa. Századok, **88**, 285-316.
- Esze Tamás (1966): Tarpa és Esze Tamás. Nyíregyháza.
- Evans, Robert J. W. (1992): Frontiers and National Identities in Central Europe. The International History Review.
- Fazekas István – Újváry Gábor (szerk.) (2001): Ausztria és Magyarország. Bécs
- Frey, Linda – Frey, Marsha (1995): The Treaties of the War of the Spanish Succession. London
- Galavics Géza (1980): A Rákóczi-szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Akadémiai, Budapest
- Gebei Sándor (1999): A karlócai béke kelet-európai összefüggései. Történelmi Szemle. XLI. 1-2, 1-29.
- Géresi Kálmán (sajtó alá rendezte) (1897): A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Budapest.
- G. Etényi Nóra (2001): Hírek és számok a magyarországi hadiellátásról 16-17. századi nyomtatványokban. Studia Agriensia. **22**
- Henshall, Nicolas (1992): The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. London
- Hiller István (2001): Habsburg-diplomácia és a királyi Magyarország. In: Fazekas István – Újváry Gábor (szerk.) Ausztria és Magyarország. 47-49.
- Hopp Lajos – Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (szerk.) (1980): Rákóczi-tanulmányok. Budapest
- Horn Ildikó (2001): Báthory András. Budapest
- Ingrao, Charles W. (1979): Emperor Joseph I. and the Habsburg Monarchy. Indiana
- Kontler László (1997): Az állam rejtelvei és a politika kora újkori nyelvei. Budapest
- Kamody Miklós (1981): A Rákóczi-szabadságharc postája. (Válogatott iratok.) Vaja
- Köpeczi Béla (szerk., vál.) (1958): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Budapest
- Köpeczi Béla (1966): A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (feltárta, vál. szerk.) (1973): Rákóczi-tükör: Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról. I-II. Szépirodalmi, Budapest
- Köpeczi Béla (1976): Pro Libertate. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi és az író. Budapest
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes (1976): II. Rákóczi Ferenc. Budapest
- Köpeczi Béla (1982): Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. Budapest
- Lukinich Imre (1935): II. Rákóczi Ferenc felségseretési perének története és okirattára. I-II. Budapest.
- Markó Árpád – Tóth Gyula (1954): A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. Hadtörténelmi Közlemények
- Mezey Barna (1976): Jogforrások a Rákóczi szabadságharc államában. In Domokos Alajos (szerk.) *Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve*, Salgótarján
- Mezey Barna (é. n.): A Rákóczi-szabadságharc fegyelmi rendeleteinek típusai. Jogtörténeti Tanulmányok. 241-251.
- Nagy Iván (1853): Rákóczi-levelek. I-IV. kötet 1703-1710. évekből. Másolat. Nógrád vármegye levéltára.
- Perjés Géza (1980): A Rákóczi összeesküvés tervei a háború megvívására. in Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest, 123-140.
- Perjés Géza (2002): Taktika és stratégia a Rákóczi szabadságharcban. In Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Budapest
- Pillias, Émile (1939): Études sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie. Paris
- Praznovszky Mihály (szerk.) (1995): A szécsényi országgyűlés 1705-ben. Csécsy János naplója. Szécsény
- Rabb, Theodore K. (1975): The Struggle for Stability in Early Modern Europe. Oxford
- II. Rákóczi Ferenc (1876): Confessio peccatoris. (Grisza Ágoston kiad.) Budapest
- II. Rákóczi Ferenc (1978): Mémoires du prince François II. Rákóczi... In Köpeczi Béla – Kovács Ilona. Archivum Rákócianum. III/1. Akadémiai, Budapest
- R. Kiss István (1906): II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemsé válasszása. Századok
- Siptár Dániel (2003): „Sine nobis de nobis”. Szemináriumi dolgozat. ELTE, BTK, Budapest
- Trócsányi Zsolt (1980): II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata. In Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest. 113-122.
- R. Várkonyi Ágnes (1980): A vetési pátensek. in Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi-tanulmányok. Budapest. 11-32.
- R. Várkonyi Ágnes (1992): Europica varietas – Hungarica varietas. Budapest
- R. Várkonyi Ágnes (1999): Kultusz és katarzis. in Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. 50-65.
- R. Várkonyi Ágnes (2002): II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. 229-282.
- Ságvári György (2002): Kuruc regularizálás (1704-1706). in Czigány István (szerk.): Az államiság megőrzése. Budapest
- Spielman, John (1977): Emperor Leopold I. London

Szekfű Gyula (1935): Magyar történet. IV. köt. Budapest
B. Szabó János – Erdősi Péter (2001): Két világ határán.

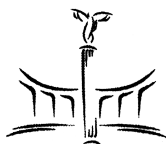
A hatalomátadás szertartásai az Erdély Fejedelemségben. in: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária – Veszprémy László (szerk.): Kard és Koszorú. Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője (HMÉ) **4**. 91-105.

Szűcs Jenő (1988): Szent István Intelmei, az első magyarországi államelméleti mű. In Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.) Szent István és kora. MTA Történettudományi Intézete, Budapest

Takács János (1944): A közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg

Thaly Kálmán (1887): A székesi gróf Bercsényi család. 1470-1835. II. köt. Budapest

Zrínyi Miklós, Vitéz hadnagy, Quintus Discursus, Az török Áfium ellen való orvosság. In Zrínyi Miklós prózai művei. (1985): Négyesy László hagyatékából. Kovács Sándor Iván vezetésével sajtó alá rendezte Bánki Judit Hausner Gábor, Kazinczy Andrea, Orlovsky Géza, Porogi András, Szokolczai Attila. Budapest

Összeállításunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával készült

Tanulmányok

KATALÓNIA MODERNIZÁCIÓJA

Éltető Andrea

PhD, tudományos főmunkatárs MTA Világgazdasági Kutató Intézet – aelteto@vki.hu

Hercsuth Andrea

közgazdász, közgazdász tanácsadó, Estudios Informes Navarra SL – ahercsuth@yahoo.com

Bevezetés

Katalónia ma az Európai Uniónak egy olyan fejlett régiója, ami szinte „állam az államban”. Nemcsak társadalmi, nyelvi kulturális hagyományait és jellemzőit tekintve különül el a spanyol anyaországtól, hanem gazdasági fejlettsége is kiemelkedő. A katalán modernizáció a huszadik század egyik sikertörténete, amely Magyarország számára is több tanulságot hordoz.

I. A katalán nacionalizmus történelmi gyökerei, Katalónia autonómiája

A katalán nemzeti mozgalom már az 1833 és 1850 közötti időszakban irodalmi irányzatként jelentkezett. Megélénkült a katalán nyelvű színházi élet, sajtó, és sorra alakultak az egyesületek. Míg Spanyolország többi részét a régi, hagyományos életmód, az idegenkedés a felhalmozástól és a befektetéstől, illetve a hidalgók és a hadsereg világa határozta meg, addig Katalóniában az aktív polgárságnak köszönhetően kialakult egy jó módú középréteg, amelyre a munkaszereket, a takarékoság és az egyéni erőfeszítés becsülete volt jellemző. Az öntudatra ébredés, a közös érdek, mint például a helyi ipar

védelme, társadalmi réteg szerinti hovatartozástól függetlenül erősítette a helyi szolidaritást. Megjelent a nemzeti szuverenitás gondolata és a politikai önrendelkezés óhaja.¹

1892-ben a Katalán Unió nevű szervezet katalán parlament felállítását követelte, és ezt támogatta mind a katalán nagytőke, mind a katalán egyházi hierarchia. Alapító gyűlésén az Unió megfogalmazta a „Manresai Alapelveket”, amit a katalán regionális alkotmány alapjainak tekintettek. Az önálló parlament mellett követelték az autonóm végrehajtó szerv felállítását, a bírói jogkörrel rendelkező Katalán Audiencia visszaállítását, saját közrendet, autonóm oktatási rendszert és a katalán nyelv hivatalossá tételét.

A XIX. század végén a politikai nacionalizmus mellett új életre kelt a kulturális, művészi, irodalmi vonulat is. 1906-ban létrejött a Katalán Szolidaritás nevű autonomista szervezet, amely célja: tiltakozni a katalán sajtót ért elnyomás, illetve a központi állam antidemokratikus, autonómia-ellenes törvénye ellen. 1914-ben a négy katalán provincia spanyol parlamentbe delegált képviselőiből létrehozták a Mancomunitatot, mely

¹ Az 1869 és 1873 között megjelenő *Estat Catalá* (Katalán Állam) című folyóirat ezt a szellemiséget tükrözte.

bizottmányból, közgyűlésből és állandó tanácsból állt, tevékenységi köre pedig kiterjedt a közigazgatás, az oktatás és a közegészségügy egyes területeire. A Mancomunitatnak Primo de Rivera diktatúrája vetett véget 1925-ben.

A katalán autonómiatörekvések 1931-ben, a második köztársaság idején kerültek ismét napirendre. 1930. augusztus 17-én a köztársaságiak elfogadták a San Sebastian-i Paktumot. Ebben szerepelt, hogy Katalónia majd saját statútumot hoz létre, ami kijelöli a központi hatalom és az autonóm kormány közötti hatáskörmegosztást. Az 1931-es választásokon Katalóniában győztes Köztársasági Baloldal a katalán köztársaságot az ibér népek föderációjában képzelte el. Kidolgozták az autonómia-statútumot, amelyet azonban a Cortes csak változtatásokkal fogadott el. 1932-ben külön katalán választásokat tartottak, és létrejött a Generalitat. 1934-ben kikiáltották a katalán államot a Spanyol Föderális Köztársaságban, ezt azonban a hadsereg leverte.

Az 1936-ban kirobbantott polgárháború három évvel később Franco tábornok győzelmével zárult, és megkezdődött a diktatúra időszaka. Spanyolország történetét a diktátor haláláig az egységes spanyol nacionalizmus ideológiája és a nemzetiségek el nem ismerése határozta meg. Franco mindenben egységet hirdetett: nemzeti, vallási, társadalmi és politikai egységet. Ennek ellenére az elnyomás tovább erősítette a különbözőség érzését és a régiókon belüli szolidaritást.

Amire a század elején már volt példa, 1971-ben is az ideológiai paletta különböző pontjain elhelyezkedők között összefogás jött létre Katalóniában: a Katalónia Gyűlése (Assemblea de Catalunya) szocialisták, kommunisták és a katalán jobboldal támogatásával. Így a demokratizálódás, a szociális kérdések – itt kiemelkedett a déli bevándorlók integrációja –, és a katalán autonómia ügye összekapcsolódott. Négy fő követelésük

volt: (1) általános amnesztia a politikai foglyoknak, (2) szólás-, sajtó-, gyülekezési, egyesülési szabadság, illetve sztrájkjog, (3) az 1932-es autonómia statútum által biztosított intézmények helyreállítása és az önrendelkezés joga, (4) a félsziget minden népének együttműködése a demokrácia érdekében. A Gyűlés fontos egyesítő és mozgósító szerepet játszott az 1977. júniusában megtartott első demokratikus spanyol választásokig.

1977. szeptemberében királyi rendelettel ideiglenesen visszaállították a korábban száműzetésbe kényszerült Generalitatot. Az autonómia-statútum 1979 végén lépett életbe a katalán népszavazás, az országos Cortes jóváhagyása és a király ellenjegyzése után.

A spanyol alkotmány VIII. cím III. fejezete (143-158. cikk) foglalkozik a régiók szintjével. Meghatározza az autonómiajog érvényesítésének két lehetséges módját (143. és 151. cikk), melyek közül Katalónia a „gyorsabb” és egyszerűsített lehetőséget választotta. A 148. és a 149. cikk meghatározza az autonóm közösségek lehetséges jogkörét (melyek felvállalása az adott közösségtől függ, ha ez nem történik meg explicite, az állam fennhatósága az adott kérdésben fennmarad), és az állam kizárólagos, elidegeníthetetlen jogkörét. Az előbbi csoportba tartoznak azok, ahol a régió területi határain belül maradvá, országos érdeket nem érintve születnek döntések.² Az állam kizárólagos jogkörébe tartoznak többek között az alkotmányos jogok és kötelezettségek, állampolgárság, idegenrendészet, nemzetközi kapcsolatok, honvédség, fegyveres erők, igazságszolgáltatás.

A katalán autonómia-statútum felépítése hasonlít a spanyol alkotmányéhoz. Mindenek

² Többek közt ide tartozik: a helyi intézmények megszervezése, a területrendezés, lakásügy, közmunkák, területi vasút, műút, nem kereskedelmi kikötők, mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, környezetvédelem, kézműipar, kultúra, idegenforgalom, sport, szociális ellátás, egészségügy és a közösség életének fejlesztése.

fölött álló alapértéknek tekinti a szabadságot, igazságosságot, egyenlőséget és a Katalóniában élők megfelelő életminőségét.³ A katalán szimbólumokat és a katalánok alapvető jogait és kötelezettségeit összefoglaló rész után a Generalitat hatáskörének⁴ felsorolása következik.

A hatáskörök négy nagy csoportba oszthatók aszerint, hogy az autonóm közösségi szerv illetékességének mi szab határt. Az első csoport a kizárólagos jogok⁵ köre. A katalán státútum szerint ezen tárgykörökben a Generalitatot megilleti a törvényhozás, a szabályozás, a végrehajtás és az ellenőrzés joga. A második és harmadik csoportba tartoznak a megosztott kompetenciák. Ezek olyan témaköröket ölelnek fel, amelyekbe mind a központi államnak, mind az autonóm közösségeknek beleszólása van. A megosztott hatáskörökhöz hasonló módon illeti fennhatóság a Generalitatot a gazdaság, a jog, az oktatás, a telekommunikáció és az egészségügy terén. A negyedik csoportot alkotják a végrehajtói jogkörök⁶, ahol az állam törvénykezik, a Generalitat pedig a végrehajtásért felelős.⁷

Az 1978-as alkotmány tehát a szimmetria elve⁸ alapján biztosította a széleskörű autonómia lehetőségét, mind a nemzetiségeknek, mind a többi régióknak. Az azóta működő rendszer mindenképpen pozitívnak tekinthető. Habár a kompetenciák valós köre, az autonómia határa a mai napig feszültség forrása a központi hatalom és a Generalitat

között, és a delegálás folyamatának nincs vége, ezen viták azonban mindvégig a demokrácia játékszabályait tiszteletben tartva, az alkotmányosság keretén belül zajlanak, ebben is különbözve a baszk példától.

Érdeemes megvizsgálni, hogy ma hogyan határozzák meg önmagukat a katalánok, hogyan kezelik a más spanyol régiókból érkezett bevándorlók beilleszkedésének kérdését, hogyan látják helyüket és szerepüket Spanyolországon belül.

Jordi Pujol,⁹ aki 1999 októberében már hatodszor nyert a katalán választásokon,¹⁰ és így 1980 óta megszakítás nélkül ő a Generalitat elnöke, de aki az aktív politizálást ellenziként már a diktatúra éveitől kezdte, a következő meghatározást adja arra a kérdésre, hogy ki a katalán: „Katalán minden ember, aki Katalóniában él és dolgozik, és aki munkájával és erőfeszítésével hozzájárul Katalónia építéséhez. Katalán minden ember, aki Katalóniában él és dolgozik, és katalán akar lenni.”¹¹ Ez a megfogalmazás nem hivatkozik sem vérségi kötelékekre, sem az ősök dicsőségére, tehát alkalmas a nem katalánnak születettek befogadására és integrálására. A katalán nacionalizmusnak két fő áramlata különböztethető meg: az egyik, amelyik Katalóniát – saját identitása megőrzésével – Spanyolország részeként képzelel el, és ami mindig a többségi, uralkodó vélemény volt. A másik, inkább marginális áramlat teljes függetlenséget akar. A katalán nacionalizmus

³ Sipos, 1993

⁴ Katalónia – hasonlóan a többi autonóm közösséghez – itt igyekezett a számára megszerezhető jogkörök maximumát megjelölni.

⁵ Kizárólagos jogok az alábbi témakörökre vonatkoznak: az autonómia intézményeinek megszervezése, a katalán polgári jog, adminisztratív normák, kultúra, történelmi, képzőművészeti értékek és műemlékek, irattárak, könyvtárak, múzeumok és zenei konzervatóriumok, kutatás, helyi szabályozás, terület- és város-szervezés, erdők és természetvédelmi területek, higiénia, turizmus, kizárólag Katalóniát érintő közmunkák, a Katalóniában lévő úthálózat, szállítás, halászat, ipar, gyógyszerészeti rendelkezések, kereskedelmi, ipari

és hajózási kamarák, alapítványok és egyesületek, fiatalság, nők helyzetének javítása, kiskorúak védelme, sport, reklám és előadások, kaszinók, statisztikák.

⁶ Ide tartoznak a büntetés-végrehajtás, a munkaügy, a szellemi és ipari tulajdon védelme, kereskedelmi csatornák kijelölése, súly- és egyéb mértékek, nemzetközi vásárok, állami múzeumok, archívumok és könyvtárak, kikötők és repülőterek.

⁷ Említést kell még tenni a közbiztonságot érintő jogkörökről és az autonóm rendőrségről. Katalóniában már a XVIII. században létrejött a saját rendőrség (Moscos d'Esquadra). Az új demokratikus parlament 1983-ban elfogadta az autonóm rendőrség létrehozását.

⁸ A központi kormány két metaforát használt ennek

igazi kérdése nem az, hogy mi Katalónia, hanem hogy mi Spanyolország. Pujol szerint Katalóniát három kötődés: az európai, a spanyol, a mediterrán, és az integrálóképesség határozza meg. Az európai alkotóelemet a Frank Birodalomig vezeti vissza a „déli védőbástya” szerepre utalva, és a félsziget többi részétől elvitatja ezt az ősi európai kötődést. Fontossági sorrendben a mediterrán elem következik az aragón birodalom alapján, majd az ibériai szál, megkésve és kisebb jelentőséggel. Az átfedések a földrajzi elhelyezkedéssel indokolhatóak, és ez a magyarázata az „olvasztótégely” szerepnek, hiszen ez a terület az évszázadok során jelentős migrációt viselt el és fogadott be.

Arra a kérdésre, hogy Katalónia miben különbözik a félsziget többi részétől, azt a választ kapjuk, hogy itt nagyobb hagyománya van a civil társadalomnak, ami ezért erősebb; jellemző a kezdeményezőkézség, a gazdálkodó beállítottság; létezik társadalmi, gazdasági és kulturális kohézió; jelentős a nemzetközi nyitottság; és erős a közösségi érzés. Spanyolországot mint többnemzeti-ségű államot ismerik el, amin belül Katalónia önálló közösséget, nyelvet, kultúrát, történelmet és élni akarást képvisel. Éppen ezért Katalónia szerepe Spanyolországon belül bizonyos értékek közvetítése, átadása: mint például a civil társadalom szerepe, az autonómia eszménye, a gazdasági fejlődés, a modernizáció, a demokrácia, az európaiság és

az optimizmus.¹² Pragmatizmusával a „Dél Hollandiája” szerepet próbálta és próbálja betölteni.

II. A katalán gazdaság fejlődése, modernizációja

Katalónia területe 31 895 km², ami nagyságrendileg Belgiuméhoz vagy Hollandiához hasonlítható. A katalán régió földrajzi elhelyezkedése miatt jelentős tranzitszerepet játszik Európa és a többi spanyol régió között. Gazdaságának teljesítménye kiemelkedő Spanyolország fejlődésében. Katalónia az ország bruttó nemzeti jövedelmének csaknem 20 %-át, aktív népességének pedig 17 %-át adja – miközben területe mindössze az ország 6 %-a. Az export 27 %-a, az import 28 %-a katalán. Az egy főre jutó GDP a spanyol átlagot 23 %-kal haladja meg.¹³

Az uniós és a spanyol átlaghoz viszonyítva Katalóniában a népsűrűség jóval nagyobb, a foglalkoztatás ágazatok szerinti megoszlásában az ipar részesedése jelentősebb, a mezőgazdaságé pedig jóval kisebb. A szolgáltatószektor, elsősorban a turizmushoz kapcsolódva fontos szerepet tölt be a katalán gazdaságban. Az évente Spanyolországba érkező turisták mintegy 17 %-a fordul meg Katalóniában.

A katalán iparosodás gerince a XIX. században a textilipar volt. A diktatúra első két évtizedét országszerte a gazdasági autarkia, a befelé fordulás jellemezte. 1955 és 1995

a rendszernek a leírására. Az egyik a „café para todos”, azaz kávé mindenkiné, egy régi vicc alapján, ahol ötven öt különböző kávé kérnek (egyik cukorral, másik anélkül, a harmadik sok hideg tejfel, a negyedik kevéssel, az ötödik meleg tejfel), a pincér pedig csak úgy továbbítja a rendelést, hogy „öt kávé lesz”. A másik a „tabla de quesos”, azaz sajtotál-hasonlat. Ez arra utal, hogy a sajtok egymástól ugyan különböznek, de mindegyik sajt, tehát végül is ugyanaz. Az autonóm közösségek is különbözöek, de alapján egyformának tekinthetőek ezen koncepció szerint. Az autonómia megszerzésének két lehetséges módjával azonban sikerült elkerülni a lassító „konvoj-hatást”.

⁹ Jordi Pujol i Solel 1930. június 9-én született Barce-

lonában. Az orvostudományi egyetemen doktorált, de hamar aktív politizálásba kezdett a demokrácia, a katalán nyelv és identitás védelmében, amiért 1960 és 1962 között börtönben ült. 1974-ben alapította Katalónia Demokratikus Konvergenciája (Convergència Democràtica de Catalunya) nevű pártot, ami a Konvergencia és Unió (Convergència i Unió) jelenleg is kormányon lévő koalíció egyik alkotóeleme.

¹⁰ A katalán választások éveire: 1980, 1984, 1988, 1992, 1995, 1999.

¹¹ Idézet: Pujol, 1996, 56.

¹² „Kasztíliát a professzionális pesszimizmus, Katalóniát a polgári optimizmus uralja” Idézet: Pujol, 1996, 230.

¹³ 2000. évi adatok (Katalán Statisztikai Hivatal)

között a régiók termelési szerkezetében jelentős konvergencia ment végbe.

A spanyol autonóm közösségek a nyolcvanas évek második felében gyorsan fejlődtek. A tizenhat legdinamikusabban fejlődő uniós régió közül ekkor hat volt spanyol: Kanári-szigetek, Madrid, Baleár-szigetek, Aragónia, Katalónia és Extremadura.

Spanyolország integrációs csatlakozása utáni tíz évben a GDP éves növekedése 3,17 %, míg az uniós átlag 2,23 % volt. Az EU-csatlakozás után a termelés és a GDP növekedése Katalóniában felülmúlta mind a spanyol, mind az uniós átlagot.

A katalán növekedés egyik húzóereje az export, a másik a belső kereslet dinamizmu-

sa. A többi spanyol tartománnyal szemben regisztrált kereskedelmi mérleg folyamatos többletet mutat. A külfölddel folytatott árucseré ugyanakkor deficitet, de a szolgáltatás-csere itt is többletet produkál. A katalán kivitelben 70 százalékos az Unió részesedése, a legfőbb partner itt is Franciaország, Németország és Olaszország (lásd 2. táblázat).

A katalán és a spanyol kivitel földrajzi szerkezete hasonló: a német viszonylat szerepe kicsit nagyobb, a franciáé kicsit kisebb, mint az ország összkivitelében. Meglehetősen magas a szomszédos Portugália részesedése is a katalán exportban, az importban magasabb, mint a spanyol részesedés. A katalán importban egyébként

	Katalónia	Spanyolország	Európai Unió
Népesség 1999 (millió)	6,1	39,3	374,5
Népsűrűség (fő/km)	192	78	116
Foglalkoztatás megoszlása (1998) %:			
Mezőgazdaság	3,5	8,0	4,8
Ipar és építőipar	38,3	30,4	29,5
Szolgáltatás	58,2	61,6	65,7
Egy főre jutó GDP (1998) (1000 peseta) és %-ban EU-15=100%	2584 (77,8 %)	2099 (63,2 %)	3321 (100 %)
Egy főre jutó GDP (1998) vásárlóerő-paritáson %-ban EU-15 = 100%	97%	78%	100%

1. táblázat • Katalónia az Európai Unióban (forrás: Xifres de Catalunya, 1999)

	Katalónia		Spanyolország	
	Export	Import	Export	Import
EU	69,5	62,7	70,6	63,1
Németország	13,8	18,0	12,3	14,8
Franciaország	17,7	12,3	19,4	17,0
Olaszország	10,1	11,4	8,7	8,7
UK	6,6	1,5	8,3	7,0
Portugália	8,5	5,8	9,3	2,7
USA	4,0	3,9	4,8	5,2
Japán	0,8	5,3	1,0	2,8

2. táblázat • A spanyol és a katalán külkereskedelem földrajzi szerkezete, 2000 (százalékban) (Forrás: Katalán Statisztikai Hivatal¹⁴)

Németország és Japán súlya nagyobb, mint a spanyol importban, ez valószínűleg a Katalóniában letelepedett német és japán cégek tevékenységéhez köthető.

A katalán export termékszerkezetében 2000-ben 52 %-ot tettek ki az ún. „közbul-ső” termékek. Ez kisebb az átlagos spanyol aránynál, ami 77 % volt. A fogyasztási javak 34,6 %-ot, a beruházási javak pedig 13 %-ot tettek ki a régió kivitelében. Az importban 59 % volt a közbul-ső javak aránya, ami jóval magasabb volt a nemzeti értéknél (35 %).¹⁵

Ágazati bontásban nézve a katalán exportban a legjelentősebb a gépjárműipar és a vegyipar teljesítménye, de a villamos berendezések, mechanikus gépgyártás, illetve a konfekcióipar kivitele is fontos. A spanyol összkivitelben a járműipar súlya még jelentősebb, a vegyiparé ugyanakkor sokkal kisebb. A katalán vegyipar adja a spanyol vegyipari kivitel felét.

A katalán ipar szerkezetében is a két legfontosabb iparág a vegyipar és a járműipar. Mindkettő értékesítésének megoszlása elég erősen eltér a katalán ipar – nagyjából ki-egyenlített – megoszlásától. A járműipar igen exportintenzív, értékesítésének 57 százaléka külföldre megy. A vegyipar kivitele is jelentős, de ott a legfontosabb az ország többi régiója felé történő értékesítés. A termékek technológia-intenzitása szerint a katalán export struktúrája „modernebb”, vagyis a *high-tech* termékek súlya (12,4 %) nagyobb, mint a spanyol kivitelben (8,1 %), és kisebb az alacsony technológiát igénylő termékeké.

A katalán külkereskedelem fent leírt alakulásában fontos szerepet játszanak a külföldi részesedésű cégek. Spanyolországban a 60-as években kezdtek megjelenikni a külföldi tőkebefektetések, amelyek az EU-csatlakozás után megsokszorozódtak. A külföldi működőtőke-beáramlás folyamatosan az éves GDP 1-3 %-át és a bruttó állótőkefel-

halmozás 5-10 %-át teszi ki a 80-as évek közepe óta. A külföldi működőtőke legfőbb formája felvásárlás, tőkeemelés vagy tulajdonosi hitel, elenyésző része (kb. 4 %-a) zöldmezős. 1999 végén a külföldi működőtőke állománya a GDP 23 %-át tette ki. Katalóniába irányul a Spanyolországba jövő közvetlen külföldi befektetés általában mintegy 25 %-a.

Az 1988 és 1997 közötti időszakban a katalóniai közvetlen külföldi befektetések 80,5 %-a az EU-ból származott. A legnagyobb befektetők Hollandia, Franciaország, Németország, Svájc, Nagy-Britannia és az USA. Hollandia szerepe kiemelkedő, a 90-es években egyedül adta az összes befektetés közel egyharmadát. (Meg kell jegyezni, hogy Hollandiának tranzit-szerepe is van, a Holland-Antillákon érvényes kedvező feltételek miatt sok ország itt „folyatja át” befektetéseit.¹⁶) Katalóniában a német és svájci eredetű befektetések sokkal nagyobb, az amerikaiak ugyanakkor sokkal kisebb súlyt képviselnek, mint a többi régióban (3. táblázat). Az utóbbi években Japán is jelentős befektető, 1998-ban a hatodik helyen állt. A jelenleg Katalóniában tevékenykedő 2300 külföldi tulajdonú cégből 140 japán. A 2000. évben újabb fontos beruházásokat jelentett be a Denso és a Sony is.

A külföldi befektetők motivációiban fontos szerepet játszanak a célrégió lokáció-specifikus előnyei.¹⁷ Katalóniában az egyik legfontosabb ilyen előny a szorgalmas és képzett munkaerő. (Barcelona környékén a cégek könnyen találnak egyetemi végzettségű mérnököket, technikusokat.) Ezért több külföldi cég a kutatás-fejlesztést, illetve

¹⁶ Éltető, 1996

¹⁷ Ezekre példa a természetes és „teremtett” erőforrás-ellátottság, szállítási költségek, beruházásösztönzés, nyelvi, kulturális, intézményi környezet, helyi gazdaságpolitika, stb. Dunning, 1993 keretrendszere szerint az adott vállalat külföldi befektetése háromféle előny meglététől függenek, ezek egyike a lokáció-specifikus előnyök köre. A másik kettő a tulajdonspecifikus, illetve internalizálási előnyök csoportja.

¹⁴ www.idescat.es

¹⁵ www.idescat.es

1991-1997	Többi régió	Katalónia
Hollandia	26,2	31,4
Németország	7,7	17,3
Franciaország	18,5	18,1
Svájc	3,9	8,5
UK	8,8	5,5
USA	11,3	5,5
Olaszország	5,9	3,5

3. táblázat • Fő befektető országok Katalóniában és más régiókban (az összes befektetés százalékában) (Forrás: Caixa Catalunya, 2000b)

üzleti központját is ide telepíti. A Hewlett Packard például a nagyteljesítményű nyomtatók gyártásának döntési központját helyezte ide. A spanyol kutatás-fejlesztési mutatókban, illetve K+F politikában Katalónia kiemelkedő szerepet játszik. 1995-ben az ország összes K+F ráfordításának 21 %-át itt realizálták. Érdekesség, hogy míg az országban a vállalatok részesedése a K+F kiadásokban átlagosan mindössze 49,1 %, addig Katalóniában ez jóval magasabb, 64,3 %.¹⁸ Ez is mutatja, hogy a régióban a vállalati szektor tökéreősebb, mint más területeken. Ezzel együtt a régióban számos egyetem és kutatóhely is működik (Katalóniában magasabb a mérnöki és építészeti szakon végzett egyetemisták aránya (24 %), mint Spanyolország egészében (22 %)). A katalán kormány négyéves K+F keretprogramokat hozott létre, a legutóbbi 1997-2000 között 30,6 milliárd pezetával gazdálkodhatott (Fonfría et al, 1998).

A katalán régió előnye földrajzi fekvése, a francia határ közelsége is, ami fontos a spanyol és az európai piacra törekvő külföldi multinacionálisok számára. További fontos vonzó tényező a fejlett infrastruktúra, ami a közlekedésre, a bankhálózatra, telekommunikációs lehetőségekre is vonatkozik. Az

infrastruktúra termelékenységet és gazdasági növekedést serkentő hatásait először Aschauer (1989) hangsúlyozta. Mindezek a hatások közvetett és közvetlen módon érvényesülnek kedvező hazai makrogazdasági feltételek mellett, s a közvetett hatások közé a külföldi tőkebefektetésekre gyakorolt pozitív hatás is beletartozik. Katalónia infrastrukturális szempontból az ország legfejlettebb régiója. Itt az ezer főre jutó telefonvonalak száma 1998-ban 483 volt, Spanyolországban 410. Katalóniában található a spanyolországi fizetős autópályák 30 százaléka, az összes autópálya 13 százaléka.¹⁹

Nem elhanyagolható a katalán kormány külföldi tőkével kapcsolatos pozitív hozzáállása sem. (Erre példa, hogy mivel Spanyolország és Katalónia az autógyártás jelentős „bázisa” a Generalitat létrehozott egy speciális fék- és törés-tesztközpontot négyszáz hektáros területen. Az építés 1990-ben kezdődött, 1996-ig 120 új munkahelyet hozott létre. Az infrastruktúrát a kormány biztosítja, a menedzsment pedig magánvállalatok kezében van. A kliensek mintegy fele katalóniai vállalat, kb. 15 százalék azonban külföldi. A tesztpályákon kívül számos laboratórium is működik itt. A beruházáshoz az EU a Regionális Alapból 43 millió ECU támogatást nyújtott, ami az összes költség felét jelentette.²⁰) Mindez azért is fontos, mert a globalizáció és agglomeráció következtében a gazdaságpolitika, illetve egyedi ösztönzők szerepe megnőtt, az országok és régiók egymással versenyeznek a külföldi tőkéért.

A befektetések megoszlását illetően Spanyolországban a 80-as évek közepéig a többség, 70 % az iparban realizálódott, később azonban a szolgáltatási és pénzügyi szektor vette át a vezető szerepet. Viszonylag új keletű jelenség, hogy az ipar ismét

¹⁹ Katalán Statisztikai Hivatal adatai

²⁰ „Competitiveness of the fast track” / www.inforegio.cec.eu.int/wbover/overstor/stories/E/AIDE/st83-EN.htm/

¹⁸ Ennél csak Baszkföldön magasabb ez az arány, 78,6%.

teret nyer. A feldolgozóiparon belül az élelmiszeripar, elektronika, autógyártás, vegyipar bizonyult a legvonzóbbnak. Katalóniában a 90-es években a legtöbb külföldi tőke (az összes 55 %-a) az iparba áramlott, a szolgáltatási szektor 30 %-ot, a pénzügyi közvetítői szektor 15,3 %-ot fogadott be.

Az iparon belül a feldolgozóipar volt a legnépszerűbb (az összes befektetés 49,8 %-a, míg a többi régióban csak 37,3 %). Ezen belül pedig a vegyipar, járműipar, papír- és nyomdaipar, élelmiszeripar vonzotta a legtöbb külföldi tőkét. Általában véve elmondható, hogy a magasabb technikai színvonalat, nagyobb keresletet képviselő iparágakba nagyobb mértékben áramlott a külföldi tőke, mint a többi régióban. Ezenkívül azok az iparágak, ahol nagyobb mértékben van jelen a külföldi tőke, exportintenzívebbek, mint a többi iparág. Katalóniában is, csakúgy, mint az ország egészében, az ipar mellett a szolgáltatási-pénzügyi szektorba áramlott a legtöbb külföldi tőke.

A tőkebeáramlás mellett az utóbbi időben nekilendültek a külföldre irányuló spanyol befektetések is, vagyis megnőtt az ilyen típusú tőkekiáramlás. Ez nagyrészt annak köszönhető, hogy a spanyol vállalati szféra jelentős változásokon ment keresztül a 90-es években. A hagyományos befelé forduló, általában kisméretű vállalatok számára sokat hangzottatott jelszó a 92-93-as recesszió után az „internacionalizáció” volt. A spanyol vállalatok elindultak a világ más részei felé. A legfőbb cél Latin-Amerika, ahova az összes spanyol befektetés több mint a fele irányul. Ennek köszönhetően a latin-amerikai térségben Spanyolország vált a legnagyobb európai befektetővé. Népszerű befektetési cél még Marokkó, Portugália és Dél-Franciaország is. A spanyol kisvállalatok nemzetköziesedése fontos minőségi változást jelent a gazdaságban, s váltást a vállalati stratégiákban. Ennek makroszinten is érvényesült a hatása, Spanyolország 1998-ban először net-

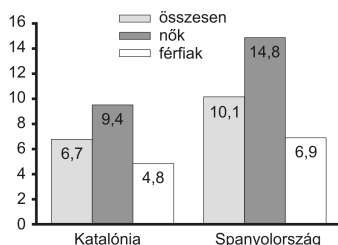
tó tőkebefogadó országból nettó tőke kivívóvé vált, és ebben a katalán cégek is részt vettek. A katalán tőke kivétel nagy része egyébként nem Latin-Amerikába, hanem OECD-országokba irányul.

A katalán gazdaság fejlődése alapot adott a munkahelyteremtésre is. Ez a kérdés Spanyolországban fontos, mert a magas munkanélküliség a gazdaság krónikus problémája maradt a csatlakozás után is. Ez a 80-as évek második felében csökkent ugyan, de az 1992-93-as recesszió után ismét magasra, 20 % fölé szökött. 1997-től ugyanakkor erős munkahely-teremtési periódus indult meg. A legtöbb új foglalkoztatott a szolgáltató szektorban, turista-ágazatokban állt munkába, de az ipari foglalkoztatottság is bővült. További kedvező jelenség, hogy az új munkahelyek elsősorban hosszútávú munkahelyek, a kilencvenes évek reformjai nyomán ugyanis nagyon megugrott a határozott időre kötött szerződések száma. 1998-ban a spanyol munkaszerződések 32,9 százaléka már határozott időre kötöttet, Katalóniában ez az arány 2001-ben 32,7 % volt (1987-ben még csak 16,8 %).²¹

A foglalkoztatás növekedése Katalóniában felülmúlta a nemzeti és az uniós átlagot. 2000-ben Katalóniában a munkanélküliségi ráta 6,7 % volt, míg a spanyol adat 10,1 %. A munkahelyteremtésbeli különbségeket a nagyobb munkatermelékenység is magyarázza. A munkanélküliségi ráta a nők körében spanyol viszonylatban meglehetősen magas, Katalóniában azonban ez a ráta is kedvezőbb (lásd 1. grafikon). Országos szinten a 16-24 év közöttiek körében is kétszer akkora a munkanélküliség, mint Katalóniában.

A spanyol gazdaságpolitika 1996-98-ban teljes mértékben a Monetáris Unióra (EMU) való felkészülés jegyében alakult. A maastrichti kritériumok teljesítése 1996-ban még kevésbé tűnt reálisnak, 1998-ban azonban

²¹ Alonso-Izquierdo, 1999, 97. és Caixa Catalunya adatok

1. grafikon • Munkanélküliségi ráták alakulása, 2000

(Forrás: Katalán Statisztikai Hivatal)

Spanyolország már könnyebben került be az EMU-t megalakító országok csoportjába, mint az EU-alapító tag Olaszország. Két év alatt látványos eredményeket sikerült elérni; a spanyol konvergencia egyik legnagyobb sikere az infláció leszorítása volt. 1999-2001 között azonban ismét felfelé kúszott a fogyasztói árindex, ami Katalóniában mindig magasabb, mint az országos szint (2000-ben 3,8 volt a katalán és 3,4 a spanyol inflációs ráta).

Spanyolország EMU-tagsága hatással van Katalónia gazdaságára is. Növekszik a verseny és a piaci átláthatóság is. Az esetleges aszimmetrikus sokkok kezelésénél azonban fontossá válnak a régióközi transzferek és a munkaerő mobilitása. Az előbbi elsősorban nemzeti szinten valósul meg, utóbbi pedig ezen a szinten sem. Esteban és Gual (1999) tanulmánya szerint a tőke szabad áramlásával, és a nemzetközi verseny növekedésével a katalán gazdaság sérülékenyebbé válik a még túlszabályozott spanyol munkaerőpiaci rendszerben. A megoldás ezért a kutatás-fejlesztésben, az emberi tőke és az infrastruktúra-fejlesztésben lehet. Ezt kiegészíti a kollektív szerződések területi decentralizációjának szükségességével.

Mivel a katalán piac nyitottabb és integráltabb, korábban az árfolyammozgások is jobban érintették, mint általában a spanyol régiókat. Az EMU jótékony hatása ezen a téren vitathatatlan. Ehhez hozzájárul még egy pozitív elem: a katalán termelés szerke-

zetének diverzifikáltsága. Éppen ezért ökonometriai modell alapján Sánchez, Robles és Cunado (1999) arra következtet, hogy Katalónia (Navarrával és Kantábriával együtt) alkalmazkodna a leggyorsabban egy esetleges aszimmetrikus sokkhoz, vagyis annak hatásai ezeket érintenék a legkevésbé.

Összességében a makrogazdasági stabilitást és szabadpiaci hozzáférést biztosító EMU kedvező a nagy külpiaci nyitottságú, erős ipari és kereskedelmi tradícióval, diverzifikált termelési szerkezettel rendelkező Katalónia számára.

III. Regionális fejlődés, támogatások és nemzetközi kooperáció

Az integrációból a fejlesztési segélyeket tekintve nem, de mind a kereskedelmi kapcsolatok, mind a külföldi beruházás terén a már amúgy is fejlett három régió, Katalónia, Madrid és Navarra profitált a leginkább. A GDP-növekedést, regionális fejlődést tekintve két „húzó” régió alakult ki és erősödött meg az európai integráció során: a mediterrán öv (szigetek, Andalúzia, Valencia) és az Ebro völgyének tengelye (Katalónia, Aragón, La Rioja, Navarra). A területi különbségek csökkentése és kiegyenlítése érdekében Spanyolország felhasználja az uniós Strukturális Alapok támogatását, a nemzeti Régióközi Kompenzációs Alap forrásait és saját regionális ösztönzőit.

Az EU-tagság egyik legfontosabb előnye a spanyol régiók számára a közösségi pénz-alapokhoz való hozzájutás volt. 1994 és 1999 között 31,6 milliárd ECU jutott az országnak, ennek legnagyobb része (26,3 milliárd) az 1. Célkitűzés keretében. Az EU strukturális alapjainak finanszírozásából ebben a periódusban 22,7 % jutott Spanyolországnak. Mindezen felül 1993 és 1999 között 7949 millió ECU-t kapott az ország a Kohéziós Alapból, amelyből részesedése 25 %-ra tehető.

A legtöbb autonóm közösségben az egy főre jutó GDP nem érte (éri) el a közösségi átlag 75 %-át, így az 1. Célkitűzés támogatá-

2. Célkitűzés 1997-1999, milliárd ECU	Összes költség	EU-hozzájárulás
Foglalkoztatás, versenyképesség, nemzetköziesedés elősegítése	2535,3	306,8
Környezetvédelem	162,4	81,2
Kutatás-fejlesztés	135,3	67,6
Gazdasági tevékenységgel kapcsolatos közlekedés fejlesztése	384,0	121,6
Helyi és városi fejlesztés	215,3	107,6
Technikai segítség	7,6	3,8
<i>Összesen</i>	<i>3440,0</i>	<i>688,8</i>
5b. Célkitűzés 1994-1999, milliárd ECU	Összes költség	EU-hozzájárulás
Alap-infrastruktúra	75,8	37,9
Diverzifikáció, promóció	129,7	41,6
Környezet és természeti kincsek védelme	80,9	38,0
Helyi lakókörülmények javítása	28,1	7,1
Emberi erőforrások	52,0	23,4
<i>Összesen</i>	<i>366,7</i>	<i>148,0</i>

4. táblázat • EU támogatások Katalóniának (Forrás: EU Bizottság²³)

sait veheti igénybe. Az északkeleti régiók – köztük Katalónia is – a 2. és az 5/b. Célkitűzés kategóriájába tartoznak (4. táblázat), tehát szerkezeti átalakulási gondokkal küzdő ipari illetve vidéki NUTS 3-as régiók. Katalónia a 2. Célkitűzés Spanyolországra eső részének 37 %-át kapta 1989 és 1993 között, és 24,45 %-át 1994 és 1999 között. Az 5/b. Célkitűzést illetően – ugyanebben a sorrendben – az adatok 11,26 % és 18,93 %.²² Ezek a számok önmagukban jelentőseknek tűnnek, azonban finomul a kép, ha figyelembe vesszük, hogy Spanyolországban a 2. Célkitűzésből eredő támogatás csak 13 %, az 5/b.-ból pedig mindössze 2 % körüli az összes közösségi strukturális támogatásból.

1989 és 1993 között a Katalóniát érintő regionális politika elsődleges célja a területi különbségek csökkentése és az életszínvonal konvergenciája volt. Ennek érdekében a

versenyképesség növelésével igyekeztek növelni a régió vonzerejét a beruházások számára. Kyriacou és Roca i Sagalés (1998) számításai szerint²⁴ a fent említett időszakban támogatásként megkapott (1993-as árakon számított) 263 milliárd pezeta – közvetett és közvetlen módon – 52 ezer munkahely teremtésében és 213 milliárd pezetának megfelelő érték teremtésében (főleg az infrastruktúrában) játszott szerepet. A támogatások volumene a következő időszakban jelentősen megnövekedett (csak 1997-99-ben majdnem elérte a 1989-93-as szintet). García de la Cruz (1998) szerint 1997-99-ben (szintén közvetetten és közvetlenül) 64 ezer új munkahely köszönhető Katalóniában a Strukturális Alapok által is támogatott programoknak. A 3. és 4. horizontális célkitűzések az egész országra vonatkoztak. Elosz-

²³ www.inforegio.org²⁴ Kyriacou – Roca i Sagalés, 1998

tásuk a központi kormány feladata volt. A területi projektekben a Generalitatnak is volt szerepe a kiválasztás és a koordinálás során. A közösségi regionális politika hatásait azonban nem szabad túlértékelni, hiszen az összegek csak igen kis részét adják a katalán gazdaság össz volumenének.

A régiók pénzügyeit az 1980-as *Autonóm Régiók Finanszírozásáról* szóló Törvény szabályozza. Az ebben szereplő pénzügyi mechanizmusokat három csoportba sorolhatjuk.

Az első az autonóm, közösségek elsődleges vagy alapvető finanszírozási eszközei, azon szolgáltatások fedezésére, amelyeket magukra vállaltak. A legfontosabb források egyike az állami bevételekből való részesedés és az átengedett adókból befolyó bevételek. (A regionális kormányok csak bizonyos tevékenységek után, illetve területeken jogosultak adóbehajtásra, ilyen a szerencsejáték, vagy az adás-vételi, örökségi illetékek, stb.). A második csoportot a saját speciális források jelentik, mint például az állami adókra kivetett pótdíjak, kölcsönök, szolgáltatások díja, bírságok. A harmadik csoportba pedig a Területközi Kompenzációs Alap juttatásai tartoznak.²⁵

A területi egyenlőtlenségek korrigálása érdekében a központi költségvetésen keresztül működik a Területközi Kompenzációs Alap is, mely a lakosságszám, a terület nagyság, a munkanélküliek aránya, a népesség és a migráció eltérései alapján végzi az elosztást. A regionális kormányok a feladatok bővülésével egyidőben nem kaptak ennek megfelelő költségvetési önállóságot, hiszen a központi költségvetési források nagy aránya (Baskföld és Navarra kivételével a bevételek háromnegyede) megmaradt. Ennek következtében jelentősen megnőtt az autonóm közösségek költségvetésének deficitje és adósságállománya. A régiók finanszírozási rendszerén mind az 1993-

as, mind az 1996-os választás módosított, köszönhetően éppen a koalíciós kormánypárttá váló katalán nemzeti párt (Convergencia i Unió) lobbizásának. Az első módosítás nyomán a régiók a náluk beszedett adók 15 %-át már maguk adminisztrálhatták (azelőtt az adók teljes összegét a központnak kellett utalni, ami redistribúciót hajtott végre), az 1996 tavaszán született megállapodás pedig már 30 %-ra emeli 1997. januártól ezt az arányt. A még meglevő aránytalanságok mérséklése érdekében a nagyobb nettó befizető régiók – elsősorban továbbra is Katalónia – további pénzügyi reformokat szorgalmaznak a nagyobb autonómia érdekében.²⁶

Mint láttuk, a spanyol tartományok közül Katalónia, Valencia és Murcia kiemelkedően fejlett. E három tartomány a „Mediterrán Ívhez” (olasz, francia, spanyol mediterrán partvidék) tartozik. Az összterületük Spanyolország területének 13,18 %-a. Itt él az össznépesség 28 %-a, az ország GDP-jének 32 %-át és a nemzeti export 42 %-át adja a térség. A kereskedelmi árucserében az Ebro menti tartományokkal (Navarra, La Rioja, Aragónia) és az Andalúziával való kapcsolatok a legjelentősebbek. Katalónia részt vesz olyan európai regionális együttműködésekben is mint a „négy motor” régió²⁷ vagy a Languedoc-Roussillon és Midi-Pyrénées-sel alkotott eurorégió.

Nem véletlen, hogy a regionalizmust és a régiók nemzetközi aktivitását vizsgáló tanulmányok Spanyolország esetében, szinte kivétel nélkül, a katalán példát emelik ki. Ez ugyanis az az autonóm tartomány, ahol leginkább és legintenzívebben a kültevékenység bontakozik ki.

Katalóniának kettős célja van a nemzetközi kapcsolatok erősítésével: egyrészt a

²⁶ Az eredményes reformkilátások egy időre csökkenek 2000. márciusában, amikor a Partido Popular abszolút többséget szerzett a Cortesben.

²⁷ Baden-Württemberg, Lombardia, Rhones-Alpes régiókkal együtt

²⁵ Rubio, 1997, 123.

nemzeti identitás védelme és a különbözőség hangsúlyozása a többi spanyol régiótól; másrészt saját gazdasági érdekeinek előmozdítása. Az első célkitűzés megvalósítása során mindig leszögeznek a spanyol alkotmány tiszteletben tartását, ugyanakkor saját nemzetközi teret igyekeznek nyerni. A központi államot illetően több kritika is elhangzik a Generalitat részéről: képtelen megvédeni bizonyos autonóm érdekeket; a regionális aszimmetria nem tükröződik az egységes, állami képviselőlet esetén; az állam állandóan ellenszegül a régiók bármilyen nemzetközi szereplése esetén, és fékezni próbálja az autonómiák külső kezdeményezéseit. A második célkitűzés esetében a nemzetközi tevékenység szükségszerűség a nagy kül-gazdasági nyitottsággal rendelkező Katalónia számára.²⁸ A kölcsönös függőség rendszerében igen fontos a gazdaság modernizációja és általa a nemzetközi versenyképesség megőrzése illetve javítása, aminek érdekében intenzív nemzetközi promóciós tevékenységet folytatnak. Céljuk ezzel a katalán gazdaság kompetitív előnyeinek megismertetése: az ipari szerkezet rugalmassága, alkalmazkodóképessége a változó piaci szükségletekhez; a magántőke szerepe és súlya. Az európai uniós kapcsolatok ebben az esetben is privilegizáltak. A „régiónok Európája” gondolatát éppen ezért ideális keretnek tekintik, ahol az állam nem kellő hatékonyságát ellensúlyozhatja nagyobb saját szerepvállalásuk.

Az európai integráció konszolidálta az autonóm tartományok külkapcsolatait, és bebizonyosodott, hogy lehetséges ezen a területen térnyerés, amíg az koherens az állami politikával. A jelenlegi helyzetben az állami és a regionális külpolitika nem ütközik, viszont nem is kooperatív, a kettő egymással párhuzamosan bonyolódik. Európai szinten a „régiónok Európája” továbbra sem fenyegeti

az „államok Európáját”. A szubszidiaritás továbbra is csak az Unió és a tagállamok viszonyára előírt irányelv. A régiók szerepének növekedése és a folyamatos változás azonban nem tagadható.

Zárszó

Cikkünkben igyekeztünk bemutatni milyen tényezők járultak hozzá, hogy Katalónia Spanyolország és Európa egyik legfejlettebb régiójává váljon. Az imponáló gazdasági fejlődés több tanulsággal is szolgálhat hazánk számára.

- A modernizáció egyik alapja az erős civil társadalom és katalán polgári közép osztály volt. A gazdálkodó szellem, a hagyományok megtartása és az erős közösségi tudat a fejlődés hajtóerejévé is vált.

- Figyelemreméltó, ahogyan Katalónia a régebbi, textiliparon alapuló fejlődésből egy olyan diverzifikált ipari szerkezetet tudott kialakítani, ami technológiailag fejlett gép- és vegyipari termékeken alapul. A helyi munkaerő és infrastruktúra előnyeit kihasználva és felerősítve Katalónia vonzó térséggé vált a vállalatok számára.

- A fentiekben, vagyis a termelési és kereskedelmi szerkezet fejlődésében szerepet játszottak a külföldi befektetések. A külföldi tőke modernizáló szerepének egyik példája Katalónia. Tanulságos a katalán kormány pozitív és befogadó hozzáállása, a helyi ösztönzők és lokáció-specifikus előnyök szerepe.

- Katalónia nemcsak alapvetően kül-gazdaságilag nyitott régió, hanem külpolitikai kapcsolataiban is erős és aktív. Bebizonyosodott, hogy ez a fajta aktivitás, lobbizás, külpiaci jelenlét közép- és hosszabb távon meghozza gyümölcsét.

Kulcsszavak: gazdasági fejlődés, modernizáció, Katalónia, Spanyolország, nacionalizmus, Európai Unió

²⁸ A kül-gazdasági nyitottság mutatója (exp. + imp.)/GDP) 1980-ban 34,8 %, 1998-ban már 64,6 % volt.

IRODALOM

- Aschauer, David Alan (1989): Is Public Expenditure Productive? *Journal of Monetary Economics*. 23, 2. 177-200.
- Caixa Catalunya (2000a): *Informe sobre la economía catalana 2000* (www.caixcat.es)
- Caixa Catalunya (2000b): *Report monográfico: la inversión extranjera directa (IED) en Cataluña 1988-1997*. (www.caixcat.es)
- Dunning, John H. (1993): *Multinational Enterprises and the Global Europe*. Addison-Wesley, London
- Éltető Andrea (1996): Spanyolország modernizációja az 1980-as és 1990-es években. *Külgazdaság*. 40. 12. 47-66.
- Esteban, Joan M. – Gual, Jordi (1999): *Catalunya dins l'euro*. Antoni Bosch-Generalitat de Catalunya, Barcelona
- Fonfría, Antonio – Heijs, J. – Jiménez, F. – Zofío, J. – Presmanes, B. (1998): *La política científica y tecnológica en las regiones españolas*. Universidad Complutense, Madrid
- García de la Cruz, Francesc (1998): El programa operatiu de Catalunya per a l'objectiu 2 FEDER-FSE 1997–1999 in: *Nota d'Economia*. 60, 43-52.
- Guibernau, Montserrat (1999). Catalan Nationalism and Democratisation Process in Spain in: Cordell, Karl (ed.) *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*. Routledge, London-New York
- Hercsuth Andrea (2000): *Katalónia – egy spanyol régió Európában*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, diplomadolgozat
- Kyriacou, A. P. - Roca i Sagalés, Oriol (1998): *Avaluació ex-post de l'objectiu 2 dels fons estructurals europeus a Catalunya (1989-93)*. in: *Nota d'Economia*. 60.
- Martin, Carmela (2000): *The Spanish Economy in the New Europe*. Macmillan Press-St. Martin's Press, London
- Pedrero Muñoz, A. (1993): Un Eje de Expansión Económica: Cataluña-Mediterráneo in: García Delgado, José Luis (szerk.): *España, Economía*, 6. kiadás, Espasa Calpe, Madrid, 989-1020.
- Pujol, Jordi (1996): Cataluña España. in Ramón Pi (szerk.) *Espasa Hoy*. Madrid.
- Pujol, Jordi (1998): *La Regió, l'Estat i Europa - proposta d'intervenció a la "Serie Europea" de la Conferencia Europea del consell Britanic*.
- Raymond, José L. – García-Greciano, Begoña (1996): Distribución regional de la renta y los movimientos migratorios. *Papeles de Economía Española*. 67, 185-202.
- Rubio, María Teresa (1997): Az Autonóm Községek adó és pénzürendszere Spanyolországban. Önkormányzatok és területfejlesztés. III: *Magyar-spanyol szeminárium a területi egyenlőségekről*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 122-130.
- Sanchez-Robles, Blanca – Cuñado, Juncal (1999): Perturbaciones asimétricas y Unión Monetaria Europea: las regiones españolas. *Papeles de Economía Española*. 80, 152-170.
- Sipos Katalin (1993): *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai (Spanyolország, Olaszország, Franciaország)*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Közlemények, N. 6., Budapest,

HARMADIK UTAK* NÉHÁNY SZEMPONT RÖPKE ÉS BIBÓ ÖSSZEVETÉSÉHEZ

Cserne Péter

egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar, Jogbölcseleti Tanszék – peter.cserne@mailbox.hu

Bevezetés

„Többször fölmerül a kérdés: mi köze van Röpke »harmadik út«-jának a magyar »harmadikutasokhoz«, azaz Bibó Istvánhoz és a népi írókhoz. Ebből a tárgykörből talán több doktori értekezést is írhatnának a türelmes és olvasni szerető kultúrtörténészek.” (Röpke, 2000: 126) – írta nemrég egy magyar Röpke-válogatás szerkesztője.¹ E javaslaton felbátorodva az alábbiakban továbbgondolom Bibó szocializmus- és kapitalizmusképéről szóló korábbi megállapításaimat (Cserne, 2002). Pontosabban, azokra részben támaszkodva, azokkal párhuzamosan igyekszem bemutatni Wilhelm Röpke életművének néhány fő vonását, amelyek a Bibó gondolataival történő összevetés szempontjából fontosak lehetnek. Előtte azonban szükségesnek tartom, hogy a fent idézett kérdés, s így az összevetés jogosultsága mellett szóló érvekkel szolgáljak (1. pont), továbbá a két szerző életművének magyarországi ismertségében feltehetően meglévő különbséget Röpke pályájának, hátterének és hatásának érzékeltetésével, a jelen írás szempontjából szükséges mértékben csökkentsem (2. pont). Ezután térek rá

Bibó és Röpke életművének összevetésére. Erre a tanulmányban a szocializmus és kapitalizmus kérdésében megfogalmazott nézeteik kapcsán teszek kísérletet (3. pont). Végül amellet fogok érvelni, hogy a két szerző kapcsolata bizonyos felszíni hasonlóságok és közös források kimutathatóságán túl gondolkodásuk néhány igen általános vonásának egyezésében érhető tetten.²

1. Az *apropó*: filológiai és közvetett kapcsolatok

1.1. Bibó Röpkéről

Magam két olyan szövegrészletet ismerek, ahol Bibó Röpkére utalt. Az egyik az *Ókéskei előadás* után elhangzó egyik kérdésre adott válasza. Ebben annyit mondott, hogy „Röpke benne él egy kis, intim, meleg európai környezetben, egy kultúrvidékről származik, és ott talált otthonra. Ő a gépi civilizációnak a térfoglalását rémesnek látta. A gépi civilizáció annak az embernek a számára rémes, aki mielőtt a gépi civilizációba bekerült volna, nem volt szabad. A leggépibb civilizáció a

* A tanulmány a Bibó István Szellemi Műhelyben tartott előadásom bővített változata.

¹ A kérdést J. Horváth egyébként már 1990-ben is felvetette, s néhány szempontot adott a válaszhoz is. (J. Horváth, 1990: 13–14.)

² Írásom első változatának elkészülte után jutott el hozzám Lányi Kamilla (2002) és Kovács Gábor (2002) egy-egy gondolatébresztő tanulmánya, melyek a harmadik út problémája kapcsán Bibó és Röpke nézeteivel is foglalkoznak. E két írás tanulságait csupán esetenként volt módom beépíteni a magaméba. A harmadik út, a szociális piacgazdaság, a piaci szocializmus különféle értelmezéseinek tömör bemutatására (sok szakirodalmi utalással) I: Lányi 1996; 2002: 3-6.

valóságos, szabad emberek számára a munkalehetőségek könnyebbülését jelenti, és semmi más.” (Bibó, 1999: 307.)

A másik említés helye az *Összeesküvés és köztársasági évforduló* című tanulmány azon gondolatmenete, ahol Bibó arról írt, hogy a harmadik út helyessége azon múlik, „milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként”. (Bibó, 1986b: 453.) Röpke itt – Bibó szerint helytelenül – olyan harmadik utat választott, mely „el akarna kanyarodni a szocializmus felé való fejlődéstől”. (uo. 454.)

Mindkét helyen szinte marginálisan, de mindkétszer negatív értékeléssel esik tehát szó Röpke-ről, ráadásul az első esetben kissé homályosan. Az értékelések tartalmi megvitatására a 3. pontban térek vissza.

1.2. Röpke és Magyarország

Röpke legismertebb s legtöbb nyelvre lefordított műve, a *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Korunk társadalmi válsága, Röpke, 1942a). A könyvet már 1943 májusában a Magyar Szemlében ismertette Lengyel Géza, majd az év őszén (s 1944 elején újra) mintegy kétharmad része fordításban is megjelent, Barankovics István előszavával, *A harmadik út* címmel (Lengyel, 1943, vö. Lányi, 1996: 11.). Ezt Bibó nyilvánvalóan ismerte. Magyarul egyébként már 1936-ban megjelent Röpke egy Budapesten tartott közgazdaságtani előadásának szövege is, ezután először 1990-ben fordították le egy, a kollektívizmus ellen írott pamfletjét, majd 1996-ban, s bővített kiadásban 2000-ben adtak ki egy rövid válogatást írásaiból (Röpke, 1936, 1990, 2000). A szocialista tábor országaiban (később látjuk, miért) Röpke többnyire nemkívánatos szerző volt³, bár művei a hazai

könyvtárakban németül hozzáférhetők voltak. 1989 után többször hivatkoztak rá mint a Magyarország számára példát jelentő német szociális piacgazdaság egyik szellemi atyjára (Hieronymi, 1990; J. Horváth, 1990, 1991, 1993, vö. még Lányi, 1996). Ugyanakkor Röpke magyar vonatkozású utalásai a szokásosnál élénkebb érdeklődésre vallanak.⁴

1.3. Közvetett kapcsolatok

Bibó és Röpke pályája, munkássága közös ismerőseiken és közös forrásaikon keresztül is érintkezésbe került egymással. Bibó ugyan 1934–35-ben tanult a genfi *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales*-on (mikor Röpke még Isztambulban dolgozott), s 1938 őszén, mikor Röpke már az Intézetben tanított, ismét Genfben volt (a Népszövetség könyvtárában dolgozott ideiglenes munkatársként; vö. Litván – S. Varga, 1995: 103–116.), valószínűleg személyesen nem ismerték egymást. Azonban Röpkenek jó barátai voltak Bibó egykori professzorai között. S ami ennél fontosabb, mindkettőjükre jelentős hatást gyakoroltak Ferrero nézetei.

Bibó esetében Ferrero hatása közismert (vö. Ferenczi 1993; Kovács 2001), ám a francia forradalom kettős arculatának, illetve a legitimitás „láthatatlan szellemeinek” ferrerói koncepciója Röpket is befolyásolta. 1942 augusztusában *Guglielmo Ferrero és a legitim uralom problémája* címmel írt nekrológot a történéseiről (Röpke, 1942b). „Hogy Guglielmo Ferrero történészként és történetpszociológusként néhány hónappal halála előtt még a legmelegebb szavakkal tudatta velem fenntartás nélküli egyetértését, rend-

³ Különösen az NDK és a Szovjetunió lexikonjai, de a hazai Akadémiai Kislexikon (1968) is erről tanúskodnak. Vö. Röpke, 1959: 312, J. Horváth, 1990: 11. Mátyás Antal elméletörténeti áttekintése is erősen negatív, torzító értékeléssel emlékezett meg róla (Mátyás, 1963: 613–615).

⁴ Szent István *Intelmeinek* híres mondatát „*unius linguae uniusque moris regnum fragile et imbecille est*” (Röpke, 1958: 330) idézi, Madáchra hivatkozik (1946: 137), az 1956-os forradalom leveréséről, Nagy Imréék kivégzéséről a szokásosnál is nagyobb pátosszal ír („Magyarország morális vereséget mért a Szovjetunióra.” 1957: 15, 1959: 317).

kívül boldoggá tett” – írta Röpke a *Civitas Humana* előszavában a *Gesellschaftskrisis der Gegenwart* értékelésével kapcsolatban (Röpke, 1946: 15.). Ugyanitt részletesen és egyetértőleg idézte Ferrero *Hatalom* című munkáját (Ferrero, 1942), amelyből a legitimitás magyarázatát, a forradalmak illegitimitását, illetve a szocializmust mint a francia forradalomnál is veszélyesebb második kísérletet értelmező elképzelését kölcsönözte (1946: 172–177.). Ferreróra hivatkozva nevezte Röpke a modern tömegtársadalmakat a „kvantitatív civilizáció” megtestesítőinek (1958: 80.). Ugyancsak Ferrero nyomán szólt a kereszténység döntő szerepéről az ókori fáraói szellem (*esprit pharaonique*, vagyis az uralkodók isteni jellegének) megszüntetésében (vö. Ferrero, 1931: 255-6.).⁵

Bibó és Röpke munkásságát bizonyos értelemben összekapcsolja Mannheim Károly neve is (vö. Lányi 2002: 5-7.). Sok helyen támaszkodott Röpke Ortega munkáira is, amelyek hatása, részben Németh László közvetítésével, Bibónál is kimutatható (Csejtej, 2001).⁶

2. Röpke élete, munkássága, visszhangja

Wilhelm Theodor Röpke 1899. október 10-én született Alsó-Szászországban, a Hannover melletti Schwarmstedtben.⁷ Apai ágon

több nemzedéken keresztül falusi orvosoktól származott, de voltak ősei közt evangélikus lelkészek, s Nancyból menekült hugenották is. Anyai ágon Hanza-kereskedők és brémai parasztok voltak az ősei. Iskoláit szülőfalujában kezdte, majd Stade városában végezte a gimnáziumot. 1917-ben érettségizett, majd egy éves nyugat-franciaországi katonai szolgálat után a göttingeni, a tübingeni és a marburgi egyetemen tanult jog- és államtudományt. 1921-ben Marburgban doktorált politikatudományból, majd 1922-ben habilitált ugyanott politikai gazdaságtan tárgykörben. 1924-ben a német nyelvterületen legfiatalabbként egyetemi magántanárrá nevezték ki Jénába. Az 1926–27-es tanévben *visiting professor*-ként agrárkérdéseket tanulmányozott az Egyesült Államokban. 1928-ban rendes tanári kinevezést kapott Grazba, a következő évben pedig a marburgi egyetem „ordinárius”-ává (nyilvános rendes tanárává) választották. 1930–1931-ben, a gazdasági világválság idején részt vett a Brüning-kormány által létrehozott szakértői bizottság munkájában, mely a munkanélküliség problémáját vizsgálta. Ekkor, Keynest megelőzve, keresletélénkítő beavatkozást (*Initialzündung*) javasolt.

A nemzetizocialista hatalomátvétel után náciellenes megnyilvánulásai miatt az elsőként távolították el az egyetemről. Ekkor

⁵ Ferrero a könyv „Kereszténység és pogányság” fejezetében a következő történettel vezette be ezt a különös (és egy másik helyen is idézett – Röpke, 2000: 133. – J. Horváth által némileg félreértve „despota”-ként magyarázott) fogalmat: „Történelem vagy legenda, Napóleon, mikor még csupán Bonaparte tábornok volt, az egyiptomi hadjárat idején egy nap, mikor meglátogatta a fáraók egyik templomának romjait, állítólag ezt mondta: »Ha az az ötletem támadna, hogy Isten fiának nyilvánítsam magam, mint Nagy Sándor vagy e fáraók valamelyike, mekkora nevetés törne ki szerte a világon! Nincs mit tenni, a mi időnkben már túlságosan értelmeseek az emberek. »Szellemes mondás ez, semmi több vagy más, ha elhangzottak ezek a mondatok. Ez a tréfa azonban mélyebb értelmet hordoz, mint kitalálójá gondolta, hiszen

képszerűen bemutatja a történelem legnagyobb forradalmát, a keresztény forradalmat, mely Nyugaton mindörökké megszüntette a fáraói szellemet.”

⁶ Érdekes párhuzam, hogy a két szerző sokban hasonló s mindkét esetben saját értékvilágukat tükröző értékelést ad Gide két útbeszámolójáról: Röpke 1937-ben írott recenziójában a *Retour de l'URSS*-ről (Visszatérés a Szovjetunióból; 1959: 109–114.), s Bibó 1966-os lektori jelentésében a *Voyage au Congo*-ról (Kongói utazás; 1987: 359–361.). Azt, hogy ezen értékvilág miből táplálkozott, Bibó esetében ismertnek feltételezzük (vö. Dénes 1993a, 1999, 2001.), Röpke esetében pedig a következő pontban tekintjük át.

⁷ Az életrajzra lásd Röpke, 1958: 13–24.; 1959: 41–42.; 397.; 1964.; 2000: 11–13.

családjával (három gyermeke volt) Hollandiába, majd Törökországba menekült. Az iztambuli egyetemen tanított 1937-ig, amikor William Rappard meghívására Genfbe költözött. Az *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales* professzora lett, s a tanítás mellett, haláláig, nemzetközi gazdasági kérdések kutatásával foglalkozott. Bár 1940-től többször is hívták az Egyesült Államokba, Röpke Európában maradt, hogy gondolataival közelebből hathasson a háború után újjászerveződő Európa életét meghatározó döntésekre (vö. Röpke, 1976: 43-46.). A negyvenes évek végén kezdődő „német gazdasági csoda” elméleti megalapozásában döntő része volt. Az ötvenes-hatvanas években Európa- és Amerikaszerző előadásokat tartott, és kitüntetésekben, elismerésekben részesült. 1966. február 10-én halt meg szívrohamban a Genf melletti Coligny-ban.

Munkássága szerteágazó és nagy terjedelmű.⁸ Szorosan vett közgazdasági írásai mellett jelen tanulmány szempontjából legfontosabbak a több nyelvre is lefordított és sok kiadást megért társadalompolitikai és -filozófiai könyvei: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (1942), *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform* (A társadalmi és gazdasági reform alapkérdései, 1944), *Internationale Ordnung* (A nemzetközi rend, 1945), *Die deutsche Frage* (A német kérdés, 1945), *Jenseits von Angebot und Nachfrage* (A kereslet-kínálaton túl, 1958), valamint tanulmánygyűjteményei: *Mass und Mitte* (Mérték és közép, 1950), *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit* (Az ár ellen. Egy mai tudós pályájának tanúságtétele, 1959), *Wirrnis und Wahrheit* (Zűrzavar és igazság, 1962), *Wort und Wir-*

kung (Szó és hatás, 1964). Írásainak jelentős részét teszik ki a napilapokban világszerte megjelent aktuális problémákra reflektáló vitacikkek. Röpke széleskörű olvasottsága és műveltsége lehetővé tette, hogy a közgazdasági irodalom naprakész ismerete mellett írásaiban jelentős történelmi, filozófiai, pszichológiai s szépirodalmi anyagot is felvonultasson – latin, angol, francia és olasz nyelven.

Röpke magát elsősorban közgazdásznak tartotta, aki amatőr szociológusként és felelős gondolkodóként a társadalmi problémák összessége iránt érdeklődött. Közgazdasági nézetei alapján az ún. neoliberais vagy ordoliberalis iskolához szokás sorolni.⁹ Gazdaságpolitikai elképzelései az *Ordnungspolitik*, a decentralizáció, a dekoncentráció, a piacokonform beavatkozás és a környezetvédelem fogalmai köré épülnek. A „harmadik utat” a parancs- vagy tervgazdaságként értelmezett szocializmus s a korlátozatlan, ún. manchesteri liberalizmus „veszélyes eszméivel” szemben védelmezte. 1947-ben egyik alapítója volt a *Mont Pèlerin Society*-nek.

Röpke gondolatai az európai kereszténydemokraták s az amerikai újkonzervatívok körében egyaránt visszhangra találtak. Európában elsősorban a német gazdasági újjáépítés teoretikusaként, Amerikában pedig olyan szerzőként értékelik, aki a decentralizált kormányzat, a széles tulajdonosi kör, a közvetítő intézmények, a polgári erények, a vallási tolerancia és az alkotmányos demokrácia svájci hagyományai által inspirálva, a kapitalizmus szocialista és tradícionalista bírálataival egyidejűleg számot vetve, olyan szabadpiaci gazdasági rendszer mellett

⁸ Bibliográfiája mintegy nyolcszáz tételre rúg. Lásd Röpke, 1959: 398-417. (1959-ig), 1964: 360-365. (1959-1964), Hoppmann, 1968 (1920-1968), Schnack, 1977 (1967-1976).

⁹ A neo-előtag itt a XIX. századtól megkülönböztetett liberalizmusra (s nem az 1970-es évektől kibontakozóra), az ordo- pedig az 1948-ban indult *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* folyóiratra utal, melyet a német szociális piacgazdaság teoretikusai szerkesztettek (többek közt Walter Eucken, Franz Böhm, Alfred Müller-Armack.) A két liberalizmus-fogalomra vö. Boelcke, 1980.

állt ki, amely élesen megkülönbözteti a legitim és illegitim kormányzati beavatkozást; briliáns és komplex gondolkodó, aki a klasszikus hagyomány szerinti kozmopolita liberális, szilárdan hitt a szabad gazdaságban, az erős pénzben, a helyi jogokban és a régi polgári erényekben (Ebeling, 1999; Zmirak, 2000).

3. Kapitalizmus, szocializmus: két utópia?

Bibó és Röpke munkásságában könnyű tematikus egybeeséseket találni: a francia forradalom, a kereszténység és a liberalizmus történelmi szerepe, a német történelem fordulópontjai, a nemzetközi rend problémái mindkettőjüket foglalkoztatták. A témák bőségeből jelen keretek közt csupán a szerzők szocializmussal, kapitalizmussal és ezekhez kapcsolódóan a modernitáskritikával összefüggő nézeteinek párhuzamba állítására vállalkozhatom.

3.1. Röpke és a szabad piac

A Jenseits von Angebot und Nachfrage angol kiadásának (*A Humane Economy: The Social Framework of the Free Market*, 1960: 4.) előszavában Röpke megfogalmazza, hogy könyvét, amely egyszerre a piacgazdaság védelme a kollektívizmussal és totalitarizmussal szemben, s a piac erkölcsi, politikai keretének és feltételeinek hangsúlyozása, milyen reakciókkal fogadták.¹⁰ A kollektivistá-centralista eszmék hívei *en bloc* elvetették. Az „ökonómisták, racionalisták,

utilitaristák” csak a kereslet-kínálat mechanizmusáról írottakat fogadták el. A moralisták és romantikusok, akik csak a kereslet-kínálaton túli értékelték a könyvben, azzal vádolták, hogy ő is keményvonalas közgazdász lett: a közgazdaságtan megrontotta tiszta lelkét. Végül voltak olyanok is, akik egészében kedvezően ítélték meg.

Úgy vélem, a fentiekből kiindulva Röpke életművének értékelésekor a következő kérdés vetődik fel: hogyan lehetséges egy nem kollektivistá és nem reakciós konzervatív kapitalizmuskritika, vagy másként fogalmazva, egy érték-elkötelezett és piacpárti nem racionalista liberalizmus. Ez a két felfogás olykor csak egyazon dolog kétféle megfogalmazásának látszik, máskor nagyobb a távolság. Az egyes művek hangsúlyai eltérőek még azonos korszakban is. Így az előbbi (konzervatív) hangsúly olvasható ki már-már reménytelen pesszimizmussal ötvöződve a beszédes című posztumusz *Torheiten der Zeit. Stellungnahmen der Gegenwart* (A kor balgaságai. Jelenkori állásfoglalások, 1966) soraiból, s az utóbbi piacelvű felfogás a *Die Lehre von der Wirtschaft* (Közgazdaságtan, 1968) posztumusz 11. kiadásából.

A *Torheiten der Zeit*-ben (1966: 22-64.) Röpke sorra vette, s keserű hangon elutasította az akkori gazdasági, társadalmi, szellemi élet számos jelenségét. A gazdasági növekedés és a termelékenység kultuszát, a bulvársajtót, a diszkréció, a tapintat és a magán-szféra hiányát; a táj, a természet és a környe-

¹⁰ Hogy Röpke harmadik útja mit jelent, részben attól függ, hogyan értelmezi az első s a második utat. Lányi Kamilla szerint (2002: 13. 12. lj.) „Röpkénél a végletes racionalizmussal beoltott liberalizmus áll szemben a (kommunizmust és szocializmust is felölelő) kollektívizmussal”, s Röpke e két rossz lehetőség között keres harmadik utat. Ugyanakkor a racionalizmus, szcientizmus, társadalmi mérnökösködés Röpke szemében (aki mellel e gondolatkörbe sorolja Mannheimet is, Röpke, 1942a: 250., 276.) legalább ennyire a kollektívizmus eszmei hátteréről is szolgál. A kapitalizmussal szemben elsősorban a monopolizációs tendenciák, a minimális szociális biz-

tonság hiánya s önnön társadalmi, szellemi alapjainak rombolása miatt foglalt állást. Ugyanakkor (mint egy Benedetto Croce-nak recenzíójáért írt köszönőlevélben kifejti, Röpke, 1976: 68-69.) az általa támogatott piacgazdaság nem öncél, csupán egy (Croce-éval közös) „magasabb cél” eszköze, ugyanakkor olyan gazdasági berendezkedés, mely a munkamegosztásra épülő társadalomban szükségszerűen hozzátartozik a liberális társadalmi és állami struktúrához. Bibó némileg másképp fogalmaz: mint majd látni fogjuk, igent mond a demokráciára és a liberális jogállamra, sőt a szabad vállalkozás elvére is, de szerinte ez nem szükségszerűen jár együtt a kapitalizmus elfogadásával.

zet lerombolását a technizálás és anyagi haladás jegyében; a pesszimizmust, a relativizmust, a jakobinus jellegű abszolút demokráciát, a morális normák korlátai nélkül értelmetlenné, sőt perverzvé váló szabadságot; az oktatás doktriner egalitarizmusát, amely nem veszi tudomásul, hogy a tehetőség ritka, és öngyilkos módon túlhajtja a demokratikus doktrínát, a képzés egyoldalúságát, specializáltságát; a végső meggyőződéseket, parancsokat és hittartalmakat mint előítéleteket s tabukat a „miért ne?” jelszavával széttűző felfogást, a Bergson-féle nyitott társadalmat (vö. Bergson, 2002; Popper 2001: 446.), azt, hogy a reakciót nagyobb veszélynek tekintsék, mint a forradalmat, s hogy a múlt javait egy olyan növekedés fűtőkazánjában tüzeljék el, mely ráadásul inflációt okoz. Úgy látta, hogy a *numinózus* szférájának szisztematikus lerombolása után maradt űrt az ember lelkében, aki továbbra is *homo religiosus*, egyfajta hamis humanizmus, az ember önistenítése: *hominizmus* tölti ki (1966: 109-110.).

A közgazdasági tankönyvben ellenben azt mondta, hogy míg a klasszikus közgazdaságtan világnézeti, a modern (azaz a neoklasszikus) instrumentális jellegű: nem vezet vulgár-liberalizmushoz, hanem a gazdaságpolitika nélkülözhetetlen eszköze (1968: 39.). Az üzleti elv csak a célnak megfelelő eszköz kiválasztásáról szól, tetszőleges célokhoz rendelhető hozzá. Jótékonyasági szervezetek is pénzszerzéshez folyamodnak működésük érdekében (uo. 61.). „Gazdasági rendszerünket a legtöbb ember valószínűleg azért érti félre, mert bizonyos jelenségeket, melyektől idegenkedik, a »kapitalizmus« káros vagy értelmetlen kinövéseinek tart, holott valójában vagy olyan jelenségekről van szó, melyek mögött egy minden gazdasági rendszerben betöltendő hasznos funkció rejlik, vagy olyanról, mely minden gazdasági rendszerben többé vagy kevésbé elkerülhetetlen.” (uo. 303.) Költség, ár, ren-

tabilitás, kamat, földjáradék nem a kapitalizmus örököi találmányai, hanem egy rendkívül kifinomult és szellemes mechanizmus elemei, s olyan feladatot töltenek be, amelylyel mindenféle gazdasági rendszernek szembe kell néznie. Azok között is, akik megértették a piaccgazdasági rendszer szabályozási mechanizmusát, vannak olyanok, akiknek különös nehézséget okoz elfogadni, hogy a termelést a rentabilitás elve irányítja. Ezen elv mögött ugyanis pénzhétséget, a közösség kárára az egyéni hasznok keresését, vagyis valami erkölcsileg alacsonyabb rendűt látnak. Valójában azonban a dolog bonyolultabb. Ugyan az emberek manapság ugyanúgy, mint mindig, kívánságaik legmagasabb fokú kielégítésére törekszenek, e kívánságok azonban minden korban, s ma is nagyon eltérőek (uo. 304-305.). Ez a gazdasági rendszer a teljesítményelv uralma által a fogyasztó uralmát valósítja meg (uo. 307.). Röpke hozzászölte, hogy a kapitalizmus kifejezést célszerű elkerülni, mert a marxizmus révén létrejött osztályharcos és gyűlölettel jelentését máig nem veszítette el, ezért tudományos alkalmazhatósága igencsak kétes. Gazdasági rendszerünk alapjában véve versenyrendszerként működik, s így is kell megőrizni – mondta (uo. 337.).

A kollektivisták alternatíva legalább öt szempontból marad alul a végső soron a fogyasztói döntések által irányított versenygazdasággal szemben (uo. 308–309.):

- „1. nem képes a gazdasági rend és bőség problémáját kielégítően megoldani,
2. ellentmondásba kerül elemi jogi és szabadságeszméinkkel,
3. ahelyett, hogy megoldaná a monopólium-problémát, kikerülhetetlen és mindent átfogó állami szupermonopóliumot vezet be, mely minden magánmonopóliumnál rosszabb,
4. összeegyeztethetetlen a nemzetközi közösség követelményeivel,
5. elkerülhetetlenül permanens inflációhoz vezet.”

A kommunista gazdaság természetesen nem megvalósíthatatlan, de megvalósítása tragédiát jelent. Ha a gazdasági rendszerek eredményességét azon mérjük, hogy az embereket és jólétüket mennyire szolgálja, alulmarad; ha azonban azt nézzük, hogy mennyire képes koncentrálni a gazdasági erőfeszítéseket a politika szolgálatában, a mérleg a javára billen (uo. 318.).

Röpke – s ez talán magyarázat a fenti kettősségre – négy problémát tartott szükségesnek elkülöníteni, amellyel a nyugati világ gazdasági és társadalmi rendjének reformja során szembe kell nézni. Szerinte mindegyik kérdésre külön-külön kell választ adni.

1. A rend kérdése. Ha az önellátó parasztgazdaságok rendszerének lehetőségétől eltekintünk, a gazdaság működéséhez szükséges rendező és ösztönző erő csak kétféle lehet: szabadság vagy parancs. Kizárólag piac- és parancsgazdaság közül választhatunk. Ezt az alternatívátlan dichotómiáról szóló tételt Röpke többször és több oldalról igyekezett alátámasztani. Mivel e tétele karakteresen ellentétes Bibó álláspontjával, kissé hosszabban idézek az érvelésből:

„Nincs mód kitérni valamilyen harmadik irányba, szövetkezetek, szakszervezetek, sokféle néven ismert olyan képződmények felé, mint a *Tennessee Valley Authority* vagy korporativizmus, hivatásrendi gazdaság, decentralizmus vagy bármi néven nevezendő »pótszocializmus« felé.”

A piacgazdaság és a parancs-, illetve tervgazdaság mellett nincs harmadik lehetőség: a piaci szocializmus nem lehetséges (Röpke, 1946: 90.; 1968: 331.). A szövetkezetek a piacgazdaság fontos és pártolendő intézményei, de teljesen illuzórikus egy új gazdasági rendszer elemeiként elképzelni őket (1946: 90-91.). Hasonlóképp vélekedett Röpke a munkavállalói részvétel (*Mitbestimmung*) kérdésében, amelyet egyébként Németországban 1950-ben intézményesítettek (1958: 354-355.):

„Egyrészt teljes rokonszenvet és támogatást érdemel a munkások és alkalmazottak kívánsága, hogy közreműködőként bízalommal legyenek irántuk, és hogy a beavottakhoz tartozzanak, akiknek ezzel együtt a felelősség megfelelő részét is viselniük kell, ahogy az üzemi önkénnyel szembeni védelem iránti követelésük is, s végül az a kívánságuk, hogy a bérpolitikai érdekütközések során közreműködőként messzemenően azonosulhassanak az üzemmel. Másrészt azonban mereven el kell utasítani azt a törekvést, hogy a dolog természete által megkövetelt alárendeltséget a vállalat sikere szempontjából lényeges döntéseknél felszámolják, s hogy olyanokat engedjenek osztozni a felelősségben, akiket sem az ehhez szükséges szakismeret, iskolázottság és tehetség, sem a megfelelő kockázat átvállalása nem legitimál. Annál inkább jogosan szegülünk szembe ezzel a törekvessel, minél inkább a szakszervezeti hatalom üzemvezetésre való pusztá kiterjesztése rejlik mögötte, s legfőképpen akkor, ha innen indulna ki azon gazdasági berendezkedés, a piacgazdaság felszámolása, mely a piacot határozza meg olyan tényezőként, melynek parancsai a vállalatvezetés döntéseit helyes irányba igyekeznek terelni.”

Mivel azonban a nyugati ember szabadságigénye és a nemzetközi közösség nem fér össze a parancssal mint ösztönző és irányítórendszerrel, egyedül a piacgazdaság marad a rendkérdés válaszáként. Ez egyúttal szabad árképzést, versenyt, a veszteség kockázatát és a nyereség esélyét, felelősségvállalást, szabad kezdeményezést és magántulajdont jelent (1968: 331-332.). Azonban nem jelent visszatérést a kapitalizmus történelmileg ismert útjára. A gazdaságpolitikának új irányt kell követnie, mely három fontos elemből áll: 1) a piac szilárd kereteket igényel, az államra ezért jelentős feladatok hárulnak: egészséges pénzrendszer és okos hitelpolitika, 2) jól átgondolt jogrendszer,

mely kizárja a piaci szabadsággal való visszaélést, 3) a piacgazdaság számos tökéletlenségének mérséklését szolgáló intézkedések.

2. A szociális kérdés. Mivel a rend kérdése és a piac válasza csak a termelés mennyiségéről szól, külön kell vizsgálni a szociális (elosztási) kérdést. Ez a piacgazdasági működés eredményezte elosztás bizonyos korrekcióját, a biztonság garantálását és a gyengék védelmét jelenti.

3. A hatalom elosztásának politikai kérdése is elkülönül a gazdasági rend kérdésétől, bár a piacgazdaság azt jelentős mértékben megoldja, amennyiben mind a piaci, mind a politikai hatalmi koncentrációt meggátolja.

4. Az erkölcsi-vitális kérdés arra vonatkozik, hogy mi ad értelmet az életnek, mi biztosítja a boldogságot. Az anyagi javak csak eszközök, a cél a teljes, az emberi természetnek megfelelő élet, melyet azonban az elgépiesedés, elszemélytelenedés, proletarizálódás, a családok felbomlása, s városi-technikai civilizációnk többi negatív tényezői igen komolyan veszélyeztetnek. Aki emiatt elveti a piacgazdaságot, az nagyon figyelemreméltó indokkal cselekszik. Meg kell azonban gondolnia, hogy a piacgazdaság nem ezekre a kérdésekre ad választ, csak a kereteket biztosítja, melyeken belül e végső, mélyebb kérdés megoldását kereshetjük. Azt viszont egyedül ez biztosítja, hiszen csak így lehetséges a szabadság rendje (*Ordnung in Freiheit*), amely nélkül minden más hiába.

Ez a gazdaságpolitika Röpke szerint a mérték és arány politikája, amely a kolosszális kultusza, a centralizáció, a túlszervezés, a szabványosítás, a nagyobb = jobb hamis jelszava, az eltömegesedés és a mamutképződmények helyett előnyben részesíti a kis- és középtulajdont, támogatja a parasztságot, korlátozza az iparvárosok növekedését,

visszaállítja a munka méltóságát és a hivatásgondolatot, s segíti, hogy az emberek gyökeret eresszenek (*Verwurzelung*; Röpke, 1968: 334-335.).¹¹

3.2 Bibó és a kölcsönös szolgáltatások társadalma

Röpkével ellentétben Bibó számára a kapitalizmus és a szocializmus problémája csak kisebb részben fogalmazódott meg a gazdaságpolitikai aktualitások kérdéseként. A gazdaság szférája többnyire csak annyiban érdekelte, amennyiben az emberi méltóság, szabadság, igazságosság alapértékeivel kapcsolatos kérdések vetődtek fel benne. Számára a harmadik út a kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus között vezet, a kölcsönös szolgáltatások társadalma felé (Bibó, 1990: 761-782.; 1993: 334-335.). Ugyanakkor a Márciusi Fronttal kapcsolatos tevékenysége (Litván – S. Varga, 1995: 166-176.), később a Mannheim-recenzió (Bibó, 1986a: 243-270.) már a hagyományosan harmadik utasnak nevezett elképzelésekkel való kapcsolatát jelzik. Lányi Kamilla szerint (2002: 6.) Bibó, 1943-tól „élete végéig eltörekelt harmadikutasnak vallja magát”.

Bibó következetesen elválasztotta egymástól a liberális demokrácia egyetemes szabadságprogramba illeszkedő értékeit, vívmányait és a nyugati társadalmak gazdasági berendezkedését (Litván – S. Varga 1995: 567.). Ugyanakkor a liberalizmus teherátvitelének nevezte, hogy az alárendeli magát a nagytőke önigazolásának. Ennek kifejtésével ér véget, pontosabban itt szakad meg Az 1956 utáni helyzetről szóló írása (Litván – S. Varga 1995: 572.). Ugyanezt, vagyis a liberális demokrácia teherátvitelét az élete legvégén írt vázlatban így összegezte (Bibó, 1990a: 798.): „A tulajdon féltése, a polgárság mítosza,

¹¹ 1946-ban a gazdasági és társadalmi reform teljes sémájaként a következő lépéseket fogalmazta meg (1946: 100.): „I. Valódi versenyrend létrehozása (monopólium-ellenes politika) / II. Pozitív gazdaság-

politika (1. Keretpolitika / 2. Piacpolitika (liberális beavatkozás) / III. Gazdasági-társadalmi struktúrapolitika (kiegyenlítés, decentralizáció, „gazdasági humanizmus”) / IV. Társadalompolitika.”

a kapitalizmus monstruma, a részvénytársaság ferdeségei, valamint a munkáskapitalizmus meseje.”

A kapitalizmussal szemben Bibó legfőbb kifogása, hogy „az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon”, a „mamuttulajdon”, a nagybirtok, nagytőke, nagyhivatal révén, részben tovább is éltetve feudális uralmi formákat, az ember ember feletti hatalomgyakorlásának egyik módja valósul meg (Litván – S. Varga 1995: 572.). Az ilyen méretű vagyont nem igazolják a magántulajdont megalapozó érvek (tudniillik, hogy a magántulajdon a személyiséget kibontakoztató, saját munka közegét jelentő terep addig a határig, amíg a tevékenység az egyén számára közvetlenül áttekinthető), ráadásul az örököltető vagyon lényegét tekintve ugyanolyan, mint az öröklött királyság vagy hivatal (vö. Huszár 1989: 266.).¹²

Az 1956 októberének végén írt úgynevezett *Fogalmazvány*-ban (Bibó, 1990b: 93–102.; Litván – S. Varga 1995: 421–428.) a következő elméleti megkülönböztetést tette (Litván – S. Varga 1995: 425–426.):

„A kapitalizmus nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra, kizsákmányolásra ad lehetőséget. [...] A kapitalizmus, abban a részében, amelyben a szabad vállalkozás rendszerét jelenti, az egyik hatásos mozgatója az ember technikai haladásának [...] A kapitalizmus alapvető baja, [...] hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom kis része számára áll fenn. A kapitalizmusellenes forradalomnak fő feladata nem a szabad vállalkozás rendszerének a megsemmisítése, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságának a megszüntetése.”

¹² Az *Ókéskei előadásban* egyenesen úgy fogalmaz: „A nagytőkés nem magántulajdont bír. Magántulajdon az, hogy az ember a maga munkájával átfog valamit. [...] Ő egy hatalmi szervezetnek a csúcán van, akárcsak régen a császár vagy a király.” (Bibó, 1999: 297.)

Bibó felfogásában a kapitalizmus nem önálló állomása a társadalomfejlődésnek, bár a történelemben ténylegesen létező „társadalmi-gazdasági formáció”, amelynek nyertesei egyúttal a liberális demokrácia haszonélvezői (de nem kitalálói, és adott esetben el is felejtkeznek annak elveiről). Nem tartozik az értéket hordozó társadalomszervezési technikák közé *sub specie aeternitatis*, ugyanakkor (az 1971-1972-es előadás szerint) elképzelhető (s talán kívánatos is), hogy évszázadok alatt, szervesen alakuljon tovább, s erőszak nélkül adja át a helyét a „kizsákmányolás-mentes és osztály nélküli” társadalomnak.

Bibó szocializmus-képének alapja az a nagyszabású elképzelés, amely több megfogalmazásban (az *Ókéskei előadás*, az 1953-56-os vázlat, *Az európai társadalomfejlődés értelme* – Bibó, 1999: 285-309.; 1993: 326-350.; 1986c: 7-123. – s vázlatosan-töredékesen *Az 1956 utáni helyzetről* – Litván – S. Varga 1995: 547-572.; Bibó, 1990b: 149-177. –, illetve a *Kiegyenlíthetetlen ellentét*... – Bibó, 1990a: 761-782., 796-798. – lapjain) végigkísérte munkásságát, s amelyben a hatalmi helyzetek kölcsönös szolgáltatások rendszerévé (Bibó, 1999: 290-291.; 1986c: 92., 95.), a társadalom an-archikussá (1986c: 77., 95.) alakításának programját (utópiáját, társadalomfilozófiáját) fogalmazta meg.¹³ Ebbe a folyamatba illeszkedik Bibó szerint logikus lépésként a szocializmus programja is: a szocializmus érvényes tartalma ugyanis „minden kizsákmányolás megszüntetése” (Bibó, 1999b: 282.), a rabszolgaság, majd a születési előjogok felszámolása után az örökölt vagyon általi hatalomgyakorlás megakadályozása.

A létező kapitalizmus és a létező szocializmus bírálatának Bibónál közös aspektusai is voltak. Ezeket mindenekelőtt a nagy ma-

¹³ „Az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert győtrő félelem feloldása, és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat.” (Bibó, 1986c: 120.)

gánvállalatokat irányító, a tulajdonost feleslegessé tevő technokrácia, illetve a köztulajdonú nagyvállalatok által teremtett hatalmi helyzetből öncélú hasznot húzó bürokrácia által kétféle formában megtestesített, de lényegileg azonos értelmiségi uralom és az általuk képviselt öncélú, morális értékelésektől elszakadó hatékonyság veszélyében érhetjük tetten. A jogszerűség és hatékonyság problémája, a technikai fejlődésből eredő szabadságkorlátozás veszélyei már korábban, leginkább hangsúlyosan a *Jogszerű közigazgatás...* illetve *Az államhatalmi ágak...* (Bibó, 1986a: 273-294.; 1986b: 369-397.) lapjain megjelentek Bibó gondolkodásában.

A hatvanas-hetvenes években viszont részben új problémafelvetésekkel is találkozunk, amelyek a fogyasztói társadalomra, az *establishment* önállósodó uralmára vonatkoznak, s felfoghatók akár egy általánosabb modernitáskritika elemeiként is. Kovács Gábor (1999a: 42.) idézi egy lektori jelentésből, amelyben Bibó egyetértőleg összegezte egy francia szerző gondolatmenetét:

„A gazdasági és technikai haladás, úgy, ahogyan az ma folyik, nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság kialakulását. [...] Ennek az előrerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, és le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta. [...] Mindezek mögött ott áll a gazdaság mennyiségi, elsősorban pénzben kifejezhető növekedésének az a programja, mely valóságos fétisévé vált egész gazdasági személetünknek. Hamis ez mindenekelőtt azért, mert nem tűntet fel egy sor, számban és pénzben ki nem fejezhető értéket, illetve értékcsökkenést.”

E gondolatok nagyban emlékeztetnek Röpke kritikus hangjára, bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az e tekintetben nem egyértelmű pozíciójú Bibóval ellentétben Röpke mindig élesen elhatárolta magát az értelmiségiek körében Platón óta töretlenül

jelen lévő pénz-, piac-, verseny- és profitellenes kapitalizmus-kritikáktól. (Röpke, 1959: 87–107., vö. Stigler 1989)

4. Összegzés

Bibó gazdasági rendre vonatkozó nézeteit összegezve azt mondhatjuk, hogy gondolkodására 1945 előtt egyrészt két szálon futó (bizonyos elemeiben) konzervatív (és a népiek és Erdei hatására részben szocialista) antikapitalizmus és (elsősorban morális indítatású, kizsákmányolás-ellenes) óvatos társadalomreformeri elgondolások jellemzők, melyek másrészt egy szocializációs érték-mintákat, társadalmi érintkezési kultúrát teremtő és közvetítő elit által vezetett közösség gondolata, és egy nem forradalmi és nem marxista szocializmus kettősségeként is megfogalmazhatók. Ez a „kisember-szocializmus” (Szilágyi, 1999: 82-83.), „kispolgári szocializmus” (vö. Dénes, 1993b: 315.) sorolja be, harmadrészt, Bibót a tágabb értelemben vett népi mozgalomba.

S itt világosan látszik a következő párhuzam a két életműben. A parasztság és a mezőgazdaság kiemelkedően fontos kérdések voltak Röpke számára is. Összekapcsolódtak a proletárlét felszámolásának igényével, a mérték és arány politikájával, a kolosszális kultuszának kritikájával, a szcientizmus és *saint-simonizmus* (Röpke 2000: 204-208.) mint radikális-szocialista társadalomreform bírálatával, elvezetve egy svájci inspirációjú kispolgárikapitalizmus-koncepcióhoz.

A kettejük közötti különbség mindenestre elég jelentős. Ez a gondolkodásuk háttérét adó történeti kontextuson túl egyesek szerint a jogász és közgazdász perspektíva különbözőségével is összefügghet (vö. J. Horváth 1990: 13.).

Az a gondolat természetesen valamilyen formában mindkettőjükénél megtalálható, amit Röpke így fogalmazott meg: „A gazdaság mértéke az ember, az ember mértéke: viszonya Istenhez.” (idézi J. Horváth 1990:

11.) Mindketten olyan mélyen erkölcsi világgéppel rendelkező protestáns gondolkodók voltak, akik hivatásuknak érezték, hogy a szakértelmiségi pályán lehetségesnél nagyobb körben hassanak. A szabadság elkötelezettjei voltak, s a maguk módján a totalitarizmus minden formájával szemben álltak.

Mindenesetre, míg Bibó a kapitalizmust a szabad vállalkozás rendszerének eltorzult, dehumanizált, uralmivá vált formájaként (amint a kövér kapitalistát a polgár túlértett formájaként; 1999: 294.), a szocializmust pedig a liberális demokrácia szabadságprog-

ramjának logikus folytatásaként értelmezte, addig Röpke-nek csupán a XIX. század végére kialakult „létező” kapitalizmusról volt a Bibóéhoz hasonló negatív álláspontja, a szocializmust viszont a kollektívizmus, a termeszállam, a parancsgazdaság és a totalitarizmus fogalomkörébe helyezve utasította el. Kérdés tehát, vezethet-e ugyanoda Bibó és Röpke harmadik útja...

Kulcsszavak: *Bibó István, harmadik út, kapitalizmus, liberalizmus, piac, Röpke, szocializmus*

IRODALOM

- Bergson, Henri (2002): *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Szent István Társulat, Budapest
- Bibó István (1986a, b, c, 1990a): *Válogatott tanulmányok* (1–3.kötet: vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István. 1–4. kötet: vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István) Magvető, Budapest
- Bibó István (1987): *Lektorai jelentések*. Újhold évkönyv. 1, (szerk. Lengyel Balázs). Magvető, Budapest, 359–385.
- Bibó István (1990b): *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest
- Bibó István (1993): Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlata. In Dénes 1993a: 323–350.
- Bibó István (1999): Ókécskei előadás. In Dénes, 1999: 285–309.
- Boelcke, Willi Alfred (1980): *Liberalismus. Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*. Bd V. Gustav Fischer–Mohr–Vandenhoeck–Ruprecht, Stuttgart–New York–Tübingen–Göttingen–Zürich, 41–46.
- Csejtei Dezső (2001): Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In: Dénes, 2001. 211–234.
- Cserne Péter (2002): *Kapitalizmus és szocializmus Bibó István gondolatrendszerében*. Előadás a Bibó István Szellemi Műhelyben. Budapest, kézirat.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993a. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Dénes Iván Zoltán (1993b): A liberális demokrácia érvényes vívmányai. Utószó. In uő (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Kelet- és Közép-Európában*. Gondolat, Budapest, 309–318.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1999): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (2001): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest
- Ebeling, Richard M. (1999): Wilhelm Röpke: A Centenary Appreciation. The Freeman. 49, **10**, Internet: (<http://www.libertyhaven.com/countriesandregions/germany/wilhelm.shtml>). 2003. április 9-i állapot)
- Ferenczi László: Guglielmo Ferrero. In Dénes, 1993a. 48–61.
- Ferrero, Guglielmo (1931): *La fin des aventures. Guerre et paix*. Rieder, Paris
- Ferrero, Guglielmo (1942): *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*. Brentano's, New York. Magyarul: *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Kairosz–XX. Századi Intézet, Budapest, 2001.
- Hieronymi Ottó (1991): Mit jelent ma Wilhelm Röpke öröksége? (Interjú) Hítel. 4, **2**, 28–29.
- Hoppmann, E. (Hrsg.) (1968): *In memoriam Wilhelm Röpke*. N. G. Elwert, Marburg
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel. [Magyar Krónika], Budapest–Debrecen
- J. Horváth Tamás (1990): „Harmadikutas” volt-e Röpke? 2000. **2**, **5**, 11–14.
- J. Horváth Tamás (1991): Világosság és bátorítás (25 éve halt meg Wilhelm Röpke). Hítel. 4, **2**, 21–23.
- J. Horváth Tamás (1993): Bevezetés Wilhelm Röpke „önarcképéhez”, Magyar Szemle. 2, **2**, 158–159.
- Kovács Gábor (1999): A kapitalizmus és a hatékonyság fogalmai Bibó István gondolatrendszerében. Magyar Napló. 8, 40–43.
- Kovács Gábor (2001): Félelem, hatalom, legitimitás. In Dénes, 2001: 235–264.
- Kovács Gábor (2002): Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István. Liget. 8. 64–75.
- Lányi Kamilla (1996): Szociális piacgazdaság – nálunk, most? Eszmétörténeti vázlat. 2000. **8**, **4**, 8–17.

- Lányi Kamilla (2002): Bibó István harmadik útjai. Világosság. 43, **2-3**, 3-15.
- Lengyel Géza (1943): Röpke harmadik útja. Magyar Szemle. Újraközölve: Magyar Szemle ú. f. (1992) 1, **2**, 99-106.
- Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) (1995): *Bibó István (1911–1979) Életút dokumentumok-ban.* (vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest
- Mátyás Antal (1963): *A polgári közgazdaságtan története.* KJK, Budapest
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei.* Balassi, Budapest
- Röpke, Wilhelm (1936): Szocializmus, tervgazdaság, konjunktúra. Közgazdasági Szemle. **3-4**, 129-144.
- Röpke, Wilhelm (1942a): *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich
- Röpke, Wilhelm (1942b): Guglielmo Ferrero und das Problem der legitimen Herrschaft. Neue Zürcher Zeitung. augusztus 19-20.
- Röpke, Wilhelm (1946): *Civitas Humana.* 2. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1957): *Freie Welt und Totalitarismus.* Angelsachsen, Bremen
- Röpke, Wilhelm (1958): *Jenseits von Angebot und Nachfrage.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1959): *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit.* Hrsg. A. Hunold–Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1960): *A Humane Economy. The Social Framework of the Free Market.* Gateway Editions, South Band
- Röpke, Wilhelm (1964): *Wort und Wirkung.* Martin Hoch, Ludwigsburg
- Röpke, Wilhelm (1966): *Torheiten der Zeit.* Christiana Verlag, Zürich
- Röpke, Wilhelm (1968): *Die Lehre von der Wirtschaft.* 11. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1976): *Briefe 1934-1966. Der innere Kompaß.* Hrsg. Eva Röpke–Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1990): *A kollektívizmus krízise.* Megyei Könyvtár, Békéscsaba
- Röpke, Wilhelm (2000): *Emberséges társadalom – emberséges gazdaság. Válogatás Wilhelm Röpke műveiből.* (ford., vál., jegyz.: J. Horváth Tamás). 2. kiadás. Aula, Budapest
- Schnack, I. (Hrsg.) (1977): *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* N. G. Elwert, Marburg
- Stigler, George J. (1989): Az értelmiségiek és a piac. In uő: *Piac és állami szabályozás.* Válogatott tanulmányok. vál.: Kertesi Gábor, ford.: Csontos László. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 449-460.
- Szilágyi Sándor (1999): Bibót (is) olvasni. In uő: *Ostinato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok.* Új Mandátum, Budapest, 77-86.
- Zmirak, John (2000): *Wilhelm Röpke. Swiss Localist, Global Economist.* ISI Books. Internet: www.isibooks.org/books/300, 2003. április 9-i állapot

EGY IGAZSÁGTALANSÁG KÉT ÉRTELMEZÉSE

SZEKFÛ GYULA ÉS BIBÓ ISTVÁN A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉSRŐL*

Dénes Iván Zoltán

a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem,
Jog- és Államtudományi Intézet, Társadalomelméleti Tanszék
kutatócsoport-vezető, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest – h10529den@helka.iif.hu

Előadásomban egy igazságtalanságra adott két – hasonló elemeket tartalmazó, de alapjában különböző – értelmezés helyzetrajzait, a mögöttük meghúzódó normákat és a javasolt terápiákat hasonlítom össze egymással. Annak érdekében, hogy ezt megtehessem, előbb külön-külön rekonstruálom és elemzem a két értelmezés tételeit, normáját és megoldási javaslatait, majd összehasonlítom őket egymással.

I.

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szept. 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be. (Romsics, 1999: 295-303.; Romsics, 2001: 229-237.; kül. 236-237.; Vö. még: Romsics, 1996: 34-131., 234-301.; Romsics, 1998: 265-283.)

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Intézetének épületavató, *Kijelentés, norma, cselekvés* című konferenciáján 2002. szeptember 27-én elhangzott plenáris előadás javított szövege. A javítások Bárdi Nándor, Lányi Kamilla, Lugosi András, Percz László és Trencsényi Balázs megjegyzésein alapulnak. A megjegyzéseket nagyon köszönöm.

A béketárgyaláshoz Magyarország közvéleménye nagy reményéseket fűzött. Mindenekelőtt azt, hogy ha nem is változtatja meg a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó összes cikkelyét, annak legigazságtalanabb rendelkezéseit hatálytalanítja. Azt is sokan várták tőle, hogy a békeszerződés megkötése véget vet a szovjet katonai megszállásnak, és helyreállítja az ország szuverenitását. Tudjuk, egyik remény sem teljesült: a békeszerződés még a trianoni békeszerződésnél is rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött a diktatúra, a totális rendszer kiépítése.

1946. októberében a béketárgyalások várható eredményét a magyar közvélemény már ismerte. Az akkori értelmezések közül két diagnózis és terápia rekonstruálására és értelmezésére vállalkozom (Szekfű, 1946; Bibó, 1946c).¹ Arra, hogy e két értelmezés helyzetképét, erkölcsi normáját és javaslatát bemutassam, elemezzem, értelmezzem és összehasonlítsam egymással.

¹ A két értelmezés hasonló elemeire már felhívta a figyelmet: Romsics, 2001: 236–237.

II.

Az egyik értelmezés az *Új Magyarország* című hetilap 1946. október 22-i számában jelent meg a párizsi békeküldöttség egyik tagjának, a moszkvai magyar követnek, a híres történétirónak és publicistának, az akkor hatvanhárom éves Szekfű Gyulának a tollából *A béketárgyalásról* címmel Párizs, október 14-i dátummal. (Szekfű, 1946)

Szekfű Gyula 1883-ban született Székesfehérvárott, s 1900-tól 1904-ig a Budapesti Tudományegyetemen történelem és latin szakot végzett, s ugyanez idő alatt az Eötvös Kollégiumban történelmi, latin, francia és német stúdiumokon vett részt, majd 1905-ben doktorált. 1907-től 1925-ig Bécsben levéltárosként, majd külügyminisztériumi tisztviselőként dolgozott, 1925-től 1945-ig a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának újkori magyar történelem tanára volt, s húsz éven keresztül a Múzeum körúti Történeti Intézetben tartotta előadásait és forráselemző szemináriumait. Forráskritikai tanulmányok, recenziók és esszé, valamint egy középkor-történeti monográfia után 1913-ban írta és jelentette meg *A száműzött Rákóczi 1715-1735* című könyvét, amely nagy botrányt váltott ki a magyar politikai életben. 1918 elején pedig előbb németül, majd magyarul *Der Staat Ungarn* címmel publikálta első történeti szintézisét. Több mint két és fél évvel később, 1920-ban látott először napvilágot – a később sok kiadást megért – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című munkája. 1924-ben *Történetpolitikai tanulmányok* címmel publicisztikájából adott közre válogatást. 1929-ben Bethlen Gáborról publikált monográfiát. 1929 és 1934 között jelentek meg először, majd számos kiadásban újból a *Magyar történet* Mátyás királytól az első világháborúig terjedő időszokról írt kötetek. 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemle* szerkesztője volt, majd a *Magyar Nemzetbe* írt

rendszeresen cikkeket. 1942-ben publicisztikájából válogatást közölt *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* címmel, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia – amelynek 1925-től levelező, 1943 óta pedig rendes tagja volt – akadémiai nagyjutalommal díjazott. 1943-ban Konstantinápolyon keresztül Oxfordba akart emigrálni, de terve nem sikerült. 1943/44 fordulóján *Valahol utat veszettünk* címmel cikksorozatot közölt a *Magyar Nemzetben*. A német megszállás elől vidékre, a nyilasok elől pedig illegálisba vonult. 1945-ben a nemzetiségi kérdésről szaktanulmányainak gyűjteménye jelent meg franciául (Szekfű, 2001a.: 8-14., 27-28., 261-290.).

1945 tavaszán a Pedagógus Szakszervezet szervezésében a Kossuth Klubban előadást tartott a középiskolai tanároknak arról a bel- és külpolitikai csődtömegről, amelynek a mélypontja a német megszállás és a nyilasok uralma volt (Révai, 1945; Varga, 1985).

Az 1945-ös választások előtt, májustól októberig a polgári demokrata *Világ* hasábjain fejtette ki a hazai állapotokról és a demokráciáról akkorra kialakított véleményét (Szekfű, 1945a-p), 1945 októberében pedig – sokak számára meglepően – *Magyarország moszkvai követének* nevezték ki (Szabad Nép, 1945. október 16. 3., október 18. 1., november 4. 2., Szekfű, 1998: 30-44., 53-58., 86-103., 117-200.).

1946 októberében már két hónapja részt vett a béketárgyalásokon, és ekkor a hazai közvélemény számára az *Új Magyarország* vezércikkében összegezte erre vonatkozó tapasztalatait.

III.

A másik írás a világháború után ismét megjelenő *Válasz* című folyóirat első, októberi számában látott napvilágot. Szerzője, Bibó István 1911-ben született Budapesten, 1929-től 1933-ig jogi tanulmányokat végzett Szegeden, majd 1933/34-ben Bécsben, 1934/

35-ben pedig Genfben képezte tovább magát. Tanulmányai után bírósági, majd igazságügy minisztériumi hivatalnok lett. 1937/38-ban a Márciusi Front köréhez tartozott. 1944-ben a német megszállás ellen tiltakozott, a nyilas uralom idején „zsidómentés” miatt letartóztatták. 1945-ben a Belügyminisztérium közigazgatási reformmunkálato-
kon dolgozó főhivatalnok volt. Tisztségéről 1946 nyarán a svábok kitelepítése miatt lemondott. A Szekfűnél akkor jóval kevésbé ismert, harmincöt esztendőes Bibó István 1946-ban a Szegedi Egyetem Politikatudományi Tanszékének tanára, a Teleki Pál Tudományos Intézet kormánybiztosa volt. (Bibó, 1981-1984: IV. 1283-1289.). Tanulmányának címe *A békeszerződés és a magyar demokrácia* (Bibó, 1946c; Bibó, 1986-1990: II. 267-296.; Bibó, 1994).

Ő 1945 őszén *A magyar demokrácia válsága* címmel a *Valóságban* publikált tanulmányában figyelmeztette a koalíció politikusait és támogatóikat arra, hogy el kell kerülni a proletárdiktatúrától való félelem és a reakciótól való félelem önálló életre keltését – mindenekelőtt úgy, hogy a merő és gátlástalan hatalmi érdekérvényesítéssel szemben ki kell alakítani és be kell tartani a koalíciós demokrácia működésének szabályait és erkölcsét. (Bibó, 1945; Bibó, 1986-1990: II. 13-79.).

Ennek az írásnak a megjelenését Révai József be akarta tiltani, a megjelent példányokat elkoboztatta, s a tanulmányról 1946 elején Ortutay Gyula elnökletével vitát rendeztetett. A vitán Lukács György a tanulmányt és íróját a demokrácia jobboldali kritikusként bélyegezte meg, s mellette Révai József, Karácsony Sándor, Horváth Zoltán, Keszthelyi Nándor és Koczák Sándor bírálta a szerzőt (Bibó, 1946a; Bibó, 1986-1990: II. 81-118; Bibó, 1997: 33-36.).

Bibó István 1946. május végétől július közepéig az *Új Magyarországnak* *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel hét részes cikksorozatot közölt arról, hogy a

közép-európai kisállamok, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia politikai kultúrájának torzulásai mögött nem eredendő elmaradottság, a demokráciára való alkati képtelenség húzódik meg, hanem félrevezető tapasztalatok és félelmek, nem kevésbé területi kérdések, amelyeket kellő gondossággal, megértéssel és türelemmel fel lehet oldani, s a megalapozott helyzetképen alapuló jó békekötés éppen ebbe az irányba hat. (Bibó, 1946b; Bibó, 1986-1990: II. 185-265., Bibó, 1995: 23-52., 215-268.). Most viszont a békeszerződés Magyarország számára minden várakozásnál kedvezőtlenebb döntései, az azokért viselt felelősség és a követendő magatartás kérdéseire kereste a választ. (Bibó, 1946c; Bibó, 1986-1990: II. 267-296.).

Bár a két írás műfaja és terjedelme különbözött egymástól, hiszen az egyik – bár hosszú, de mégiscsak – újságcikk volt, a másik pedig – bár nem hosszú, de azért – politikai esszé, a két értelmezés helyzetértékelésében és a javasolt terápiában találunk olyan hasonló tételeket, amelyeket érdemes összehasonlítani egymással. Ha ezt elvégezzük, a hasonlóságok ellenére alapvető különbségekre bukkanunk. A következőkben ennek a feltárására vállalkozom.

IV.

Szekfű Gyula abból indult ki, hogy a magyar közvélemény – a Magyarországon megjelent cikkek tanúsága szerint – érzelmileg viszonyul a béketárgyalásokhoz, ezért ő népszerűtlen feladatra vállalkozik akkor, amikor a béketárgyalásokról tudósít, és a realitással szembesíti a magukat illúziókban ringatókat.

A magyar közvélemény ugyanis a béketárgyalások döntéshozóitól olyat várt, folytatta, amely teljességgel idegen tőlük: erkölcsi elvek alkalmazását, igazságot. Ez ugyanis sohasem vezette a békekonferenciák résztvevőit, s most sem ez határozza meg cselekedeteiket. A morális elvek csak a retorika

tartozékai, valójában a döntéseket a tények, az államok érdekei befolyásolják. Eleve reménytelen volt tehát a béketárgyalásoktól igazságtételt várni.

A négy nagyhatalom (az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió) külügyminiszterei már eldöntötték a vesztesek ügyeit, mire azok a béketárgyalások elé kerültek, s csak néhány olyan kisebb kérdés maradt függőben, amely a résztvevő államok képviselői számára érdektelen volt. A nagyhatalmak – korábbi, háború alatti – együttműködésük látogatását kellett hogy megőrizték ahelyett, hogy ellentétes érdekeiket ütköztették volna egymással. Arra törekedtek tehát, hogy ne azokra a kérdésekre helyezték a hangsúlyt, amelyekben eltér a véleményük, hanem azokra, amelyekben megegyezik, s így véleménykülönbségeiket közös érdekeiknek rendelték alá. Kétségtelen teljesítményük az, hogy egymáshoz való viszonyuk nem romlott a béketárgyalások során.

Erdély ügye, a magyar-román határ kérdésének érdemi megvitatása a fenti stratégia következtében szóba sem került. A magyar delegátus előterjesztette ugyan azt, de az előterjesztés ténye egyáltalán nem befolyásolta a küldötteket abban, hogy a négy nagyhatalom külügyminisztereinek korábbi, a trianoni határt visszaállító döntését hagyják helyben. Egyes delegátusok esetében ezt megkönnyítette, hogy a magyaroknak rossz híre volt Hitler utolsó csatlósáiként, Jugoszlávia szószerző megtámadóiként, sőt még volt olyan vélekedés is, miszerint a csehszlovákok sokat szenvedtek a magyaroktól. A Hitler melletti katonai és politikai elkötelezettség tehát – írta keserűen Szekfű – megsemmisítette a megelőző húsz esztendő minden magyar erőfeszítését, hogy Trianon igazságtalanságairól felvilágosítsák az európai közvéleményt (Vö. Szekfű, 1942; 2001.).

Nem volt reális a béketárgyalásoktól azt várni, hogy jóvátegye Trianon igazságtalan-

ságait, hiszen a hadviselő nagyhatalmak a hitleri Európa felszámolására, a Hitler előtti állapotok helyreállítására ültek össze, s erre megvolt a – szenvedésen és a véráldozaton nyugvó – morális alapjuk. Az a magyarországi vélemény, hogy mivel nem egyedül mi hibáztunk, ezért nem méltányos csak egyedül minket büntetni, ugyancsak tévedésen alapult. Egyrészt korántsem csak Magyarország veszített területeket, hanem Csehszlovákia (Kárpát-Ukrajnát), Lengyelország (keleti területeit) és Románia (Besszarábiát, Bukovinát és Moldva tekintélyes részét) is. Másrészt súlyosan esett latba a nagyhatalmak előtt az, hogy ki mikor lépett ki a háborúból. A kisebbségek védelme pedig nemcsak a magyarokkal kapcsolatban, hanem egyáltalán nem merült fel.

A béketárgyalások szinte csak a területi kérdésekről rendelkeztek véglegesen, majd minden más nyitva maradt, s az érdekelt felekre bízta azt, hogy a részletekben egyezzenek meg. Magyarország immár újrakezdeheti nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, mindenekelőtt a Szovjetunióval, s ez lehetővé teszi az ország felemelkedését (Szekfű, 1946).

V.

Szekfű Gyula felvilágosított, értelmezett, illúziókat oszlatott, a realitások elfogadására, az azokhoz való alkalmazkodásra és az általuk nyújtott lehetőségek megragadására biztatott. A magyarországi vágyak és a diplomáciai realitások ütköztetése, a hazai illúziók és a nagyhatalmi adottságok, látszat és lényeg, érzelmek és értelem, egy kis ország közvéleményének igazságérzete és a nagyhatalmak érdekei, dilettantizmus és szakszerűség, moralizálás és realizmus feszültsége határozta meg mondanivalója kifejtésének, kijelentései meggyőző erejének és a kijelentések egymásra épülésének dinamikáját.

Önmagáról alkotott képe szerint tárgyalog, az illúziókkal szemben a realitást feltáró beszámolót írt a művelt középosztálynak.

Tételei nagyrészt a béketárgyalás mögötti meghatározó tényezők és a béketárgyaláson történtek oksági viszonyának értelmezései voltak. Helyzetképét ellentétpárokkal írhatjuk le.

Ellentét volt a magyar közvélemény véleménye és a négy nagyhatalom célkitűzése, a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak felülvizsgálata és a hitleri hódítás előtti állapotok helyreállítása között. Szemben állt egymással az a magyarországi vélemény, hogy mivel nem csupán Magyarország kompromittálta magát a náci Németország oldalán, ezért méltánytalan csak Magyarországot büntetni, azzal, hogy Olaszország és Románia sikeresen kiugrott a háborúból, a fasiszta Szlovákia pedig azért esett más elbírálás alá, mint Magyarország, mert megszűnt önálló államisága, és a hitleri Németország háborús áldozatának tekintett Csehszlovákia része lett. Az a kép, hogy Magyarországot igazságtalanság érte, szemben állt egyrészt azzal, hogy Magyarország kompromittálta magát Hitler oldalán, másrészt azzal, hogy nem egyedül ő szenvedett el területi veszteségeket. Igaz, a trianoni határ valóban igazságtalan, amiről már korábban sikerült az európai közvéleményt meggyőzni, s az sem kétséges, hogy a kisebbségek védelemre szorulnak, de a Hitler melletti elköteleződés mindezt kiszorította a döntésnél számba vett tényezők sorából, a kisebbségvédelem gondolata pedig a nagyhatalmak számára teljesen idegen.

A kis nemzetek vágyai és a nagyhatalmak érdekei nincsenek arányban egymással, s az előbbieknél – túlélésük és boldogulásuk érdekében – alkalmazkodniuk kell az utóbbiakhoz. Ez az a tétel, amely Szekfű kijelentéseinek előfeltevése volt. A helyzetkép és a norma pedig magában foglalta a javasolt terápiát is: tudomásul kell venni a nagyhatalmi realitásokat, alkalmazkodni kell hozzájuk, és az általuk hagyott mozgásteret kell kihasználni. Ez mindenekelőtt azt jelentette,

hogy el kell fogadni a Szovjetunióhoz való alkalmazkodás szükségességét.

VI.

Bibó István annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a Trianonnál is rosszabb, vagy (jobb esetben) a trianoni határokat visszaállító békeszerződésért a demokráciát teszik felelőssé. Az volt a meggyőződése, hogy feltétlenül el kell kerülni azt, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki Magyarországon, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai által okozott csalódás és keserűség veszélyeztetheti a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektíváját. Ezért szigorúan el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében, hogy ezeket el lehessen határolni egymástól, néhány kérdésre tárgyi-lagos választ kell adni.

Tisztázni kell mindenekelőtt azt, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy az, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián, mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni. Emiatt Magyarország 1944-ben elvesztette politikai súlyát a győztesek előtt. Nem-magyar részről viszont a győztes nagyhatalmak a felelősök azért, hogy a békeszerződés fél esztendeje még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősök. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszú lejárátú felelősségét állapíthatjuk meg, hanem néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás személyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembefordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én

nem volt képes személyes helytállásával és ítélőképességével példát mutatni. Neki ugyanis már március 19-én nemet kellett volna mondania a német megszállásra. Ennek elmulasztása, személyes, államfői kudarca miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes leértékelődése befolyásolta, és ezekért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

Ám nem minden zárult le akkor, s maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar-román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak az elmúlt fél évben dőltek el. Ezekért sokan a demokratikus magyar politikusok túl kritikus vagy nem eléggé felelősségteljes megnyilvánulásait okolják. Ez azonban tévedés, hiszen Magyarország – éppen politikai súlyának elvesztése miatt – ebben már nem játszott szerepet. Azért, hogy nem játszott komoly szerepet, valóban Horthyék felelőssége a meghatározó. Ám a nyitott kérdések bezárulását a szövetséges hatalmak két rivális csoportja közötti bizalmi válság, s az azt kitöltő, azt kompenzáló felületesség, formalizmus és ötletszerűség okozta. Ezért a felelősség pedig egyértelműen a győzteseket terheli.

A győztes hatalmak ugyanis ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, a demokrácia nevében náci módszerek meghonosítását tették lehetővé. Polgárjogot adtak egész területek kitelepítésére, hogy a pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozhassanak határozatokat, amivel – Bibó István véleménye szerint – a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adnunk, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák máig nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy a demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyedüli elvét: az önrendelkezés jogát. Szomszédainknak pedig semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából lekéztessenek bennünket. Mi viszont ne foszszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől dacos gyerekeként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek közül mindegyiknek az a feladata, hogy megkomolyodjon, s hogy leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat gyárt, és ezzel felmenti saját magát. Az a demoralizálódás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem fátnak. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kívánnak jövőnkkel szemben kell szembenéznünk bűneinkkel az egy és oszt-hatatlan emberi méltóság mércéje alapján.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de azután ezt a témát egyszer s mindenkorra le kell zárunk. Ki kell mondanunk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne egy pártatlan nemzetközi döntőbíróság elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekeltségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek biztosításával kívánja érvényesíteni.

Bibó Istvánnak nagyon határozott álláspontja volt az, hogy a békeszerződést el kell

fogadni, száz százalékig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Azért, mert ha nem ezt tesszük, az katasztrofális következménnyel járhat a határon túli magyarságra, hiszen ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének, és mivel a revizionizmus – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, hogy az elvesztett tartományokat az országon belül szerezték vissza azzal, hogy azokat az értékeket, amelyeket a dánok számára Schleswig-Holstein szimbolizált, otthon újból megteremtették.

Ezt viszont azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövődő magyar nemzedékeknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés politikáját válasszuk.

VII.

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus politikai közvélemény és (látenszen, olykor explicit módon) a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért készítenek elő és kötnek rossz békét, kik a felelősek érte, hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokratikus közvéleménynek, és mindebből mi következik. Politikai esszéjének egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése volt. Maga a nyilatkozat az esszé utolsó oldalán kurzivált formában található meg. A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de nyilvánvalóan azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A

nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény elitjének képviselői, de lehet a magyar kormány is, címzettje pedig bizonyosan az egész magyar társadalom. Témája nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony őszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.

Bibó István helyzetértékelő tételei mögött a demokrácia normatív kritikája húzódott meg. Az, hogy az egy és oszthatatlan emberi méltóság és az önrendelkezés elvét mindenkinek be kell tartania. Terápiája pedig többszintű volt. Azzal kezdődött, hogy megfogalmazta, kimondta, néven nevezte az igazságtalanságot, a szenvedést és a fájdalmat. Ezután differenciáltan minősítette a helyzet kialakítóit. Majd megállapította, hogy a hatalmi realitások miatt és a demokrácia kiépítése végett Magyarországnak el kell viselnie az igazságtalanságot. Ezt annak tudatában kell tennie, hogy ami történt, arról tudja, hogy igazságtalanság, s azt annak érdekében viseli el, hogy egy nagyobb bajtól, a demokrácia ellehetetlenítésétől óvja meg magát. A hosszú távú kúra pedig a demokrácia kiépítése Magyarországon.

A nyilatkozattervezetnek számos műfaji előzménye volt, és nevezetes folytatásai lettek: az 1944-es *Békeajánlat*, 1945-ben *A magyar demokrácia válságában az együttműködés szabályai és erkölcs*, 1948-ban a *Zsidókérdésben* megfogalmazott szintek arról, hogy ki kinek mit mondhat úgy, hogy a másik azt meg is hallja, az 1956. november 4-i *Nyilatkozat*, a halálos ítéletet, de legalábbis életfogytiglant „érő” – 1956. november 6-i – *Levél, Expozé és Tervezet*, és az 1960/70-es évek fordulóján a *három esettanulmány, a közel-keleti, a ciprusi és az észak-írországi helyzet megoldási javaslat*ai. (Bibó, 1986–1990: II. 13–80., 621–797., IV. 165–177., 525–710., Bibó, 1995. 204–211.)

Sárközi Márta, a *Válasz* kiadója írta Németh Lászlónak 1946. december 5-én Bibó esszéjének visszhangjáról: „a *Válasszal* kapcsolatban naponta hol lekereszténybéren-

ceznek, hol lezsídobérenceznek a legkomo-lyabb és legfenyegetőbb formában. Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Beczky Boriska leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós beállítottságú.” (Németh, 1993: 584-585.).

VIII.

A két értelmezés közös pontja, hogy mindkét szerző reálisan ítélte meg a nagyhatalmak közötti vetélkedés és a békeszerződés közötti összefüggést. Az is hasonló a két értelmezésben, hogy 1944-et mindketten mélypontnak tekintették, s elítélték az 1945 előtti rendszert. Abban is osztozott a két szerző, hogy úgy látták, a békeszerződést el kell fogadni, a revízióval egyszer s mindenkorra le kell számolni, s a határon túli magyarok iránt felelősséget kell vállalni. Ezzel azonban meg is szűnik minden hasonlóság közöttük.²

Szekfű Gyula gondolatmenete másoknak szól, az semmiképpen sem a szerző számvetése saját korábbi önmagával, s bár némi elfojtott keserűség és csalódottság érzékelhető a cikkből, az korántsem mentes a leckéztetéstől sem. Mondanivalójának lényege pedig a nagyhatalmi realitásokhoz igazodó, önmaga túlélését biztosító kisállami alkalmazkodás kényszere, ennek kiábrándult és kiábrándító, szomorú és kijózanító felismertetése. A gondolatmenet helyzetképe, ellentétpárjai a magyar politikai diskurzusok „európai mintakövetés” típusának pesszimizmán realista válfaját képviselik. Normája és javaslata viszont az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” egymásra vo-

natkoztatását foglalja magában – azt, hogy a nemzet fennmaradása önérték, ám az csak úgy lehetséges, ha alkalmazkodik a megváltoztathatatlanul tekintett nagyhatalmi realitásokhoz. Ez viszont a „nemzeti öncélúság” pesszimista variánsainak „nemzethalál” tematikájához és érveléséhez kapcsolja hozzá az „európai mintakövetés” pozitív jövőkép nélküli változatát. (Vö. Fülepi, 1934: 2-23., Dénes, 2001: 137-233.).

Bibó István kívül állt az „európai mintakövetés” és a „nemzeti öncélúság” diskurzusain, és mindkettőt szigorúan elmarasztalta. (Dénes, 1999: 95-153., Dénes, 2001: 201-233.). A mintaadókat, az antifasiszta koalíció nagyhatalmait amiatt, mert nem jó mintát adtak, hanem nagyon rosszat. A „nemzeti öncélúság” paranoid lelkiállapotát pedig a legnagyobb rossznak tartotta, és éppen azt kívánta elkerülni azáltal, hogy megfogalmazta a magyar demokráciának az igazságtalan békeszerződéshez való viszonyát. Mindkét diskurzussal szemben éppen azért lehetett kritikus, mert számon kérte a demokrácián saját elvüket: az egy és oszthatatlan emberi méltóság elvét és az önrendelkezés elvét. Tette ezt úgy, hogy azt magára, saját politikai közösségére és mindenkire kötelezőnek tekintette. A gondolatmenet megfogalmazója ugyanis korántsem volt kívülálló azokhoz képest, akik számára nyilatkozatát fogalmazta: saját fájdalmát, igazságérzetének sérelmét és felháborodását érezzük a szöveg olvasása során. Nem leckéztetett, hanem terapizált. Az, aki papírra vetette a *Nyilatkozat* tervezetét, (hogy Heideggert parafrázáljam) „benne állt” a *Nyilatkozatban*.

A két értelmezés alapvetően különbözött egymástól: máshoz, másként és másért szólt. Szekfű Gyula kiábrándult szkepticizmusa ellenére a nagyhatalmi adottságok fenntartás nélküli elfogadására szólította fel olvasóit, méghozzá erősen leckéztető hangnemben, mondhatnánk, felülről. Ő az – ismét kisajátított és módosított – „európai minta-

² Mint látható, határozottan úgy látom, hogy a két álláspont között a hasonló elemek ellenére a döntő a különbség volt. Ebben tehát eltér a felfogásom kiváló kollégám és barátom, Romsics Ignác értelmezésétől. Igaz, ő csupán a békeszerződés elfogadásában, a revíziós politika elvetésében és a határon túli magyarság iránti felelősségvállalásban fellelhető hasonlóságról nyilatkozott. Vö. Romsics, 2001: 236-237.

követés” jegyében határozta meg a „nemzeti öncélúságot”, a túlélés biztosítását. Bibó István viszont mind az „európai mintakövetést”, mind a „nemzeti öncélúságot” elvetette a demokrácia megalapozása és normatív kritikája jegyében.

Kulcsszavak: *párizsi békeszerződés, magyar közvélemény, reálpolitika, revizionizmus, kisebbségvédelem, a demokrácia normatív kritikája, politikai kultúra, politikai diskurzusok, európai mintakövetés – nemzeti öncélúság, Szekfű Gyula, Bibó István*

IRODALOM

- Bibó István (1945): A magyar demokrácia válsága. Valóság. 2-3.; 5-43.
- Bibó István (1946a): Vita demokráciánk válságáról. Valóság. 1-2.; 86-103.
- Bibó István (1946b): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország. május 26.; június 4.; június 9.; június 18.; június 25.; július 10.; július 16.
- Bibó István (1946c): A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz. 1. 43-59.
- Bibó István (1981–1984): *Összegyűjtött munkái.* (Szerk. Kemény István-Sárközi Mátyás). 1-4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern
- Bibó István (1986-1990): *Válogatott tanulmányok.* (Vál. Huszár Tibor – Ifj. Bibó István). I-IV. Magvető, Bp.
- Bibó István (1994): „Nem szabad második zsidókérdést csinálni most a svábkérdésből!” in Kenedi János (közr.). Kritika. 10. 3-5.
- Bibó István (1995): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* (Vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet–Osiris-Száadvég, Budapest
- Bibó István (1997): Bibó nyugatról: *Bibó nyugatról – életben, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról.* Kende Péter (vál. és bev.). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bazel–Budapest
- Dénes Iván Zoltán (1999): *Eltorzult magyar alkot. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Osiris, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon.* Új Mandátum, Bp.
- Fülep Lajos (1934): Nemzeti öncélúság. Válasz. 1. 2-23.
- Németh László (1993): *Németh László élete levelekben, 1914–1948.* (Szerk. Németh Ágnes). Magvető–Szépirodalmi, Budapest
- Révai József (1945): Szekfű Gyula útja. Szabad Nép. 1945. április 19.
- Romsics Ignác (1996): *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris, Budapest
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-Európában.* Napvilág, Budapest
- Romsics Ignác, 1999): *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest
- Romsics Ignác (2001): *A trianoni békeszerződés.* Osiris, Budapest
- Szekfű Gyula (1942, 2001): *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Magyar Szemle

- Társaság, Budapest. Hasonmás kiadás: Lucidus könyvek. Kisebbségkutató könyvtár, Budapest, 2001.
- Szekfű Gyula (1945a): Késérő tanulság, Világ, május 14.
- Szekfű Gyula (1945b): Egy pünkösdi pártnap. Világ, május 26.
- Szekfű Gyula (1945c): Új front – régi út. In: *Új szellemi front.* Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton írásai. Szikra kiadás, h. n. (Budapest), é. n.
- Szekfű Gyula (1945d): Értelme hiány. Világ, június 3.
- Szekfű Gyula (1945e): A patkányfogó sikere. Világ, június 10.
- Szekfű Gyula (1945f): A magyar tudomány elsőrendű érdeke, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit. Szekfű professzor beszámolója moszkvai útjáról. Szabad Nép, július 4.
- Szekfű Gyula (1945g): Leningrád. Világ, július 8.
- Szekfű Gyula (1945h): A hetedik parancs. Világ, július 15.
- Szekfű Gyula (1945i): „A klasszikus demokrácia”. Világ, július 22.
- Szekfű Gyula (1945j): A két történelmi erő. Világ, július 29.
- Szekfű Gyula (1945k): A moszkvai út. Új Magyarország, augusztus 7.
- Szekfű Gyula (1945l): A tavaszi helyzet. Világ, augusztus 12.
- Szekfű Gyula (1945m): A szabadság hívei. Világ, augusztus 26.
- Szekfű Gyula (1945n): Az egyenlőség hívei. Világ, szeptember 2.
- Szekfű Gyula (1945o): Jelszavak incselkedései. Világ, szeptember 30.
- Szekfű Gyula (1945ö): Községi választások. Világ, október 7.
- Szekfű Gyula (1945p): A választás után. Világ, október 21.
- Szekfű Gyula (1946): A béketárgyalásról. Páris, október 14. Új Magyarország, október 22.
- Szekfű Gyula (1998): *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései.* (Szerk. kiad. Lázár György). Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Szekfű Gyula (2001a): *Szekfű Gyula.* (Vál. s. a. r. bev. Dénes Iván Zoltán). (Magyar Panteon, 10). Új Mandátum, Budapest.
- Varga István (1985): Egykori hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 621–627.

A SÁTORVERÉSEN TÚL – A TURIZMUSTUDOMÁNY MAGYARORSZÁGI ÁLLAPOTAIRÓL

Michalkó Gábor

a földrajztudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet,
michalko@helka.iif.hu

Rátz Tamara

PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola – ratztamara@freemail.hu

Bevezető

Mivel az utazás tömegszerűségét lehetővé tevő feltételek csak a XX. század második felére alakultak ki, így a modern értelemben vett turizmus – mint a társadalom szabadidő-eltöltésének egyik meghatározó formája, egyes esetekben a munkavégzés velejárója – alig néhány évtizede észlelhető komplex jelenség. A nemzetközi utazások számának 1960-tól regisztrált megtízszereződése (2001-ben közel 700 millió érkezést jegyeztek fel)¹ igényt támasztott a turizmussal kapcsolatos problémák tudományos feltárására. Ugyanakkor az utazással és tartózkodással összefüggésben álló jelenségek kutatását máig előítéletek, kételyek övezik. A turizmust – a szabadidő-eltöltéshez való kapcsolódása és a tömegkultúrában betöltött szerepe következtében – számos kutató olyan „frivol” területnek tekintette vagy tekinti, amivel „komoly tudós” nem foglalkozik (Matthews, 1983; Dann - Nash - Pearce, 1988; Nunez, 1989; Lanfant, 1993). A turizmus hátizsákos kirándulók sátorverő tevékenységeként való értelmezése szerencsére fokozatosan visz-

szaszorulóban van, s egyre több tudományág képviselője vállalkozik a turizmus összetett jelenségének tanulmányozására. Annak ellenére, hogy a világ számtalan felsőoktatási intézményében találkozhatunk a turizmus, mint önálló ismeretterület közvetítésével, tudományként való értelmezése a nemzetközi kutatói társadalomban sem mondható egyértelműnek. A turizmuskutatás helyét és szerepét illetően általános a bizonytalanság, olykor maguk a szakma irányítói sem ismerik fel a vizsgálatok által feltárható tudás valódi jelentőségét.

Magyarországon az 1996-ban, majd 1999-ben megtartott „Miniszterelnöki Konferencia és Parlamenti Nyílt Nap a Turizmusról” elnevezésű rendezvényeken elhangzottak ugyan sugallták a turizmus és a tudomány szervezett formában történő egymásra találásának megvalósulását, azonban a kutatói oldaltól elvárt partnerség hiánya végül nem vezetett kézzelfogható eredményhez. A közelmúltban a Pécsi Tudományegyetemen korszakhatárnak nevezhető konferenciára került sor (Aubert, 2002), amely miközben reprezentálta a hazai turizmuskutatás palettájának sokszínűségét, rámutatott a sikeres továbblépéshez elengedhetetlen normarend-

¹ http://www.world-tourism.org/market_research/facts&figures/menu.htm

szer hiányára is. A tanácskozás tapasztalatai alapján fogalmazódott meg az az elhatározás, hogy készüljön egy, a turizmus tudománytani és felsőoktatási helyzetének néhány aspektusát bemutató tanulmány, amely hozzájárulhat a turizmus tudományos megközelítését és elismerését szolgáló igény és szemlélet magyarországi erősödéséhez.

A turizmus mint kutatási probléma

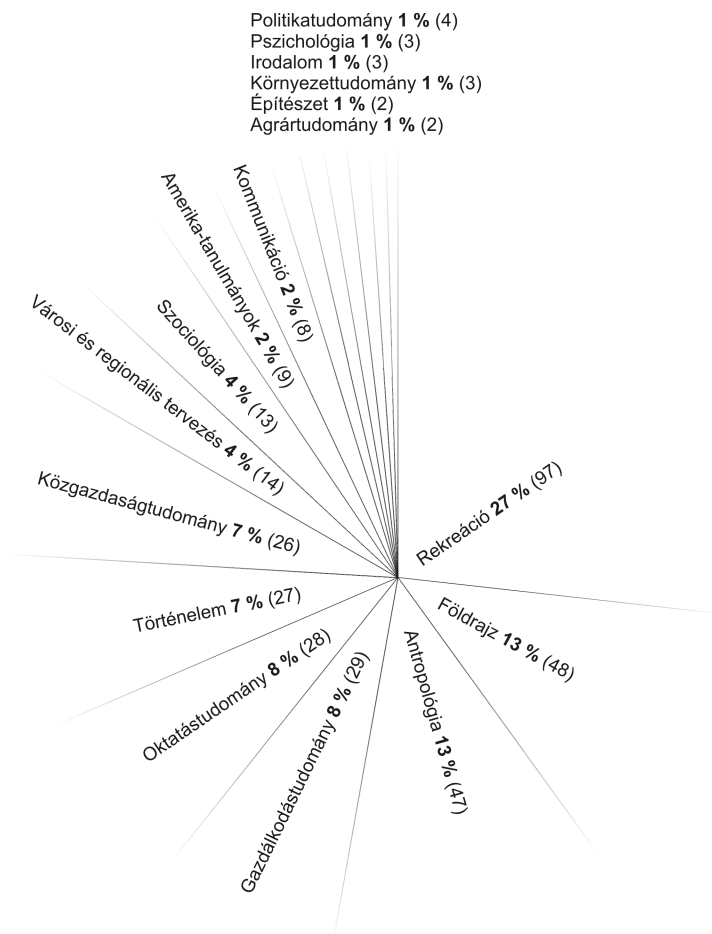
Bár a turizmus a társadalomban évezredek óta létező jelenség, tudományként való megközelítésére csupán az elmúlt néhány évtizedben került sor, többek között a szociológia, a pszichológia, a közgazdaságtan, az antropológia, a földrajz, a vezetéstudomány, a történelem és a politikatudomány képviselői által. A turizmuskutatás kezdeti időszakában a vizsgálatok – a többi tudományághoz hasonlóan – a könnyen hozzáférhető, különösebb nehézség nélkül bemutatható tényekre, jelenségekre korlátozódtak. A tudományos fejlődés ismert logikáján kívül ennek magyarázata abban rejlik, hogy a turizmussal – mint rendkívül gyakorlati tevékenységgel – kapcsolatban az elméletalkotás szükségességének gondolata kissé neveltségnek tűnt vagy fel sem merült. Az egyes tudományágak eltérő mértékben és időbeli ütemezésben nyitottak a turizmussal kapcsolatos kutatási problémák felé, általában azonban még ma is jellemző, hogy a turizmus elméletének relatív fejletlenségének következtében az említett tudományágakon belül a turizmus rendszerint alterületeként jelenik meg (Rojek – Urry, 1987, Meethan, 2001).

Bár létezik a turizmusnak nemzetközileg elfogadott definíciója (WTO, 1989), megfigyelhető, hogy a különböző tudományágak képviselői törekednek a fogalom saját igényeiknek, szemléletüknek megfelelő meghatározására. Sőt még az sem állítható, hogy a turizmussal foglalkozó tudományágakon belül konszenzus lenne a vizsgált jelenség

mibenlétét illetően (Jafari, 1989): sok esetben csupán egymás meghatározásainak ismerete, nem pedig elfogadása a jellemző (Przeclawski, 1993, Nash, 1996). A turizmuskutatás elmúlt évtizedeit vizsgálva látható, hogy rendkívül megnövekedett a témával foglalkozó tanulmányok száma, azonban a leíró, vagy empirikus kutatások messze túlsúlyban vannak az elméleti, szintetizáló jellegű munkákhoz képest (Dann-Nash-Pearce, 1988; Pearce, 1993). Továbbra is hiányzik az empirikus információk mélyebb feldolgozását lehetővé tevő egységes analitikus keret, egy olyan önálló turizmus(filozófia)elmélet, amely lehetővé tenné a tudományos eredmények magyarázatát és az arra épülő általánosítást.

Mindemellett az 1980-as évektől kezdődően rendkívül dinamikus fejlődés ment végbe a nemzetközi turizmuskutatás területén: a szakmai konferenciák és a szakfolyóiratok száma látványos növekedésnek indult (jelenleg csupán angol nyelven több mint ötven szakmai folyóirat jelenik meg), s a turizmus a felsőoktatásban is egyre inkább elfogadott szakterületté vált. Ennek a figyelemre méltó fejlődésnek némiképpen elmentmond a turizmus elméleti keretének gyenge megalapozottsága illetve eklektikus mivolta, de feltehetően éppen erre vezethető vissza a számos szakmai fórum létrejötte és működése, mivel a turizmussal foglalkozó tudományágak reprezentánsai önálló megszólalási lehetőségre áhítoztak (ennek köszönhető például az olyan folyóiratok megjelenése, mint a *Journal of Sports Tourism*, a *Tourism Geographies* vagy a *Journal of Vacation Marketing*). A szakmai sokszínűséget az is indokolhatja, hogy a turizmus olyannyira eltérő módon és formában manifesztálódik, hogy a tanulmányozására vállalkozó elméleti és módszertani erőfeszítések szükségszerűen válnak eklektikussá.

A kutatások irányultságát, alapvető megközelítési módját illetően is lényeges válto-

1. ábra • Turisztikai témájú PhD-disszertációk tudományterület szerinti megoszlása (USA & Kanada, 1987-2000) (összesen 369 db)

zások történtek az elmúlt évtizedekben. A turizmus összetettségének fokozott felismerése, a holisztikus szemléletmód igényének megjelenése elvezetett az ún. tudásalapú kutatói irányzat (Jafari, 1990) kialakulásához, amelynek képviselői elsősorban az akadémiai szektorból kerülnek ki, s amely a turizmus belső szerkezetének, külső kapcsolatrendszerének, hatótényezőinek együttes megismerésére törekszik. Ebből az elméleti keretből kiindulva megállapítható, hogy a tudásalapú kutatói irányzat tulajdonképpen a turizmus mint önálló tudományág mellett

érvel, amelynek érdekében a későbbiekben tárgyalandó transzdiszciplinaritást emeli ki a jelenleg még erőteljesen érvényesülő multidiszciplinaritás helyett. A transzdiszciplinaritás hiányát illusztrálja az 1. ábra, amely az Észak-Amerikában 1987 és 2000 között turisztikai témában született PhD-értekezések fő tudományterületek szerinti megoszlását mutatja.

A turizmuskutatói irányzatok alapelveinek fokozatos átalakulása mellett a tudományos érettség fokmérője lehet a turizmus kutatásával foglalkozó nemzetközi szerve-

zetek számának növekedése is. A szervezetek célja minden esetben legalább kettős: egyrészt a turizmussal foglalkozó kutatók összefogása, számukra olyan nemzetközi fórum biztosítása, ahol lehetőségük nyílik saját kutatási eredményeik ismertetésére, illetve tapasztalatcserére, másrészt a turizmus-kutatás magas színvonalának biztosítása, különös hangsúllyal – a rendszerszemléletből kiindulva – a nem kellőképpen reprezentált kérdések vizsgálatára. A szervezetek eredményes működését jelentené, ha képesek lennének elejét venni a redundáns tudományos eredmények megszületésének, erre azonban nem minden esetben kerül sor.

A turizmus-kutatással foglalkozó nemzetközi szervezetek között a legismertebbek közé tartozik az Aiest, az IAST, a TTRA és a C. I. R. E. T. Az Aiest (International Association of Scientific Experts in Tourism), az IAST (International Academy for the Study of Tourism) és a TTRA (Travel and Tourism Research Association) tagsági alapon szerveződnek, a tagság összetételében és a szervezetek kutatási orientációjában azonban jelentős különbségek tapasztalhatóak. Míg az Aiest és az IAST a nemzetközi turizmus-kutatás legelismertebb, elsősorban akadémikus szemléletű alakjait foglalja magában (az utóbbi meghívásos alapon), s ez erőteljesen megnyilvánul a tagok kutatási témáiban is, addig a TTRA jóval inkább marketing-orientált, s tagjai nagyobb hangsúlyt fektetnek a turizmusipar számára közvetlenül is hasznosítható témákra (természetesen léteznek átfedések, mind a tagok személyében, mind pedig a vizsgált kérdésekben). A C. I. R. E. T. (Centre International de Recherches et d'Etudes Touristique) elsősorban egy olyan információs bázis, amely nem tagsági alapon működik, ennek következtében pedig szélesebb az általa regisztrált kutatók köre, mint az előző két szervezet tagsága (a legfrissebb hozzáférhető adatok szerint 2002 májusában a szervezet listáján hetvenöt országból

1826, turizmussal foglalkozó kutató szerepelt, akiknek mintegy 35 %-a dolgozik az Egyesült Államokban vagy Nagy-Britanniában).²

A fenti szervezetek mellett mind elméleti, mind gyakorlati eredményei miatt érdemes megemlíteni az IGU (International Geographical Union) keretein belül működő turisztikai kutatócsoportot³, amely elsősorban a földrajztudomány megközelítéséből vizsgálja a turizmus fenntartható fejlődésének kérdéseit, illetve az IIPT-t (International Institute for Peace through Tourism), amely a turizmusnak mint a globális béke iparágának víziójából kiindulva kutatja az ágazat lehetőségeit a konfliktusok, a társadalmi egyenlőtlenségek enyhítése érdekében (a szervezet legújabb kutatási projektje például azt kívánja feltárni, hogyan tudna a turizmus világszerte hozzájárulni a szegénység mérsékléséhez).

A turizmus tudományrendszertani kérdései

A turizmus tudományos versenyképessége fokozódásának, az oktatásban való elismertsége erősödésének, kutatóinak a döntéshozókészítésbe való intenzívebb bevonásának elengedhetetlen feltétele, hogy a diszciplína a korábbiaknál szélesebb körben tárja fel a turizmus és környezete jelenségeinek, kölcsönhatásainak és konfliktusainak idő- és térbeli összefüggéseit, az eredményeket pedig rendszerbe foglalva közvetítse (Michalkó, 2002).

A turizmus mint önálló tudományág „létrehozásának” igényéről gondolkodva mindenekelőtt a vizsgálat tárgyát, fogalomrendszerét és a kutatásához felhasznált módszereket szükséges pontosan körülírni (Hársing, 1999). Ha abból indulunk ki, hogy a turizmus nem más, mint az egyén élmény-

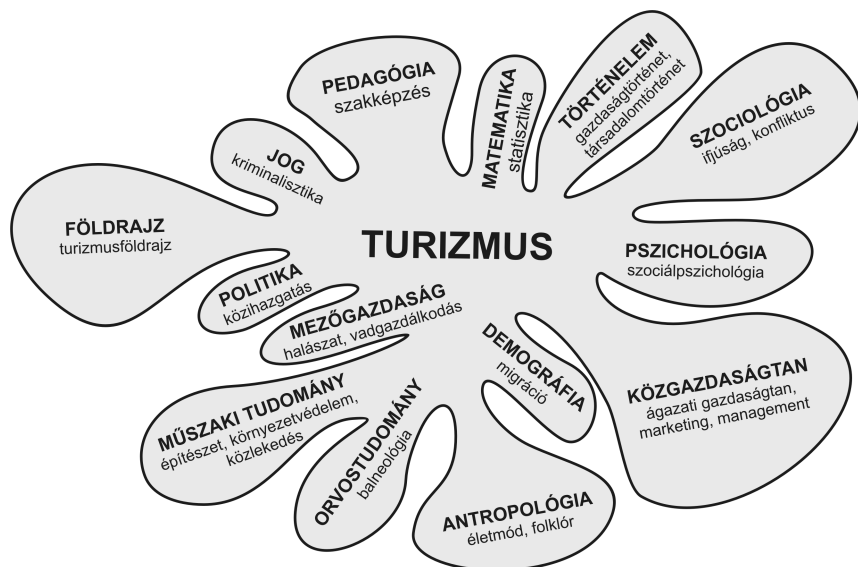
² <http://www.ciret-tourism.com>

³ Commission on the Geography of Tourism, Leisure and Global Change, International Geographical Union

szerzéssel együtt járó környezetváltozása, amely során szolgáltatások igénybevételére kerül sor, akkor a folyamatban részt vevő turista és a szolgáltató tevékenységére koncentrálva kezdetük meg azoknak a kölcsönhatásoknak a vizsgálatát, amelyek a turizmus rendszerén belül észlelhetők. A turizmus nyílt rendszert alkot, amelynek a komplex kutatásához számos tudományág ismeretelemait kellene összegyűjteni és rendszerezni (Lengyel, 1994). A 2. ábrán is jól látszik azonban, hogy az egyes tudományágak turizmushoz való viszonyulása kiegyenlítetlen. A szerzők által áttekintett hazai és nemzetközi publikációkat alapul véve legtöbb ismerettel a földrajztudomány, a közgazdaságtudomány, az antropológia (gyakran néprajzi megközelítésből kiindulva), a szociológia és a pszichológia rendelkezik.

Ahhoz, hogy a turizmus jelenlegi „amőba” állapotából érett tudománnyá váljék, mindenekeelőtt az egyes tudományágakhoz tartozó kutatói műhelyek összefogására, kö-

zös kutatási projektek beindítására lenne szükség. A turizmus pillanatnyi tudományrendszertani helyzetét értékelve azt mondhatnánk, hogy az egyes tudományterületeken belül multidiszciplinaritást mutat, azonban rendelkezik egy sajátos transzdiszciplinaritással is, mert biztosítja a tudományágak közötti átjárhatóságot. A turizmus multidiszciplináris mivolta azt eredményezi, hogy az egyes tudományágak képviselői a maguk bevett fogalmait és kutatási módszereit alkalmazva vizsgálják a turizmus – általuk tudományosan értelmezhető problémaként számon tartott – egyes szeleteit, és eredményeiket a szűkebb szakmai közönség által olvasott folyóiratokban, konferenciakötebekben teszik közzé. Így számos olyan, az adott tudományágak normáinak megfelelő tudáshalmaz születik, amely a legritkább esetben veszi figyelembe a másik halmazban már meglévő részeredményeket (ez a szakirodalmi hivatkozásokból jól nyomon követhető), és a legkevésbé sem segíti elő a kívánt szakmai vita kialakulását.

2. ábra • A turizmus sajátos tudományrendszertani elhelyezkedése

A turizmus és az egyes tudományágak kapcsolatának kifejezésére gyakran használják az interdiszciplináris jelzőt, ez azonban akár zsákutcát is jelenthet az önálló tudománnyá válás útján. Mérő (1995) arra hívja fel a figyelmet: ahol hosszabb ideig megmarad az interdiszciplinaritás jelszava, ott ez az egységes paradigma hiányának a fedőneve, amelyből többek között az is következik, hogy nincsenek olyan kritériumok, amelyek alapján el lehetne dönteni a vizsgálati eredmények helyes, szabályszerű voltát. A turizmus esetében az interdiszciplinaritás hangsúlyozása azért is gyenge lábakon áll, mert a klasszikus tudományközi területekkel (például biokémia, geofizika) ellentétben itt érett tudományágak keresnek kapcsolódási pontot egy formálódó diszciplínával, amelyet pillanatnyilag éppen a multidiszciplinaritás jellemez. A turizmus tudományként való értelmezése tehát azt feltételezi, hogy a vizsgálat tárgyát képező valóságot a lehető legtágabban megalapozott ismeretek felhasználásával közelítsük. Ez a jelenlegi helyzet fokozatos megfordulásával járna, tehát az egyes tudományágak nem elszeparálva vizsgálnák a turizmus jelenségeit, hanem a turizmustudomány válna képessé arra, hogy integráltan, transzdiszciplináris módon tárja fel a valóságot. Ez pedig már Magyarországon sem jelenthet víziót.

A turizmus felsőoktatási és kutatási összefüggései

A nemzetközi turisztikai felsőoktatásban – külön-külön vagy egymás mellett – rendszerint két szemlélet érvényesül: a gyakorlatközpontú, business-orientált illetve a tudományos, akadémikus jellegű megközelítés (Evans, 2001). Az előbbi célja – rendszerint az üzleti tudományok vagy a marketing irányából kiindulva – a gyakorlati munkára (turizmus-management, promóció, szolgáltatás, szervezés, lebonyolítás) való felkészítés, viszonylag kevés tudományos összetevővel.

Az utóbbi pedig azon a meggyőződésen alapul, hogy a turizmus *sui generis* tanulmányozásra érdemes jelenség, amelynek leírása, magyarázata, megértése, a gyakorlat közvetlen szükségleteit meghaladó elméleti felvetések megfogalmazása önmagában is fontos eredménynek tekinthető (arról nem is beszélve, hogy a tudományos kutatás során nyert információk hosszabb távon sok esetben a gyakorlat számára is alkalmazhatónak bizonyulnak). A tudásalapú kutatói irányzat kialakulása és képviselői között az oktatók dominanciája természetesen jelentős mértékben hozzájárult a felsőfokú turizmusoktatás fejlődéséhez is. Ezt mutatja többek között a turizmus önálló szakként való megjelenése vagy a turisztikai képzésben szerethető fokozatok bővülése.

A nemzetközi turisztikai felsőoktatásban (elsősorban az egyetemeken) a kutatás is a tanárok munkaköri kötelességei közé tartozik, a finanszírozás azonban gyakran problematikus, mivel az egyetemi kutatásokban nagy szerepet játszó magánszektor csak a számára rövid távon is hasznos, közvetlenül megtérülő vizsgálatokat hajlandó támogatni (például marketingkutatást, megvalósíthatósági tanulmányok vagy üzleti tervek elkészítését). Természetesen léteznek olyan kutatási területek, amelyek hasznossága csak közvetetten vagy hosszabb távon jelentkezik, így a vizsgálatukhoz elengedhetetlen a közsféra támogatása. Új-Zélandon például az ilyen témakörök finanszírozására hozták létre az ún. *Public Good Science Fundot* (Simpson, 2001).

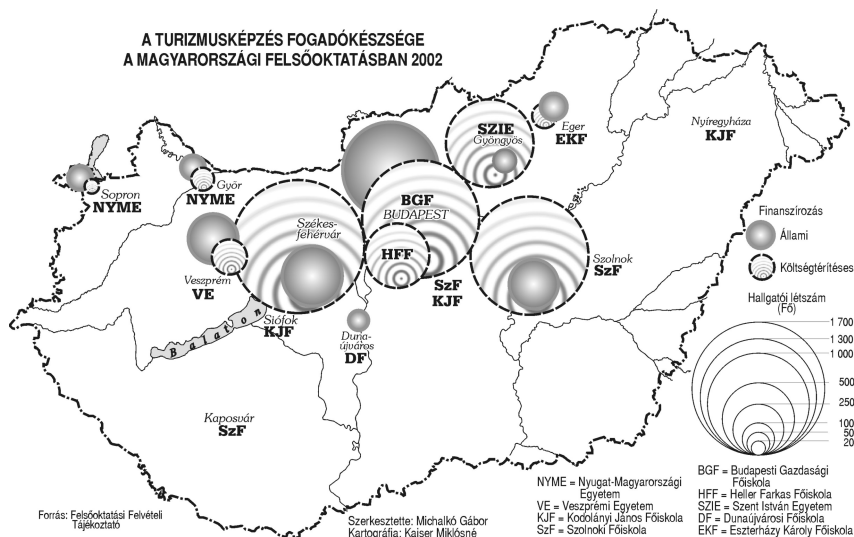
A magyarországi turizmustudomány elismertetésének folyamatában jelentős szerepe van a különböző tudományos minősítési rendszerekben megjelenő idegenforgalmi témák felvállalásának. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának hivatalos nyilvántartása szerint a kandidátusi és a nagy- (akadémiai) doktori fokozat magyarországi megszerezhetőségének eddigi (1953–

2002) időtartama alatt a 19 071 megvédett értekezés közül mindössze tizenhárom volt idegenforgalmi témájú. Hat kandidátusi értekezést a földrajz (Szigeti Ernő, Gertig Béla, Martonné Erdős Katalin, Csordás László, Michalkó Gábor, Gyuricza László), hetet a közgazdaságtudomány (Czeplédi József, Jandala Csilla, Lengyel Márton, Binh Ngo Xnan, Héjj Botond, Juhász László, Tasnádi József) területén védtek meg. A nagy- (akadémiai) doktori fokozat megszerzése érdekében eddig egyetlen esetben sem került sor a turizmus valamely aspektusát elemző értekezés nyilvános vitájára. Annak ellenére, hogy az egyetemek hatáskörébe tartozó habilitációs eljárásról és a PhD fokozat odaítéléséről megbízható központi regisztráció nem áll rendelkezésre, saját adatgyűjtésünk szerint e tanulmány elkészítéséig egy habilitáció (Aubert Antal) és kilenc sikeres PhD védés (Horváth Endre, Puczkó László, Rátz Tamara, Szabó Géza, Herlicska Károly, Hanusz Árpád, José Luis Martínez, Darabos Ferenc, Jancsik András) zajlott le a turizmus tárgykörében. Ha tekintetbe vesszük, hogy a 2002/2003 tanévre Magyarországon kilenc felsőoktatási intézményben, továbbá azok kihe-lyezett intézeteiben hirdették meg a turiz- musképzést (idegenforgalmi, szállodaipari és vendéglátás szakokon, továbbá a szak- menedzserképzésben) (lásd 3. ábra), a tu- dományos fokozattal rendelkező szakem- ber-ellátottság tragikusnak, helyenként a tanszékek működőképességét veszélyez- tetőnek nevezhető. Az összességében ered- ményes oktatómunkát számos, akár néhány évtized óta a turizmusképzésbe beletanult, más tudományterületről vagy a gyakorlatból érkezett kolléga segíti. A turizmusoktatás eltömegesedésével párhuzamosan – a taná- rok leterheltségének következtében – nem marad idő az elengedhetetlen alapkutatások elvégzésére, így egyes szaktárgyak eseté- ben rendszerezett elméleti ismeretek hiá- nyában folyik a képzés. A helyzetet jól repre-

zentálja, hogy miközben a nemzetközi színvonalú kutatási eredményeket és tudós- társadalmat maga mögött tudó vegyész és vegyészmérnök szakokra a 2002/2003-as tanévre, államilag finanszírozott férőhelyekre 449 hallgatót fogad a teljes magyarországi felsőoktatás, addig a turizmusképzésben 1188 a felvehető tanulók száma. A valós kíná- lat azonban ennél lényegesen magasabb, mert a felvételi tájékoztató szerint a főiskolák és az egyetemek ezen felül 4440 költség- térítéssel hallgató képzésére rendelkeznek kapacitással (ezek a számok nem tartalmaz- zák az idegenforgalmi felsőoktatáshoz rendelt szakmenedzser-képzés 805 államilag finanszírozott és 1330 költségterítéssel he- lyét). Abban az esetben, ha Magyarországon a papírforma szerinti kereslet és a kínálat egymásra találna, 2002. szeptemberében közel nyolcezer hallgató kezdhetné meg idegenforgalmi tanulmányait. A szcenárió természetesen abszurd, de ennek ellenére is komoly jelzésértékkel rendelkezik mind- azon döntéshozók számára, akiknek lehetősé- ge van a turizmus tudományos alapjainak megerősítését elősegíteni.

Hazánkban turisztikai témájú, tudomá- nyos célú kutatások elsősorban az egyetemi, főiskolai tanszékekre telepített OTKA pro- gramok és a doktori iskolák keretében foly- nak, emellett az MTA kutatóintézeti hálózatá- ban dolgozó néhány munkatárs vállalja fel a turizmus rendszeres vizsgálatát. Sok esetben előfordul, hogy a kutatás a piaci szféra igé- nyeinek megfelelő háttéranyagok, helyzetelemzések és fejlesztési koncepciók készítésében merül ki (ezekbe a munkákba már a tanácsadó cégek is bekapcsolódnak), amelyek abban az esetben szolgálhatnak a tudományt, ha az anyagok készítői a vizsgált problémával kapcsolatban elméleti szintézist is közreadnának.

A kutatási eredmények nélkülözésének a felsőoktatásban többek között az a követ- kezménye, hogy beszűkül azoknak a té-

3. ábra • A turizmusképzés fogadókészége a magyarországi felsőoktatásban, 2002

máknak a köre, amelyekben a hallgatók szemináriumi vagy szakdolgozatuk íráskor gondolkodni mernek, mivel alig találunk olyan szakirodalmat, amelyből kiindulhatnának, amely biztonságos eligazodást jelenthetne az értekezések elkészítése során. Éppen ezért olyan unalomig tárgyalt témákat választanak, amelyhez könnyen hozzáférhető kutatási előzmények állnak rendelkezésre, vagy az elméleti alapokat nélkülöző, túlzottan leíró jellegű disszertációt állítanak össze. A turizmus egyelőre nem rendelkezik önálló kutatásmetodikával, a társadalomtudományok módszereit hasznosítja, de ennél sokkal jelentősebb probléma, hogy legtöbb esetben maguk az oktatók sem gyakorló kutatók. Előfordulhat, hogy olyan előadók válnak a diplomamunkák témavezetőjévé, avatják be a hallgatókat a kutatás rejtelmeibe, akik utoljára a saját disszertációjuk megírásakor gondoltak át egy kutatási problémát.

Az idegenforgalmi felsőoktatásban jelentkező tömeges méretű kereslet napjainkra egy olyan sajátos helyzetet eredménye-

zett, amelyben az oktatás rendelkezésre álló tudásháttér jelentős lemaradásba került a tudás közvetítőivel szemben felmerülő igényhez képest. Mivel a turizmusképzés – a rendszer sajátosságaiból adódóan – hosszú időn keresztül viszonylag szűk keretek között folyt, amelyben a hangsúlyt a praxis elsajátítására helyezték (az oktatott hallgatók többsége kétségtelenül sikeres szakemberré vált), kevesebb figyelmet fordítottak az ismeretek tudományos igényű kutatással való megalapozására és igazolására. Áttekintve a hazai tudományos élet legnagyobb pénz-alapjával rendelkező és a legszélesebb perspektívájú kutatásfinanszírozó rendszerének, az Országos Tudományos Kutatási Alprogramoknak 1996-2002 között elindult összes kutatási témáját (1. táblázat), megállapítható, hogy az egyes tudományágak kurátorai nyitottak a turizmussal kapcsolatos kutatások támogatására. A vizsgált hét év alatt öt különböző tudományági zsűri is támogatásban részesítette a pályázatokat, akiknek többsége mind a mai napig a hazai turizmuskutatás prominens képviselői közé

tartozik. Ha megnézzük, hogy az OTKA által 1996-2002 között felosztott közel 21 milliárd forintból mennyit sikerült a turizmus tudományos megalapozása érdekében megpályázni, akkor azonban láthatjuk, hogy a mindössze 24,2 millió forintnyi elnyert támogatás a teljes keret töredékét teszi ki. Ezek a számok véleményünk szerint azt mutatják, hogy Magyarországon sajnos kevés az olyan turisztikai szakember, aki egyrészt érdeklődik elméleti jellegű kérdések iránt, másrészt képes a tudományos normáknak megfelelő pályázat benyújtására.

Mivel a turizmus tudományos és felsőoktatási kapcsolatával foglalkozó jelen tanulmányunknak elsősorban a kérdés exponálása és nem az átfogó feltárása a célja, ezért itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a fenti jelenségek jövőbeli magyarázatakor két okból indulhatunk ki. Az egyik a már említett praxisszemléletű, zsákutcs képzés, a másik pedig az egykor tudományos eredményeket felmutató kutatói generáció visszavonulása. A zsákutcsat abban látjuk, hogy a turizmus oktatása a szakképzés legalsó szintjétől a főiskoláig bezárólag jogszabályokkal szigorúan körülhatárolt, alapvetően közgazdaságtan-centrikus mederben zajlik. Önálló turizmus szakos egyetemi képzés nem létezik, ugyanakkor elméletileg bármilyen egyetemi diplomával szerezhető tudományos fokozat egy turizmus témakörű PhD-értekezés megvédésével. Az egyetemi turizmusoktatás hiányában tehát kimarad egy olyan szint, amely a legmagasabb alapképzést általánosan jellemző követelmények ismeretében lehetőséget biztosítana a kutatás normáinak elsajátítására.

A generációs hiány ott jelentkezik, hogy a hetvenes-nyolcvanas években kutató, publikáló szakemberek többsége visszavonult, a rendszerváltozás időszakára pedig nem tudott kialakulni egy széles kutatói kö-

zépnemzedék, amelynek a feladatát képezte volna a turizmus tudományos alapozásának a továbbvitele. A közelmúltban tudományos pályájukat kezdő kutatók, oktatók azzal a felelősséggel kénytelenek szembesülni, hogy mára – a magyarországi idegenforgalmi kutatás és felsőoktatás nem csekély terhének évtizedes felvállalása következtében – valóságos „intézménnyé” vált néhány szakember mellett ők a magyar turizmustudomány letéteményesei.

A turizmológia alternatívája

A turizmussal kapcsolatos tudományos és felsőoktatási kérdések jelen áttekintéséből egyértelműen látható, hogy a „sátorverésen” már túljutottunk. A nemzetközi tudományos élet viszonylatában kis létszámú, ugyanakkor jól felkészült kutatói tábor dolgozik világszerte azon, hogy a turizmus elfogadott tudománnyá válhasson. Magyarországon is kívánatos lenne a turizmus akadémiai szintre történő emelésének kezdeményezése, amely folyamatban különösen fontos szerepe lehetne az egyetemi turizmusképzés megvalósításának, továbbá a különböző tudományágakhoz kötődő műhelyek közös kutatási programjai beindításának. A turizmológia mint a turizmus transzdiszciplináris megközelítésével foglalkozó tudomány funkcióját abban látjuk, hogy a turizmus kapcsán elősegítene a szaktudományos gondolkodást felváltó, a problémacentrikus, komplexitásra törekvő szemlélet térhódítását. Minél szélesebb körben kell, hogy felismerést nyerjen: korunk turizmusa oly mértékben összetett jelenséggé vált, hogy a partikuláris szemlélettel történő megközelítése sem megértésének, sem kezelésének igényét már nem elégíti ki.

Kulcsszavak: *felsőoktatás, kutatás, tudomány, turizmus*

Témavezető, munkahely	Kutatási téma	Tudományág	Támogatás
Rácz Tamara – BKE	Modell a munkahelyteremtés költségeinek meghatározására a turizmusban	Közgazdaságtan	625 000 Ft
Michalkó Gábor – MTA FKI	Budapest idegenforgalmának szociálgeográfiai vizsgálata	Földtudomány	500 000 Ft
Fügedi Márta – ME	Etno-turizmus: a magyar népi kultúra elemei az idegenforgalomban	Néprajz	400 000 Ft
Csordás László - MTA RKK	A szabadidőlakások földrajzi típusai, helyi és regionális hatásai Magyarországon az 1990-es évek elején	Földtudomány	900 000 Ft
Misóczki Lajos – EKTf	A magyarországi turizmus 1945-2000	Történettudomány	300 000 Ft
Szilassi Péter – JGYTF	Turizmus alapú tájtervezés mértékének értékelése a Káli-medencében	Földtudomány	600 000 Ft
Szijártó Zsolt – JPTE	Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében	Szociológia	1 965 000 Ft
Martonné E. Katalin – KLTE TTK	A turizmus környezeti hatásai különböző adottságú és kihasználtságú településeken	Földtudomány	1 500 000 Ft
Gyuricza László – JPTE	Az idegenforgalom mint együttműködési lehetőség a határmenti kistérségek kapcsolatrendszerében (szlovén-magyar határ)	Földtudomány	1 400 000 Ft
Michalkó Gábor – MTA FKI	A bevásárlóturizmus regionális különbségei Magyarországon	Földtudomány	2 400 000 Ft
Horváth Gergely – ELTE TFK	A Medves-vidék természetvédelmi és idegenforgalmi szempontú tájértékelése	Földtudomány	2 000 000 Ft
Szarvas Zsuzsanna – MTA NKI	Migráció és turizmus. Migrációs folyamatok hatása a helyi társadalmak változásaira a mai Magyarországon	Néprajz	5 600 000 Ft
Aubert Antal – PTE TTK	A támogatási programok hatása a turizmus területi rendszerére és a területi fejlődésre	Földtudomány	6 000 000 Ft

1996-2002 az OTKA 20 824 151 e. forint kutatási támogatást nyújtott tematikus és ifjúsági pályázatokra, ebből 24 190 e. forintot nyertek el a turizmus témájában, ez az összes támogatás 0,12 százaléka. (Forrás: OTKA Hírlevél)

1. táblázat • Az OTKA által támogatott turisztikai témájú kutatások, 1996-2002

IRODALOM

- Aubert Antal szerk. (2002): *Kutatás a turizmusban. A turizmus aktuális kérdései Magyarországon*. Országos Turisztikai Konferencia 2002, Pécsi Tudományegyetem Turizmus Tanszék, Pécs
- C.I.R.E.T. (2002): Global Directory of Researchers; <http://www.ciret-tourism.com>
- Dann, Graham – Nash, D. – Pearce, P. (1988): Methodology in Tourism Research. *Annals of Tourism Research* 15, 1, 1-28.
- Evans, Nigel (2001): The Development and Positioning of Business Related University Tourism Education: A UK Perspective. *Journal of Teaching in Travel and Tourism* 1, 1, 17-36.
- Hársing László (1999): *Tudományelméleti kisenciklopédia*. Bíbor, Miskolc
- Jafari, Jafar (1989): Sociocultural Dimensions of Tourism. An English Language Literature Review. in Bystrzanowski Julian (ed.): *Tourism as a Factor of Change. A Sociocultural Study*. European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences, Vienna, 17-60.
- Jafari, Jafar (1990): Research and Scholarship. The Basis of Tourism Education. *The Journal of Tourism Studies* 1, 1, 33-41.
- Lanfant, Marie-Francois (1993): Methodological and Conceptual Issues Raised by the Study of International Tourism: A Test for Sociology. in: Pearce, Douglas G. – Butler, Richard W. (eds.): *Tourism Research. Critiques and Challenges*. Routledge, London, UK, 70-87
- Lengyel Márton (1994): *A turizmus általános elmélete*. 2. kiadás. KIT Képzőművészeti Kiadó, Budapest
- Matthews, Harry G. (1983): On Tourism and Political Science. *Annals of Tourism Research*. 10, 3, 303-305.
- Meethan, Kevin (2001): *Tourism in Global Society. Place, Culture, Consumption*. Palgrave, Basingstoke, UK
- Mérő László (1994): *Észjárások*. Typotex, Budapest
- Meyer-Arendt, Klaus (n. d.): U.S. & Canadian Ph.D. Dissertations in Tourism - 1987–2000. <http://www.geog.nau.edu/tg/contents/support/phds-1987-2000.html>
- Michalkó Gábor (2002): Turizmus: praxis vagy tudomány? (A turizmus tudománytani és felsőoktatási kérdései Magyarországon). in: Aubert, Antal (szerk.): *Kutatás a turizmusban. A turizmus aktuális kérdései Magyarországon*, Országos Turisztikai Konferencia 2002. Pécsi Tudományegyetem Turizmus Tanszék, Pécs, 84-96
- Nash, Dennison (1996): Introduction. In: D. Nash: *Anthropology of Tourism*. Pergamon, Elsevier Science Ltd, Oxford, 1-17.
- Nunez, Theron (1989): Touristic Studies in Anthropological Perspective. in: Smith Valene L. (ed.): *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism*, 2nd ed. University of Pennsylvania Press, Pennsylvania, USA, 265-274.
- Pearce, Douglas G. (1993): Introduction. in: Pearce, Douglas G. – Butler, Richard W. (eds.): *Tourism Research. Critiques and Challenges*. Routledge, London, 1-8.
- Przeclawski, Krzysztof (1993): Tourism as the Subject of Interdisciplinary Research. in: Pearce, Douglas G. – Butler, Richard W. (eds.): *Tourism Research. Critiques and Challenges*. Routledge, London, 9-19.
- Rojek, Chris – Urry, John (1997): Transformations of Travel and Theory. in: Rojek, C. – Urry, J. (eds.): *Touring Cultures. Transformations of Travel and Theory*. Routledge, London, 1-19.
- Simpson, Ken (2001): Evolution and Tourism Education - A Multi-Sectoral View. *Journal of Teaching in Travel and Tourism*. 1, 1, 3-16.
- WTO (1989): *The Hague Declaration on Tourism*. WTO, Madrid

Interjú

NACIONALIZMUS ÉS RÉGÉSZET

Lukácsi Béla beszélgetése
Bálint Csanád régésszel

A régészet nagyon szép és ártalmatlan tudománynak tűnik, nem olyannak, amelyről rögtön a nacionalizmus jutna az ember eszébe. Lehet, hogy ennek egyszerűen csak az az oka, hogy keveset tudunk róla?

Az már az általános iskolában tananyag, hogy a nacionalizmus mennyire befolyásolta Európa 19. és 20. századi történelmét. Gondoljunk csak a jelen és a közelmúlt balkáni eseményeire. A történettudomány és a politológia kellő figyelmet is fordít ezekre a problémákra, de hogy a régészetben mennyire általános a nacionalizmus, arról a szakma művelőin kívül kevesen hallottak. Legföljebb arról vannak hézagosszerű ismeretek, hogy a náci Németországban néhányan a régészetet is megpróbálták az ideológia szolgálatába állítani, meg hogy a dáko-román kontinuitás elméletének az állami politika szintjére emelése hatással volt Erdély népvándorláskora kutatására. Csakhogy ez a jelenség nem csak Közép- és Kelet-Európában, a volt Szovjetunió kaukázusi és ázsiai tagállamaiban, a Közel-Keleten és az iszlám országokban mutatható ki, hanem meghökkenítő módon olyan régiókban is, mint a Baleári-szigetek, Szomália, Közép-Amerika és a Távol-Kelet. Ezért tanulmányozása jóval szélesebb megközelítést igényel, mint amit a „Közép- és Kelet-Európa ideológiai elmaradottsága”

címkével elintézhethetünk. Én magam a MTA Filozófiai Intézetének felkérésére kerekén húsz évvel ezelőtt írtam egy tanulmányt, amelyről eleve tudtam, hogy nem fog megjelenni, pedig az 1956 utáni hazai régészetben nem volt olyan munka, amelyet valahol ne lehetett volna közreadni, hacsak nem voltak benne helyrehozhatatlan szakmai hibák. Ez a kétívnyi kéziratom azonban olyan kérdést feszegetett, amely egyike volt a tabu témáknak: a barátinak mondott országok nacionalizmusáról közölt adatokat egy politikailag amúgy veszélytelennek látszó tudományág területéről. Ráadásul nemcsak a szomszédainknál tettenérhető, államilag támogatott megnyilvánulásokat tekintettem át, hanem a sacrosancta Szovjetunió régészetéről is ejtettem benne néhány szót. És miután nem volt kedvem oly mértékben tompítani a problémák bemutatását, hogy a kézirat megjelentetését bármelyik szerkesztő vállalhatta volna, megelégedtem azzal, hogy egyáltalán leírtam azt, amit tudok és gondolok.

Azóta viszont sokminden megváltozott, például már Szovjetunió sincs, és gondolom, bátor szerkesztő is akadna...

Az a helyzet, hogy a kézirat megjelentetése – akkori kifejezéssel élve – ma sem „aktuális”. *(Nota bene a leginkább szokimondó önkriti-*

kák azóta éppen a volt szovjet régészetről készültek.) Nem is lenne értelme a nacionalizmus vádjával vagdalkozni külföldi kollégáink előtt, hiszen olyan is akad közöttük, aki a legteljesebb ártatlanságban teszi azt, amit tesz, végtére is egész országa azon az úton jár. A régészetben szinte mindenki ismer mindenkiket. Minthogy pedig a Kárpát-medencei leletanyag csakis egységében tanulmányozható, roppant sok múlhatik azon, hogy valahol egy leletet, egy temetőt – azaz egy alapvető forrást – eltitkolnak vagy közzétesznek. Az említett kéziratomban jónéhány, fehér asztal mellett szerzett benyomást, értesülést írtam le, de ma sem adhatom ki azokat az egykori beszélgetőpartnereimet, akik a hangulat hatása alatt – vagy esetleg megfontoltan – az őszinteség mellett döntöttek. Csak László Gyula halt meg azóta, meg régi román kollégája, még a 40-es évek kolozsvári egyeteméről, aki – éppen baráti viszonyuk miatt – őszinte választ tudott adni arra a kérdésre, hogy ugyan miért nem adják már közzé Erdély régen feltárt, legnagyobb avar temetőjét: „mert az nekünk úgy jó” – mondta ő mosolyogva, és nyugodtan nézett László Gyula szemébe.

Azért részben érthető, vagy legalábbis magyarázható, hogy olykor a régészet is áldozatul esik a politikának, illetve az ideológiának, mert mégiscsak a múlttal foglalkozik, és, mint tudjuk, sokszor nem volt mindegy, hogy az milyen lesz.

A múlt, a történelem mindenki szemében érték. Magától értetődő volt hát, hogy már a régiségek iránti tudományos érdeklődés kialakulásakor kezdték kutatni, hogy kié, mely népé lehetett az adott lelet vagy emlék. Amióta csak létezik a régészet mint tudomány, állandóan jelen van az etnikai azonosításra, az írott források nélküli korok történelmének megírására való törekvés. A nemzetek és nemzeti államok kialakulása idején legitimációt keresve benne fordultak a múlthoz, és a

romantika még növelte is a régvolt időkkel való foglalkozás igényét. Amint az ideológiák is fölfedezték a maguk számára a múltat, onnan kezdve a politikusok (vagy a politizálók) a történelmet politikai eszközként, valamilyen dicső(bb)nek vélt történeti kép kialakítására használják. Legitimációra azonban a régészeti korok semmiképpen sem használhatók. Sem jogilag, mert a nemzetközi jog nem ismeri a „történelmi jog” fogalmát, sem történetileg; az ősrégészeti korokban igen kevés helyen volt állam, s ha igen, annak – Kínán kívül – egyszer sem lett folytatása. Másrészt pedig a „törzs”, „nép”, „lakosság” és „állam” fogalmak nem helyettesíthetők be egymással. Itt jegyzem meg, hogy mi, magyarok az ősiségek régészeti fitogtatásai láttán még meg is lehetünk elégedve magunkkal, mert olyan irredenta mégsem akadt, aki például a Káma-vidéki őshazába kívánt volna visszatelepíteni bennünket. De van végül egy módszertani ok is, ami miatt alaptalan a régi korokra, kultúrákra hivatkozni. A régészetben, a néprajzban és a kultúrtörténet nemzetközi kutatásában hatalmas irodalma van a „nép”, a „kultúra”, a „régészeti kultúra” fogalmának, illetve annak, hogy egyáltalán mi tekinthető etnospecifikus jegynek. Azt mondhatjuk, hogy a „régészeti kultúra”, amit sokáig a legnagyobb természetességgel használtunk, nem több, mint az érzékelt jelenségek értelmezéséhez alkalmazott segédfogalom, s mint ilyen egyáltalán nem azonosítható népekkel. Egy régészeti kultúra területe nem azonos egy bizonyos nép szállásterületével, aminek valamilyen történeti néppel való azonosítása aztán még további akadályokba ütközik.

Ez nagyon meggyőzően hangzik, csak azt nem érti az ember, hogy ezeket az alaptételeket vajon miért nem ismerik mindenhol.

Ezek a módszertani kifogások csak néhány évtizede fogalmazódtak meg, és még nagyon sok idő kell ahhoz, hogy régióinkban

közismertté és elfogadottá válnak, hiszen az etnocentrikus irányultság a 20-as évek óta a legtöbb ország régészetében általános gyakorlat volt. A sokáig elzárt és a módszertani kérdések iránt egyébként is kevésbé fogékony, a nemzeti történelem iránt viszont amúgy is érzékenyebb közép- és kelet-európai régészet számára evidens volt a hagyományos utat követni. Társadalmi elvárás, sőt az 50-60-as években még politikai elvárás volt a leletanyag alapján eseménytörténetet írni...

...és a politikai elvárások nyilván nem olyasmire sarkallták a régészetet, amit az a szakma szabályai szerint egyébként is csinált volna.

Amikor a politika befolyásolja a régészetet, szinte minden törekvés arra irányul, hogy az adott nép anciennitását, ősiségét igazolják, vagy egy adott terület birtoklását legitimizálják. Csakhogy ez még azokban az esetekben sem fogadható el, amelyekben a területszerzést a történelem utólag jóváhagyta. Az esetek többsége pedig offenzív és alaptalan. Közép- és Kelet-Európában – az írásos források adta helyzetnek megfelelően – a vaskorig igyekeznek visszanyúlni, bár a román és a szerb kutatásban néha olyan is akadt, aki a neolitikumig próbálta visszavezetni a népe gyökereit. A Balkánon a legtöbben az illírekhez szeretnék az eredetüket kötni, még akkor is, ha maguk csak ezer évvel később telepedtek is ott le. A legnagyobb intenzitással az albánok hirdetik ezt, de az illír származás gondolata köztudottan kedvelt volt a két délszláv testvérnépnél is. Ettől a horvátok Ante Pavelic, a szerbek Slobodan Milošević idejében tértek el: a fasiszta államban a germán eredetű keleti gótokat, Nagy-Jugoszlávia álmában egyesek az iráni nyelvű szarmákat tüntették fel ősként. (Eközben a szlovének, akik a legtöbb alappal számolhatnak azzal, hogy a 7. századi honfoglalásuk idején nagyszámú őslakost olvasztottak magukba,

nem törődnek ilyesmikkel!) Külön színt képviselnek a bolgárok, akiknek az etnogenezise jól ismert: a Don vidékéről 681-ben beköltözött bolgár-törökök keveredtek az 5-6. században odaköltözött szláv törzsekkel meg az őslakossággal. Nem is kell csodálkozni azon, hogy ez a folyamat Bulgária 20. századi története folyamán többféle hangsúlyt is kapott: a királyi és a fasiszta korszakban a sztyeppe, az 50-60-as években a szláv komponens túlsúlyát hangsúlyozták, amit aztán a 70-es években a trák szubsztrátum szerepének kiemelése színesített. És mindehhez tegyük hozzá, hogy az 1990-es fordulat óta a bolgár kormányok változó irányvonalától függetlenül a bolgár-török komponensre fordítják a nagyobb figyelmet. Ha pedig a szovjet kutatást nézzük, megállapíthatjuk, hogy a vaskori őslakosság szerepét ők is eltúlozták. A Kr. e. 6. - Kr. u. 3. század közötti szkíta és szarmata őslakosságot integrálni akarták a Kr. u. 9-10. században lezárult keleti szláv etnogenezisbe. (A Kijevi Rusz 10-13. századi emlékeit világszerte bemutató kiállításokon ezért vannak mindig szkíta és szarmata aranytárgyak is egy-két vitrinben!) A másik indíték, ami miatt a szovjet régészet az őslakosságot túlhangsúlyozta: a népvándorlás kori népek szerepének minimalizálása volt. Szerintem ennek a gyökere az orosz nép mongol elnyomatásának „megbosszulása” volt, ami – sajnálatos módon – évtizedekre visszavetette a sztyeppe és Kazária kutatását. Így állhatott elő az a helyzet, hogy például egy szovjet kézikönyvben az ősmagyarok sem a finnugor, sem pedig a török népeknek szentelt fejezetben nem kerültek említésre. A szovjet illetve az orosz középkori kutatásnak emellett két másik, nemzeti szempontból kényesnek minősülő kérdéssel is szembe kell néznie: a 4-5. századi gótok és a 9. században Kijevben letelepedett normannok megítélésével kapcsolatban kezdetről fogva két iskola létezett – nem nehéz rájönni, hogy a történelem mely szakaszában

melyik nézet állt előtérben vagy vált éppen kizárólagossá. És a példákat még hosszasan lehetne sorolni.

Bár nem tartozik ebbe a sorba, de mégis egyfajta, bár kétségtelenül sajátos torzítás, ami a magyarországi régészetben az 50-es években történt, nevezetesen a szláv elemek indokolatlan hangsúlyozása.

Igen, itt a pánszlávizmus régészeti megnyilvánulásáról van szó. A régészet 1945 után Csehszlovákiában részesült a legnagyobb állami támogatásban, máig ható (pozitív) következményekkel, ugyanis jó néhány akkor szerzett intézményes előnyük ma, a régiókban, behozhatatlannak tűnik. S ehhez még hozzáteszem, hogy a társadalomtudományok közül Szlovákiában ma a régészet örvend a legnagyobb társadalmi tekintélynek. A pánszlávizmus legkevésbé a lengyel régészetet érintette meg, ők szabadultak meg a leghamarabb és a leggyorsabban tőle, a szlovént pedig éppen hogy csak meglegyintette. Lehetne elemezni a többi szláv országban befutott karrierjét és a nagypolitikához kapcsolódó hullámzásait, de inkább a nem-szláv országokra hívnám föl a figyelmet, mert azoknál is volt egy-egy pánszláv időszak: Magyarországon 1949-1956 között, Bulgáriában és Romániában a 60-as évek végéig. Tény viszont, hogy Romániában ezt egy páratlanul pártatlan periódus követte, aminek a Ceausescu-éra véget vetett. A legtovább – egészen a 80-as évek elejéig – az NDK-ban tartott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen országok egyike sem szláv eredetű – Bulgária speciális eset –, s hogy ezek a II. világháborúban, 1944-ig a hitleri Németország oldalán álltak, akkor nyilvánvaló, hogy részükről kompenzálásról van szó. Példaként említhetem még azt az NDK-ban kiadott, különben kiváló, germán régészeti kézikönyvet, amelyből a vélt lengyel és a valós szovjet „érzékenységre” tekintettel

egyszerűen kihagyták e két ország területén élt germán népeket. Azt pedig külön hangsúlyozni kell, hogy a lengyelek a népvándorlás kori keleti germánok hagyatékának feltárásában a 70-es évek óta éppenséggel példás munkát végeznek.

Amiről ebben a témában a magyar „nagy-közönségnek” is volt szerencséje meglehetősen részletességgel értesülni, az az, hogy bennünket a már említett dáko-román kontinuitás elmélete mellett még a Nagymorva Birodalommal is szokás „hergelni”.

A 9. századi Morva Fejedelemség teljesen önálló problémakörbe tartozik. Már maga az általánosan használt terminus, a „Nagymorva Birodalom” is vitatható, mert sem „nagy”, sem „birodalom” nem volt, ráadásul a hirdetői szemmel láthatólag nem számolnak azazal, hogy publikációikban ennek a német nyelvű tükörfordítása – a „Großmährisches Reich” – milyen történelmi asszociációkat ébreszthet. A Morva Fejedelemség a 9. század végén nyom nélkül eltűnt: szlovákiai területe a magyar fejedelemség, majd királyság része lett, a cseh állam pedig, száz évvel később, másutt és más alapokon épült ki. Mégis, mintegy hetven évig tartó fennállása a cseh és szlovák nemzeti tudatban a 19. század első felétől kezdve – a modern nemzetté válással párhuzamosan – központi szerepet kapott; Eduard Beneš az 1920-ban születőben levő országának a „Velkomoravie” nevet szánta. Ezek a törekvések a cseh és szlovák régészetben csak 1945 után jelentkeztek, de akkor azonnal. Előbb csak a kora középkori szláv hagyaték megítélésében: évtizedeken keresztül azt láttuk, hogy a szlovákiai avar temetőket szlávként, majd lassan visszakozva, szláv-avarként kezelik. (Ez a lovas temetkezéses, szablys, övgarnitúrák sírok esetében bizony nem kis bravúrt igényelt.) A Morva Fejedelemség megítélése 1968 után vett nagy fordulatot – közvetlen

állami támogatást élvezve. Derülten figyeltük a 70-es években, hogy a 9. századi morvák déli és délkeleti határai mint nőttek évről évre a szlovák publikációkban, de mindig úgy, hogy végül sosem vágtak bele a trianoni Jugoszlávia és Románia területébe! Az elmúlt évtizedben azonban a helyzet teljesen normalizálódott, országaink között régészetiileg ma már nem nagyobb a vita, mint ami két fél között bárhol természetesnek tekinthető. Szimbolikus jelentőségű az is, hogy egy olyan 9-10. századi szlovákiai temetőt, amely kulcsfontosságú a honfoglaló magyarok kutatásában, a két akadémia régészeti intézetei közös kiadásban, „Budapest-Nyitra” megjelenési hellyel tették közzé. Úgy gondolom, hogy ez a példás viszony történeti távlatban is optimizmusra sarkall.

Úgy igazságos, ha ezek után a saját portánk előtt is söprögetünk, és megnézzük, hogy van-e nekünk is „elszámolnivalónk”.

Mi sem természetesebb. Itt csak a népvándorlásokkor jöhet számításba, mert a szkítákkal kapcsolatban egyetlen régészünknek sem jutott eszébe „szittyá gondolat”. A sztyeppei népek régészeti kutatásában a világnak hosszú időn át Magyarország játszotta a vezető szerepet, egészen az 50-es évekig, amikor is a helyzet megváltozott. Nálunk kedvezőtlenül, ugyanis akkoriban a honfoglaláskor művelése a nacionalizmus gyanújába keveredett, az avarokkal foglalkozók a szláv emlékek feltárását kapták feladatuk, a hunokról pedig csak óvatosan lehetett írni, mert Sztálinnak volt egy a hunokat megbélyegző mondata, és aminek következményei lettek a szovjet régészetben és orientaliztikában. Ennek itthoni hatása sem maradt el. A hazai népvándorlás kori és honfoglalás kori szakirodalomban való elmélyülés után senki előtt sem lehet kétséges, hogy a magyar régészet akkor, amikor ez egyáltalán módjában állhatott volna, nem vett részt a nacionalista

túlzásokban, 1945 után viszont egy évtizedig ennek az ellenkezőjére kényszerült. Azóta pedig mást tart fontosnak: igyekszik lépést tartani a tudomány modern irányzataival. Ma a legtöbb nyugat-európai ország régészete mentes a nacionalizmustól, régiókban, rajtunk kívül ez igaz a lengyelekre, a csehekre és a szlovénokra.

Egy szomszéd országbeli újságíró kolléga ezen a ponton bizonyára nem mulasztaná el feltenni a kérdést, egyébként teljes joggal: hogyan „számol el” a magyar régészet az ún. „kettős honfoglalás” elméletével, amelynek fő képviselője mégiscsak egy iskola-teremtő régész, László Gyula volt?

Mielőtt erre válaszolnék, hadd szóljak néhány szót egy másik problémáról, amelynek megítélésében lehetnek véleménykülönbségek. Ez pedig a honfoglalás kori szlávok kezelésmódja. Történettudományunkban két felfogás alakult ki, és a vitában a régészetnek meghatározó szerepe van. Tény, hogy a szlávok feltételezhető lélekszámának és kulturális jelentőségének megfelelő leletcsoportot nem sikerült elkülöníteni. Csakhogy nem azért, merthogy el akarnánk tüntetni a szláv jelenlét tárgyi bizonyítékait. Ellenkezőleg: olyan eredményeket értünk el a 8-9. századi szláv leletanyag feltárásában, amelyhez mérhető – Ausztria és Szlovákia kivételével a többi szomszédunk régészete nem tud felmutatni. Tehát nem kutatóink nacionalizmusa miatt nem lett szétválasztva a honfoglalás kori magyar köznép és az itt talált szlávok hagyatéka, hanem ezért, mert az államalapítás folyamatában kialakult régészeti kultúra – mint általában – nem etnikus jellegű. Ami pedig a „kettős honfoglalást” illeti, valóban úgy tűnhetik, hogy azzal a magyar tudományosság mégiscsak benevezett a „ki volt itt hamarabb?” című, valójában megmosolyogtató játékba. De tudni kell, hogy ezt az elméletet itthon és külföldön az érintett diszciplí-

nák minden szakembere elutasította. Egyetlen kivétel akadt, a nemrégiben elhunyt Engel Pál. Mindenki értetlenül állt a helyzet előtt, én magam többször próbáltam szóba hozni nála a kérdést, de mindig kitért előle. Az ő munkásságát és személyét jól ismerők tanúságára tudok csak hivatkozni: elképzelhetetlen, hogy ő egy olyan elmélet mellett tette volna le a szavát, amelyben nemzetieskedő túlzás van. Teljesen más kérdés viszont a „kettős honfoglalás” elméletének társadalmi fogadtatása és általában a magyar társadalomban megnyilvánuló nemzeti romantika és nacionalizmus. Ezek elemzése azonban nem a régész feladata. Visszatérve a kiindulóponthoz: talán furcsának tűnik, de a nacionalizmus és régészet kapcsolódását a tudománytörténet nem kezeli egyértelműen negatív jelenséggént. A modern régészet az

elterjedését, intézményei létrejöttét és a leletek iránti társadalmi érdeklődést köszönheti neki. A kettő viszonyában a lényeg – akárcsak a gyógyászatban – az adagolásban, valamint az alkalmazás helyének és idejének megválasztásában rejlik, s e tekintetben a magyar régészet nem szorul kezelésre. Nálunk kezdettől fogva megvoltak az intézmények, a mai kutató-gárda szellemi felkészültsége megfelelő, egyedül a leletek megmentésében szorulunk társadalmi és állami segítségre. Még a legnehezebb években sem voltunk elzárva az európai kollégáktól, akik nem kezelték bennünket egzotikumként vagy valami politika egyensúlyi tényezőjeként, és a nacionalizmussal kapcsolatban nem legyintgettek a hátunk mögött (mint ez megesik másokkal). Régészetünk nyugodtan néz a 21. század elé.

Tudós fórum

AZ MTA 2003. MÁJUSI KÖZGYŰLÉSE

A Magyar Tudományos Akadémia 172. rendes közgyűlését 2003. május 5–6-án tartotta. A közgyűlés nyilvános köztestületi üléssel kezdődött. A *Tudás alapú Európai Unió – tudás alapú Magyarország* címmel meghirdetett ülésen Vizi E. Szilveszter rendes tag, az MTA elnöke köszöntötte a jelenlevőket, köztük Kiss Péter kancelláriaminisztert. A köztestületi ülésen – amelyen számos más kormánytag és közéleti személyiség is részt vett – az előadók különböző szempontból vizsgálták a tudomány és a tudás szerepét a globalizáció, az információs forradalom korában, egyszersmind hazánk közelgő EU-csatlakozása kapcsán. Az MTA elnöke megnyitójában emlékeztetett arra, hogy elsőként a tudomány lépett át a nemzeti határokon, és az EU vezető politikusai szerint Magyarország hozományként elsősorban a tudományát és kultúráját viszi az Unióba. Arra is utalt, hogy hazánk a többi EU-tagországhoz viszonyítva keveset költ K+F-re: jelenleg a nemzeti jövedelem 1,1 %-át, ráadásul az EU rövidesen 3 %-ra növeli a K+F-re fordítandó összeg arányát, hogy megőrizhesse versenyképességét a távol-keleti országok és az USA mellett.

A kormány nevében Kiss Péter kancelláriaminiszter szólott. Hangsúlyozta, hogy Magyarország az EU tagjaként megszabadulhat a gazdasági-politikai hátrányoktól. A tudásalapú társadalom hangoztatása nem egyszerűen retorika. Nem elég deklarálni azt, hogy a szürkeállomány a legnagyobb nemzeti

kincs, hasznosításának feltételeit is meg kell teremteni. Ez a kormány feladata, egyben szándéka is. A tudásalapú társadalom elérésének módját illetően szerencsére nemzeti konszenzus van. A kormány többféleképpen kíván együttműködni a magyar tudományosságot képviselő Akadémiával. Az élhető környezet, az ökoszociális világ megteremtéséhez orvosi-biológiai kutatások szükségesek; a termőföld jogi védelme mellett a földet biológiai szempontból is védeni kell; az információs szupersztrádán való sikeres haladáshoz pedig új eszközökre van szükség, amelyeket kutatási háttér nélkül nem lehet megteremteni. Fontos továbbá a társadalmi és a regionális hátrányok mérséklése.

Az Európai Unió nevében felszólaló Jürgen Koeppen, az EU magyarországi nagykövete fontosnak tartja, hogy az EU egységes hangon beszéljen. Eddig az egységes piac az EU legfontosabb eredménye. Hangsúlyozta, hogy a piac dominanciája mellett a politikának és a szabályozásnak is fontos szerep jut. Az Internet térhódítása, a modern információs és kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés megteremti az e-Európa, az e-kormányzás, e-tanulás, e-kereskedelem fogalmát. A tudomány helyzetével kapcsolatban az Európai Kutatási Térség fontosságát, illetve a 6. Keretprogram szerepét hangsúlyozta. Magyarország elsőként a tudományos kutatások tekintetében felelt meg az EU-követelményeknek. A fő hajtóerő továbbra is a versenyképesség marad.

Horn Péter rendes tag előadásában azt tekintette át, hogy milyen speciális feladatok hárulnak egy kis országra annak EU-csatlakozása után. Jelenleg nehéz helyzetben vagyunk az egy évtizednél is hosszabb ideig tartó restriktív K+F-politika hatására. A nemzeti szempontból fontos kérdések kutatásáról és az anyanyelven történő publikálásról a jövőben sem szabad lemondani. Az oktatás elsilányulásához vezet, ha nem születnek anyanyelvi megnevezések az új tudományos fogalmakra. Törekedni kell arra, hogy a fiatalok a tehetségük szerint kerüljenek be a képzésbe, mert ma az anyagi háttér dönti el, hogy egy fiatal meddig tanulhat, és a jövődelem ígérete motiválja a választott szakot. Ennek megfelelően már érezhetők a természettudományok, a műszaki és orvostudományok gondjai. Az agyelszívás több skálán is érvényesül. Regionális fejlesztésre van szükség ahhoz, hogy Budapest ne vonzza el a vidéki tehetségeket. Az amerikai agyelszívás nemcsak a szegényebb országokat érinti: az EU-ból is jócskán kerül szürkeállomány az USA-ba. Kínára viszont érdemes figyelni: elérték, hogy emigrált tudósaik tömegesen települnek vissza az anyaországba.

Az előadásokat követően Kiss Péter és Vízi E. Szilveszter aláírta a kormány és az MTA közötti szerződést, amely szerint a kormány a bázisköltségvetésen felül támogat olyan stratégiai jellegű kutatásokat, amelyeket az MTA alaptevékenysége mellett végez el.

Az ünnepélyes aláírás után a *Wahrmann Mór-érem* átadása következett. Ez az ipar vagy kereskedelem területén szerzett érdem elismerésére szolgáló kitüntetés 1893-ban született, amikor Eötvös Loránd volt az MTA elnöke és Szily Kálmán a főtárgyára. Egy évszázad szünet után az Akadémia felújította a kitüntetés hagyományát, és az érmet Juhász Endrének ítélte oda, hazánk EU-csatlakozási főtárgyalójaként végzett – kormányokon átívelő – eredményes tevékenységéért. A kitüntetett főtárgyaló rövid köszönő beszédé-

ben megemlítette, hogy a tárgyalások során nem volt mindvégig biztos a csatlakozás lehetősége, és az EU-tagság nem garancia, hanem esély a felemelkedésre. Az Akadémiával való kapcsolatát azért is fontosnak tartja, mert a kormány EU-ügyekért felelős tárca nélküli minisztereként a tudomány menedzselése is a feladata lesz.

A köztestületi ülés záró eseménye az MTA-székház aulájában levő Deák-dombozmű megkoszorúzása volt Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára emlékezve.

*

Az MTA 172. közgyűlésén a résztvevők először kegyeletük jeléül néma felállással emlékeztek az előző közgyűlés óta elhunyt Csibi Sándor, Dohy János, Flerkó Béla, Kiss Lajos, Lévai András, Marx György, Pécsi Márton és Salánki János rendes tagokra, Kákossy László levelező tagra, Imreh István külső tagra, valamint Jerzy Kostrowiczki tiszteleti tagra. A határozatképesség megállapítása és a tárgysorozat elfogadása után az elnöklő Hámori József rendes tag, alelnök javaslatára a közgyűlés kiküldte a jegyzőkönyv-hitelesítő, a határozatszövegető és a szavazathitelesítő alkalmi bizottságokat.

Ezt követően Lőrincz Lajos rendes tag, a Doktori Tanács elnöke ünnepélyesen átadta az MTA doktora címet szerzett kutatóknak oklevelüket. Az elmúlt hónapokban hetvenkilenc kutató kapta meg az *MTA doktora* címet, közülük a legfiatalabb harmincöt, míg a legidősebb hetvenöt éves.

Az ünnepélyes aktust az *Eredmények és újabb irányzatok a finnugrisztikában* című tudományos előadás követte, amelyen Keresztes László debreceni professzor a magyar nyelv eredetkérdéseivel foglalkozott. A magyar nyelv finnugor eredetét az összehasonlító nyelvészet valamint a rekonstrukció módszereivel már sikerült meggyőzően, tényekkel bizonyítani. Az ellenvélemények érzelmi vagy politikai indíttatásúak. Vannak

azonban még tisztázandó fontos kérdések, ilyen az alapnyelv szétválásának kronológiája és az őshaza helyének megállapítása.

A közgyűlés első napi ülése az *akadémikusok gyűlésével* ért véget, amelyen az MTA rendes és levelező tagjai zárt ülés keretében a jövő évi tagválasztással kapcsolatos kérdéseket vitattak meg.

*

A közgyűlés második napi ülésének levezető elnöke Keviczky László rendes tag, alelnök volt. A közgyűlés határozatképességének megállapítása után az *Akadémia díjainak átadása* következett.

Az MTA elnöksége az *Akadémiai Aranyérmét* 2003-ban Harmatta János rendes tagnak, Herder- és Széchenyi-díjas nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanárnak, az Österreichische Akademie der Wissenschaften és a Francia Tudományos Akadémia levelező tagjának adományozta életművéért, az ókori görög-római világ és az ókori Kelet, különösen Irán nyelveinek és történetének kutatásában elért, nemzetközileg is nagyra értékelt eredményeiért, a magyar őstörténet kérdéseinek tisztázásához való hozzájárulásáért, és a fiatalabb nemzedékeknek távlatos, igényességre nevelő tanári tevékenységéért.

Az MTA legmagasabb elismerésével kitüntetett Harmatta János köszönő szavaival együtt – tudós-tanár voltához hűen – röviden ismertette, hogy miként alakult ki a kitüntetések, érmek intézménye az ókorban.

AKADÉMIAI DÍJAT kapott:

Újváry Zoltán, a néprajztudomány doktora, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének emeritus professzora *Gömöri magyar néphagyományok* című kötetéért, a történeti Gömör megye népköltészetének, szokáshagyományának, egész folklór-műveltségének felfedezéséért értéket feltárásáért;

Ádám Magda, a történettudomány doktora, az MTA Történettudományi Inté-

zete nyugalmazott tudományos tanácsadója, a 20. századi hazai diplomáciai forráskiadványokban való közreműködéséért, különös tekintettel a *Documents d'archives français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932*. Vols. I–IV sorozat főszerkesztőjeként végzett munkájáért;

Berkes István, a matematikai tudomány doktora, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet tudomány tanácsadója,

Csáki Endre, a matematikai tudomány doktora, az MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet tudományos osztályvezetője,

Tóth Bálint, az MTA doktora, a BMGE Matematika Intézete Sztochasztika Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára a modern valószínűségszámításban elért, nagy nemzetközi elismertséget kiváltó eredményeikért (megosztott díj);

Gáborjányi Richárd, az MTA doktora, a VE Georgikon Mezőgazd tudományi Karának egyetemi tanára és

Tóth Miklós, a mezőgazdasági tudomány doktora, az MTA Növényvédelmi Kutatóintézete Állattani Osztályának tudományos osztályvezetője (megosztott díj). Gáborjányi professzor közel négy évtizeden át végzett kutatói és oktatói tevékenységének eredményei kiemelkedőek. Az MTA Növényvédelmi Bizottsága tagjaként (2002-től elnökeként) erősíti az egyetemek és kutatóintézetek kapcsolatát, és elősegíti az integrált növényvédelem térhódítását a mezőgazdasági kultúrában és a gyakorlatban. Tóth Miklós hazánkban elsőként hozott létre speciális laboratóriumot rovarferomonok alapú kutatási szintű vizsgálatához. Az ott kidolgozott új módszerek alkalmazásával tanulmányozta a feromonok kibocsátásával és felfogásával kapcsolatos etológiai és fiziológiai kérdéseket. A CSALOMON feromoncsapda-család beindításával és folyamatos bővítésével a mezőgazdasági gyakorlat számára is elérhetővé tette alapú kutatási eredményeit;

Nagy M. György, az orvostudomány doktora, a Semmelweis Egyetem Humán-morfológiai és Fejlődésbiológiai Intézetének egyetemi tanára a prolaktinválasztás szabályozásának kutatásában elért, nemzetközileg is elismert számos eredeti eredményéért. Különösen kiemelendők az utóbbi években tett jelentős megfigyelései, amelyek alapján új szabályozó mechanizmusok létezését vetette fel. Nagyszámú fiatal kutató munkáját irányította, és sok ifjú tudós nőtt fel mellette;

Hegedűs István, a műszaki tudomány doktora, a BMGE Hidak és Szerkezetek Tanszékének egyetemi tanára a térbeli rácsok, héjszerkezetek és a szerkezeti topológia témakörében kifejtett iskolateremtő tevékenységéért;

Kollár László, a kémiai tudomány doktora, a Pécsi Tudományegyetem Szervetlen Kémiai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára az átmenetifémek királis komplexek enantioszelektív katalizátorokként való alkalmazása terén elért eredményeiért, királis építőelemek újszerű szintéziséért;

Sarkadi Balázs, a biológiai tudomány doktora, az Országos Gyógyintézetű Központ Hematológiai és Immunológiai Intézetének tudományos igazgatóhelyettese és

Váradai András, a biológiai tudomány doktora, az MTA Szegedi Biológiai Központ Enzimológiai Intézetének tudományos tanácsadója az ún. ABC transzporterekkel kapcsolatos jelentős eredményeikért. Szoros tudományos együttműködésük során szerzőtársakként több mint harminc magas színvonalú folyóirat-közleményt jelentettek meg az ABC transzporterekről, és több könyvfejezet megírására, illetve egy összefoglaló kötet szerkesztésére kaptak felkérést (megosztott díj);

Lőrincné Istvánffy Hajna, a közgazdaság-tudomány doktora, a VE Nemzetközi Gazdaságtan Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, aki három évtizedes egye-

temi oktatói tevékenysége mellett mindvégig komoly kutatómunkát végzett. Különösen fontos és a hazai szakirodalomban úttörő jellegű kutatást folytatott az európai integráció pénzügyi- valutás összefüggéseiről, amely könyv alakban *Nemzetközi pénzügyek* címmel jelent meg 1999-ben, illetve a gazdasági-pénzügyi unió működési problémáiról, amely monográfiaként *Pénzügyi integráció* címmel látott napvilágot 2001-ben;

Haas János, a földtudomány doktora, az MTA-ELTE Geológiai Kutatócsoport vezetője, az elmúlt tíz év során kifejtett kiemelkedő kutatói és oktatói tevékenységéért. Oktatói tevékenységének kézzelfogható eredményei többek között azok a tankönyvek, amelyek a geológusképzésben korábban hiányoztak. Kiemelkedő szervező és szerkesztői munkája eredményeként jelent meg a Magyarország földtani felépítésének modern szintézisét összefoglaló, angol nyelven publikált, több neves szerző nevével fémjelzett kézikönyv;

Lévai Péter, az MTA doktora, az MTA Részecske- és Magfizikai Kutatóintézetének tudományos tanácsadója és

Trócsányi Zoltán, az MTA doktora, a Debreceni Egyetem Kísérleti Fizika Tanszékének egyetemi tanára, az MTA Atommagkutató Intézetének tudományos tanácsadója nagyenergiás kísérleti eredmények (LEP, RHIC) elméleti értelmezésében elért eredményeikért (megosztott díj).

AKADÉMIAI ÚJSÁGÍRÓI DÍJAT kapott

Lukácsi Béla, a Kossuth Rádió tudományos szerkesztőségének munkatársa, aki hosszú évek óta magas színvonalon közvetíti a közönség számára a magyar és a nemzetközi tudomány eredményeit; műsorait egyaránt jellemzi a közérthetőség, a tudományos hitelesség és az alaposság;

Elek László, a Magyar Rádió szerkesztője és a Magyar Tudomány vezető szerkesz-

tője, akinek műsorait, riportjait a széles körű, naprakész biológiai ismeretek, a kitűnő szerkesztés, a legújabb problémák iránti érzékenység és a közérthetőség jellemzik. Kiemelkedő szerepe van a Magyar Tudomány, az MTA folyóiratának korszerűsítésében.

*

A kitüntetési ceremónia után a közgyűlés az *elnöki expozé*val folytatódott. Vizi E. Szilveszter arról számolt be, hogy mit tett az MTA a magyar tudományosság érdekében. A részben beláthatatlan társadalmi-gazdasági fejlődés összetett feladatok elvégzésére kötelezi az Akadémiát. A tudomány is globalizálódott, a K+F a 21. század fejlődési motorjává vált. A magyar gazdaságot is exponenciális fejlődési pályára kell juttatni. Ezt is célozza a kormányval aláírt megállapodás, ami nem mond ellent annak, hogy az MTA egyik értéke továbbra is a függetlensége marad. A kormány tanácsadó testületeiben való részvétellel megnőtt az Akadémia szerepe. Együttműködési megállapodások jöttek létre több minisztériummal is.

Az Akadémia területi bizottságain belül tagozatok jöttek létre az egyetemi városokban, amelyek e fontos települések értelmiségi elitjét tömörítik. A nemzeti kulturális értékek védelme keretében Illyés Gyula hagyatéka az Irodalomtudományi Intézetbe került, a Füst Milán-hagyatékából pedig kiállítás szándékoznak összeállítani. Az MTA törekszik művészeti gyűjteményének gyarapítására is. Elkészült a korábbi MTA-elnökök portréja.

Az MTA hagyományaiból fakadó kötelessége olyan kérdésekben állást foglalni, amelyek az ország műveltségi szintjét, s így jövőjét is érintik. Ezért foglalt állást az MTA a közoktatással kapcsolatban, aggodalmát kifejezve amiatt, hogy az érettségénél nincs kötelező természettudományi tárgy.

Az értékörző konzervativizmus mellett az Akadémiára a nyitottság is jellemző. Emlekezetes a külső tagság intézményének

1990-es bevezetése, amely a politikai nyitás előtt történt. Megemlítendő, hogy kiemelkedő külföldi magyar tudósok ajánlották segítségüket az anyaországon kívüli magyar egyetemek támogatásához.

Az Akadémia tevékenységét láttatni is kell a tudomány elismertetéséhez. A *Minindentudás Egyetemének* sikere minden előzetes várakozást felülmúló: honlapját eddig 2 milliószor keresték fel, és 8 millió oldalt töltötték le onnan, az előadásokat pedig ezer-ezerkétszáz résztvevő hallgatja a helyszínen. Az előadások közreadása a különböző tévécsatornákon pedig arra példa, hogy értéket teremtő tévéműsort is lehet sugározni.

Az MTA presztízsét jelzi, hogy a japán császári pár és a lengyel államfő maguk kezdeményezték az Akadémián történő látogatásukat (és előadás tartását) magyarországi tartózkodásuk alkalmából. A nemzetközi kapcsolatok egyik fontos szerepe, hogy külföldön is láttassa magát a magyar tudomány. A 2003 novemberében megrendezendő *Budapest Science Forum* is minden bizonnyal növeli az MTA tekintélyét, de a fórum megszervezése hatalmas munka.

A fiatal kutatógeneráció tevékenységének elismerésére, munkájuk ösztönzésére szolgál az újonnan alapított és első ízben odaítélt Talentum-díj. A jelentős pénzzel járó díjat a három nagy tudományterület egy-egy fiatal művelője kapja.

Az Akadémia értékrendjét szem előtt tartva készül a jövő évi tagválasztásra.

EU-tagként remélhetőleg több pénz jut majd a K+F-re, de teljesíteni is többet kell.

Az elnöki expozé végén Vizi akadémikus felsorolta, hogy az elmúlt időszakban milyen nemzetközi elismerésben részesültek az Akadémia tagjai, és megemlítette a 2003-ban Széchenyi-díjjal kitüntetett akadémikusok nevét is. Az idén odaítélt húsz Széchenyi-díj közül tizenhárom az MTA tagjainak jutott. Befejezésül az MTA elnöke felsorolt néhány olyan új kutatási eredményt, ame-

lyek nagy nemzetközi visszhangot váltottak ki, vagy jelentős szabadalom született belőlük, némelyikük pedig rövid időn belül tanácskönyvi anyaggá vált.

Az elnök beszédét a *főtitkári expozé* követte: *Kroó Norbert* rendes tag bevezetőjében arra utalt, hogy ez az utolsó közgyűlés az EU-csatlakozás előtt. A rohamos tempójú átalakulás, a világszerte változó prioritások miatt változnak a kutatás módszerei is. Előtérbe kerül a multidiszciplinaritás.

Az MTA megítélése egyre pozitívabb, amit nemcsak statisztikai adatok (pályázatokon elnyert összegek, a köztestületi létszám alakulása, stb.) bizonyítanak, hanem a kormányzati és egyéb szervek növekvő igénye, hogy a tudomány illetve az Akadémia képviselőit bevonják bizonyos testületek, fórumok munkájába. A nemzetközi kapcsolatok terén nagy előrelépés, hogy hosszú előkészítés után végre sikerült megkötni a francia CNRS-sel való együttműködési szerződést.

A kutatómunka eredményességét állandóan mérni kell. Ehhez nyújt segítséget az újonnan létrehozott Akadémiai Tudományos Publikációs Adatbank.

A kutatás körülményeit illetően előrelépés az előző esztendőben végrehajtott kutatói béremelés. Ezt most a kutatói létszám növelésének kell követnie, mert az igényelt kutatások egy részét kapacitáshiány miatt nem tudják elvállalni a kutatóhelyek.

A főtitkár ezután megemlíttette az akadémiai kutatóhelyek pályázati sikereit, és áttekintette a pályázati lehetőségeket.

A korábbi 138 támogatott kutatócsoport helyett – az új pályázati forduló lebonyolítása után – most 171 ilyen csoport működik. Az Akadémia tervezi a csoportok elmúlt négy évi tevékenységéről szóló beszámolókat tartalmazó könyv kiadását. Sajnálatos tapasztalat, hogy a kutatócsoportok eredményeit közlő publikációk egy részében nincs utalás az MTA-támogatásra.

Az MTA kutatói által készített publikációk száma nőtt az egy évvel korábbihoz képest, a szabadalmaké viszont nem. A főtitkár további konkrét példákat emelt ki a legfontosabb kutatási eredmények közül.

A pozitív tendencia folytatásához igazolni kell, hogy a hazai kutatásra költeni jó befektetés. Meg kell erősíteni a gazdasággal való kapcsolatokat, s e tekintetben mindkét oldalnak lépéseket kell tennie. Szükséges továbbá az Európai Kutatási Térségbe való integrálódás, s ehhez még jobban meg kell tanulnunk pályázni. Az EU-val kapcsolatos eddigi tapasztalatainkat kötelességünk átadni a gazdasági élet más szereplőinek. További lényeges feladat a kutatói állomány fiatalítása.

Az MTA nemzetközi kapcsolatairól szólva a főtitkár megemlíttette a hazai EU kiválósági központok létét, a visegrádi országokkal folytatandó tudományos együttműködés fontosságát, továbbá azt a tényt, hogy negyvenkilenc országgal áll fenn akadémiai együttműködés. A legújabb fejlemény az European Research Council létrehozásának gondolata: már folynak a kutatási tanács létesítésével kapcsolatos tárgyalások.

A könyvtárak működését sikerült az alaptevékenység részeként elismertetni, és ennek kedvező hatása már látszik is.

A főtitkár köszönetet mondott az akadémiai bizottságok tevékenységéért, és kiemelte a titkárság dolgozóinak munkáját. A Titkárságot nem elégedetlenségből, hanem a munka hatékonyságának további növelése érdekében világítják át.

Kroó Norbert szólt a minisztériumokkal való akadémiai kapcsolatról is, amelyek közül az oktatási tárccal a legszorosabb a kontaktus. A Nemzeti Fejlesztési Terv és az egyéb szerződések által más tárccal is kooperál az MTA.

Beszámolója végén a főtitkár megemlíttette, hogy körvonalazódik egy régi gond megoldása – az akadémiai nyugdíjasház létesítése.

A következő két napirendi pontot is a főtitkár terjesztette be. Kérte az MTA 2002. évi költségvetésének végrehajtásáról szóló (írásban részletezett) beszámoló elfogadását, majd ugyancsak elfogadásra ajánlotta a 2004. évi akadémiai költségvetés tervét. Ez utóbbiban csak a prioritások vannak megfogalmazva, mivel a jövő évre vonatkozó költségvetési tárgyalások még nem kezdődtek el. Az összesen 8,4 milliárd Ft költségvetési növekményt az MTA a következő főbb jogcímenek kéri:

- a gazdaság fejlesztéséhez hozzájáruló kutatási eredmények eléréséhez szükséges feltételek megteremtése a kutatóintézetekben;
- az infrastruktúra fejlesztése;
- a kormány és az Akadémia közötti szerződés végrehajtásának 2. üteme;
- a nemzetközi kapcsolatok fejlesztése;
- a kutatói létszám növelése (fiatal kutatókkal);
- az újonnan megválasztandó levelező tagok tiszteletdíja.

A főtitkár felhatalmazást kért, hogy a tárgyalásokon az MTA ezeket az irányelveket képviselje.

A közgyűlés az elnöki és a főtitkári expozé fölötti vitában heten szóltak fel:

Simai Mihály rendes tag szóvá tette, hogy a novemberi Budapest Science Forum tervezett programjában nem szerepel az 1999-es Tudomány Világkonferenciája által megvitásra ajánlott számos fontos kérdés, például a tudomány fokozódó privatizációja. Megfontolásra ajánlotta a felsőoktatás és a tudomány kapcsolatrendszerének módosítását is. Végül sajnálkozását fejezte ki, hogy az akadémiai intézetek eredményeit bemutató könyvek szerkesztésekor nem a nemzetközi értéktétel alapján történt a válogatás.

Beck Mihály rendes tag felvetette, hogy szükséges a köztestületi tagsághoz fűződő követelmények, kötelezettségek és jogok megfogalmazása. A következő közgyűlésig tudományetikai kódexet is kellene alkotni.

Tétényi Pál rendes tag az eredmények ellenére úgy látja, hogy a kutatásirányításban még sok a teendő, és mihamarabb tisztázni kell a K+F-fel kapcsolatos új kormányzati intézmények feladatait. Felvetette továbbá, hogy a kormány részére készített beszámolóban utalni kell a Pakssal kapcsolatos háttér munkára. A jelenlegi minősítési rendszerben alkalmazott pontozást (0-3 közötti ponthatárok) a feladatra alkalmatlannak minősítette. Tágabb ponthatárt, vagy az igennel és nemmel szavazás bevezetését javasolja.

Katona Gyula rendes tag arra hívta fel a figyelmet, hogy az EU-pályázatokban való részvételhez egy kritikus tömeget kell elérni, amihez csak az intézetekben koncentrált szellemi erő a megfelelő, a kis tanszékeké nem. Az oktatással kapcsolatban azt javasolta, hogy a posztdoktori képzés kutatóintézetekben is történhessen, amire ma nincs jogi lehetőség.

Ritoók Zsigmond rendes tag a fiatalítás fontosságát hangsúlyozta. A sikeres kutatói pályakezdéshez a nem gyakorlati kutatások eredményeinek elismerése is szükséges.

Bazsa György, a kémiai tudomány doktora bejelentette, hogy azzal a kéréssel adta át az MTA elnökének a közgyűlés doktorok képviselőinek márciusi gyűlésén elfogadott javaslatokat, hogy az Akadémia elnöksége tárgyalja meg azokat.

Király Zoltán rendes tag tájékoztatta a közgyűlést a tudománynépszerűsítő klubestekről, és hasonló kötetlen rendezvények szervezését ajánlotta a területi bizottságoknak is.

A vitában felvetett kérdésekre adott rövid válaszában Kroó Norbert elmondta, hogy a Science Forum napirendjére nem vették fel az összes lehetséges témát, hiszen az egyik célforum rendszeressé tétele. A kormány számára szóló beszámoló szövegének módosítására még van lehetőség. A posztdoktori képzés átszervezése felszaggatná az egyetemek és a kutatóintézetek közötti kapcsolat nemrég begyógyult sebeit. Az akadémiai kutatók eredményeit összefog-

láló kötetekben valóban információvesztés lép fel az intézetek által beküldött szövegek rövidítése során.

A válaszadást Vizi E. Szilveszter folytatta. A tudományirányítás egyik nagy hiányosságaként említette, hogy nem született meg az innovációs törvény. Ugyanakkor a hazai tudomány nem lehet pártpolitikai viták tárgya. Ezt szerencsére a pártok is belátják, és a K+F-fel kapcsolatos ügyekben valamennyi parlamenti párt egyformán szavaz. Az MTA elnöke Beck Mihály mindkét felvetését elfogadásra javasolta, és megköszönte a doktorok gyűlésének javaslatait. Ritoók és Király akadémikusok felszólalása kapcsán pedig a társadalom- és természettudományok szimbiozísára, sajátos együttműködésére utalt.

Az Akadémia vezetőinek reflexiói után a közgyűlés nyílt szavazással, ellenszavazat és tartózkodás nélkül elfogadta a 2002. évi akadémiai költségvetés végrehajtásáról szóló beszámolót és a 2004. évi akadémiai költségvetés irányelveit, továbbá a két expozé és a vitában elhangzottakra adott elnöki és főtítkári választ.

Az MTA tevékenységéről a kormány számára készített tájékoztatót Meskó Attila rendes tag, főtítkárhelyettes terjesztette elő. Az írásban közreadott dokumentumrövid szóbeli kiegészítésében elmondta, hogy míg 1994-ben 6300 köztestületi tag volt hatvan-négy év átlagéletkorral, most 10 165 tagból áll a köztestület, és az átlagéletkor ötvennyolc év. A köztestületnek hatszáz határon túli tagja van. Pozitívumként értékelte azt is, hogy a közgyűlési doktorok képviselőinek választásában a doktorok 73 %-a vett részt. Az Akadémia egyre több szakértői felkérészt kap kormányzati szervektől, arra is akad példa, hogy az MTA képviselője moderátor szerepet tölt be a miniszterek között. A tájékoztató arra is felhívja a figyelmet, hogy az EU-ban egy kutató évente 50 M Ft-ba „kerül”, nálunk ez az összeg jóval alacsonyabb, s ez sok szempontból hátrányos.

A magyar tudomány 2001-2002. évi helyzetéről szóló, az Országgyűlés számára készített beszámolót Marosi Ernő rendes tag, alelnök terjesztette elő. Megemlítette, hogy míg az MTA-ról aránylag könnyű áttekintést kapni, a tudomány országos helyzetére vonatkozó kép – a statisztikai rendszer tökéletlensége miatt – hiányos, ezért kiegészítésekre van szükség. Ez a feladat azonban nyár végéig elvégezhető, és a tudományos osztályoktól várja a kiegészítéseket a közérthetően megfogalmazott tudományos eredményekről.

A közgyűlés a kormánynak szóló jelentésről és az Országgyűlésnek készített beszámoló-ról adott tájékoztatást egyhangú szavazással elfogadta. További négy szavazás következett, amelyeken a közgyűlés elfogadta

- a közgyűlési bizottságok mandátumának meghosszabbítását a 2004. májusi közgyűlésig, mivel ebben az évben az MTA már nem tart újabb közgyűlést;

- az MTA és a Tudományetikai Bizottság ügyrendjének módosítására vonatkozó előterjesztést (a korábbi alapszabály-módosítási javaslat helyett);

- az MTA határon túli köztestületi tagjaira vonatkozó ügyrendi kiegészítő javaslatot;

- a közgyűlési doktor képviselők tudományterületi arányának megállapítására vonatkozó előterjesztést.

A levezető elnök tájékoztatta a közgyűlést az Akadémikusok gyűlésének döntéséről, amely szerint a rendes és levelező tagok összlétszámára felső határt állapít meg az MTA elnöksége, és új levelező tagok jelölésénél az eddigi két személy helyett hármat javasolhat minden rendes illetve levelező tag.

A határozati javaslatot Bálint Csanád levelező tag, a határozatszövegező bizottság elnöke terjesztette be. A szövegjavaslatot pontosítás után a közgyűlés elfogadta. A határozat szövegének véglegesítésére – az elfogadott javaslat tartalmi változtatása nélkül – az elnökség kapott felhatalmazást.

Szabados László

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁS

a Magyar Köztársaság Kormánya
és a Magyar Tudományos Akadémia között

Az együttműködés célja olyan, stratégiai kutatások megvalósítása, amelyek segítik Magyarország sikeres és eredményes uniós csatlakozását.

A Magyar Köztársaság Kormánya e stratégiai kutatások elkezdésére 2003-ban 300 millió forintot biztosít az MTA részére. Egyben vállalja, hogy fenti összeget a kormányzati ciklus hátralévő éveiben is tervezi, és az ország teherbíró képességének függvényében növeli.

A kutatások a következő témaköröket öleljék át:

- Élettudományok az egészségügy szolgálatában
- A mezőgazdasági termékszerkezet javítása, termelési módok bevezetése
- Napjaink magyar társadalma, annak fejlődési irányai
- A gazdasági versenyképesség erősítésére irányuló tevékenység
- A tudás- és technológiatranszfer lehetőségeinek jobb kihasználása a regionális különbségek csökkentésére
- Nanotechnológiák és nanotudományok

Jelen együttműködési megállapodás a Felek egyező akarata esetén meghosszabbítható.

Budapest, 2003. május 5.

Medgyessy Péter

a Magyar Köztársaság
miniszterelnöke

Vizi E. Szilveszter

a Magyar Tudományos Akadémia
elnöke

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁS

az Informatikai és Hírközlési Minisztérium
és a Magyar Tudományos Akadémia között.

Az IHM és az MTA a tudásalapú információs társadalom fejlődése és fejlesztése érdekében kívánnak együttműködni. Az e területeken végzett munkájuk hatékonysága növelése érdekében egyes feladatokat közösen illetve egyeztetett módon látnak el.

Az MTA és az IHM a jelen megállapodás alapján a következő kutatási területeken – a mellékletben szereplő annotációk alapján – vállalja közös kutatási programok és feladatok megkezdését, lebonyolítását és irányítását:

- magyar digitális enciklopédia
- információs társadalom kutatása,
- tudásmenedzsment,
- virtuális egyetem,
- hálózati technológiák fejlesztése és alkalmazása,
- GRID-technológiával kapcsolatos kutatások,
- informatikai biztonság fejlesztése,
- informatikai szabványosítás kialakítása és fejlesztése,
- regionális informatikai rendszerek létrehozásának elősegítése,
- elektronikus kormányzás informatikai és jogi eszközei.

Az IHM 2003. évben a fenti programok végrehajtásához való hozzájárulásként 300 millió forint támogatást ad át az MTA részére, a mellékletben meghatározott feladatok 2003. évi költségeinek fedezetére. 2004. és 2005. évek elején az IHM és az MTA közösen áttekintik az előző évben támogatott projektek eredményeit, és ettől, valamint az éves költségvetés lehetőségeitől függően születik döntés a tárgyévi támogatásokról.

Budapest, 2003. április

Kovács Kálmán
informatikai és hírközlési
miniszter

Vizi E. Szilveszter
a Magyar Tudományos Akadémia
elnöke

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁS

a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium
és a Magyar Tudományos Akadémia között.

Az együttműködés célja, hogy elősegítse az élelmiszergazdaság modernizációját, a vidékfejlesztést, az agrárgazdaság európai integrációját, az élelmiszer- és környezetbiztonság kérdéseinek megválaszolását.

Az MTA és az FVM a magyar agrárértelmiség nemzetközileg elismert szaktudására építve együttműködik:

- az agrárgazdaság működésének és minőségorientált fejlesztésének segítésében
- az agrárstratégia érvényesítésének hazai- és nemzetközi támogatásában, képviselésében
- a legújabb tudományos ismeretek, alkalmazott módszerek, eljárások és rendszerek agrárgazdaságban történő mielőbbi bevezetésének közös támogatása által a gazdaság eredményességének és hatékonyságának növelésében.

A feladatok elvégzéséhez szükséges források biztosítása az éves költségvetések ismertetében történik, és amelynek minimális mértéke 30 millió Ft évente. Az éves források felhasználásának részletes szabályairól és a konkrét feladatokról az FVM közigazgatási államtitkára és az MTA elnöke, vagy az általa kijelölt felelős vezető állapodnak meg.

A megállapodás tervezett időtartama három költségvetési év (2003-2005), amely közös elhatározással meghosszabbítható.

Budapest, 2003. március

Németh Imre

földművelésügyi és vidékfejlesztési
miniszter

Vizi E. Szilveszter

a Magyar Tudományos Akadémia
elnöke

MAGYAR PROFESSZOROK VILÁGTANÁCSA

A Magyar Professzorok Világtanácsának a létrehozását a Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos testülete kezdeményezte. Nem véletlen, hogy éppen ez a tagozat állt elő a javaslattal, ugyanis ők földrajzi helyzetüknél fogva már hosszú idő óta érzékelték, hogy szükség lenne a tudományos kutatásban és a felsőoktatásban a világ különböző pontjain dolgozó és élő magyar szakemberek, képviselők szorosabb kapcsolatára. Ezért először 1997-ben megrendezték a Kárpát-medencei Magyar Professzorok Első Találkozóját, majd pedig a következő évben a Magyar Professzorok Első Világtalálkozóját, amelyen tizenhét országból összesen háromszáz professzor vett részt. Itt alakult meg azután a Magyar Professzorok Világtanácsa, amelynek díszelnöki tisztét Oláh György Nobel-díjas kémikus vállalta el. Maguk a találkozók célját a szervezők abban fogalmazták meg, hogy számba kellene venni a magyar professzorokat, és elősegíteni együttműködésüket, hiszen hatalmas szellemi potenciál rejlik abban az összesen mintegy háromezer egyetemi tanárban, akik közül „csupán” kétezer dolgozik Magyarországon, ezren a világ többi országában, a világ minden részén tevékenykednek.

Ennek az együttműködésnek fontos céljául jelölték meg, hogy felmérjék a felsőoktatás és a tudományos kutatás problémáit, ezeket megvitassák, és a leszűrt következtetések alapján ajánlásokat terjesszenek a magyar kormány elé. A munka folyamatoságát biztosítandó hozták létre a két szervezetet: a Kárpát-medencei Magyar Pro-

fesszorok Tanácsát és a Magyar Professzorok Világtanácsát.

Ez utóbbi hídként kíván szolgálni az itthoni és a külföldön élő magyar professzorok között, és külön is kiemelten egyik fő feladatának tekinti a magyar anyanyelv oktatását, tisztaságának megőrzését; további fontos feladatnak az ember természeti környezetének védelmét és az informatikai ismeretek fejlesztését; és hozzá kíván járulni ahhoz, hogy Budapest a térség gazdasági és kulturális centruma legyen. Évente megrendezik a Kárpát-medencei Magyar Professzorok Találkozóját, két évente pedig a Magyar Professzorok Világtalálkozóját. De számos más találkozót is szerveztek az eltelt öt évben, például 1999-ben Tudomány és Anyanyelv Ankétot, 2000-ben Szlovák-magyar Környezettudományi Kerekasztal-megbeszélést, 2001-ben pedig Európai Integráció – Felsőoktatás és Kutatás címmel rendeztek konferenciát. Különös hangsúlyt helyeznek a távoktatásra is, amellyel kapcsolatban rendszeresen tartanak tanácskozásokat.

Idén, megalakulásának ötödik évfordulóján a Világtanács, amelynek ma már mintegy hétszáz tagja van, jubileumi ülést rendezett. A találkozó célja és feladatai között elsősorban Magyarország uniós csatlakozásának, a határon túli magyar felsőoktatás szakmai és anyagi feltételeinek és a Világtanács jövőbeli feladatainak megvitatását jelölték meg. A témákat számos plenáris ülésen tárgyalták, majd munkabizottságokban megvitatták. A kormány számára megfogalmazott javaslataikat, a munkabizottságok elnökeinek beszámolóit közösen vitatják

meg, majd összefoglalva eljuttatják a kormányzat illetékeseihez.

A számos javaslat és ajánlás közül talán érdemes kiemelni az uniós csatlakozással kapcsolatosakat, amelyeket egyebek között a felsőoktatási képzés reformjával és az Unióval való harmonizálásával kapcsolatban fogalmaztak meg. Felhívták a figyelmet arra, hogy ezeknek úgy kell megvalósulniuk, hogy közben megőrizzék a „haladó hagyományokat”, a valódi értékeket, ugyanakkor viszont növeljék a fiatalok „európai beszéd”-

képességeit, nyelvtudását, de európai szocializációját is. Miközben az „agyelszívás” uniós méretekben várhatóan nem okoz majd jelentős problémát, mindenképpen számolni kell a mobilitás növekedésével. Fontosnak tartották azt is, hogy Magyarország átadja uniós tapasztalatait a társult tagországoknak.

Mindennek kapcsán a Világtanács elhárította egy Uniós Platform létrehozását, és máris egy új konferencia megszervezéséről döntött, amelyen a következő kérdésre keresik a választ: milyen Európát szeretnénk?

A világ tudománya magyar diplomaták szemével

REFORMTERVEK A BRIT FELSŐOKTATÁSBAN

Szalai-Szûcs Ildikó

tudományos és technológiai attasé, London – ISzalai-Szucs@huemblon.org.uk

A brit kormány 2003. januárjában tette közzé *A felsőoktatás jövője* című dokumentumot, amely a 2002. júliusában közreadott, a következő három év tudományos költségvetésében meghatározott forrásokra, valamint a kormány 2002. nyarán nyilvánosságra hozott innovációs stratégiájára épít. A reformok célja a felsőoktatási rendszer hármasküldetésének – kutatás, tudástranszfer, oktatás – hatékonyabbá tétele, beleértve az állami támogatási rendszer javítását.

A felsőoktatásban folyó *kutatással* kapcsolatban alapelv, hogy a támogatások elosztásában a nemzetközi viszonylatban kiemelkedő kutatási tevékenység, továbbá a kutatási együttműködések gyakorisága és minősége legyen a meghatározó. Az Egyesült Királyság felsőoktatási intézményei jelentős részben kutatási tevékenységük alapján részesülnek költségvetési támogatásban, amelyet a négy-öt évente elvégzett *Kutatás-értékelési akció* (Research Assessment Exercise) alapján határoznak meg. A források kihelyezésében a kormány a kiemelkedő kutatási eredményeket elért intézményeket részesíti előnyben, ahol olyan tanszékek is támogatást kaphatnak, amelyek kutatás szempontjából

egyébként nem élvonalbeli egyetemek részét képezik. Külön előnyt élveznek az országos szempontból különösen aktuális kutatási témák. Az allokációs mechanizmus alakításával a kormánynak az a célja, hogy a felsőoktatási intézmények bizonyos tevékenységi körökre specializálódjanak: a hagyományosan kutatás-intenzív egyetemek tovább erősítsék ezen vonalukat, míg az oktatásban kiemelkedő, de nem annyira kutatás-orientált intézmények az oktatás színvonalának fejlesztésére összpontosítsanak. A kutatási projektek finanszírozásánál a kormány kiemelten támogatja kutatási konzorciumok, valamint nagyobb méretű, komplex kutatási programok/teamek létrehozását. Sürgős feladatként jelenik meg a kutatási együttműködések minőségének felmérésére alkalmazható *kritériumrendszer* kidolgozása.

Az egyetemi kutatási tevékenység ösztönzésével összefüggésben nő a PhD hallgatók támogatása. A Kutatási Tanácsos által adott PhD ösztöndíjak minimális összege két éven belül 9000-ról 12 000 fontra nő, növelik a posztdoktori kutatók számára nyújtott képzési lehetőségeket és 1000 db, öt évet átfogó tudományos ösztöndíjat fognak folyósítani.

A reformtervek között szerepel egy új *Kutatási Tanács*: az Arts and Humanities Research Council létrehozása 2005-ig. Ez az intézkedés a jelenleg különböző állami csatornákon át finanszírozott terület jelentőségének elismerését jelenti az egységes és hatékonyabb finanszírozási modell révén.

A felsőoktatási intézmények *tudástranszferrel* kapcsolatos tevékenysége az Oktatási Minisztérium és az innovációért felelős Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (DTI) együttműködésének erősödését igényli. Ide tartozik a tudás- és technológia-transzferre vonatkozó ismeretek oktatása, a konkrét egyetemi-üzleti együttműködések élénkítése, és az egyetemek regionális gazdaságfejlesztésben betöltött szerepének hangsúlyosabbá tétele. A Felsőoktatási Innovációs Alap költségvetését megnövelik, s a jövőben a felsőoktatást támogató harmadik (állami) csatornának tekintik, amely az egyetemeket a gazdasági növeke-

dés élénkítésében játszott szerepük szerint fogja támogatni. Újdonság, hogy *hálózatot* hoznak létre húsz olyan felsőoktatási intézményből, amelyek kevésbé kutatás-orientáltak, de tudástranszfer-tevékenységük reprezentatív a vállalati szférával való együttműködés tekintetében.

A reformtervek legvitatottabb eleme a 2006/2007 tanévtől kezdve a felsőoktatási intézmények *egyéni döntése alapján* kiszabható tandíj bevezetése. A „top-up fee” nevű tandíj összege nem haladhatja meg a 3000 fontot (a jelenlegi rendszer szerint a brit valamint az EU-tagországo kból jövő állampolgárok az egyetemi alapképzésért – BA – az Egyesült Királyság minden felsőoktatási intézményében azonos tandíjat fizetnek, amely legfeljebb 1075 font lehet). Ezzel az intézkedéssel az egyetemek saját forrásait kívánják növelni.

KÜLFÖLDI EGYETEMI HALLGATÓK HELYZETE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

Takács István

tudományos és technológiai attasé, Washington

Felmérések szerint világviszonylatban mintegy 1,7 millió egyetemi hallgató végzi tanulmányait külföldön, ezek mintegy harmada választotta az USA-t tanulmányai színhelyéül. Ez az országnak nem elhanyagolható, évi kb. tizenegy milliárd USD bevételt jelent. A 2001/2002 tanulmányi évre beiratkozott 583 ezer külföldi diák túlnyomó többsége (55 %) ázsiai, az országok sorát Kína vezeti kb. hatvanezer hallgatóval, majd India, Japán és Dél-Korea következik 45-55 ezer diákkal. Érdekes, hogy a 25 ezer fővel szereplő Kana-dát az országok listájában még Tajvan is megelőzi, és Nagy-Britannia is csak hét-nyolcezer hallgatóval van jelen az amerikai felsőoktatásban. A tízezer fős csoportban jelenik meg első európai orszádként Németország – Indonézia, Thaiföld, Törökország és Mexikó után.

A vendéghallgatói létszám 2001-ig folyamatosan növekedett, 2002-ben azonban komoly csökkenés következett be, amit nem utolsósorban a 2001. évi New York-i terrortámadással összefüggő tényezőknek tulajdonítanak. Ha nem állítják meg a csökkenést, ez a leginkább érintett amerikai egyetemeknek jelentős pénzügyi problémát okozhat. A választott szakok között egyébként a legnépszerűbbek az üzleti tanulmányok (20 %), az angol nyelv (15 %), valamint a matematika és az informatika (10 %).

Az USA hatóságok számon tartják azokat az egyetemi hallgatókat, kutatókat, oktatókat, akik hosszabb időt töltöttek amerikai egyetemeken. A volt diákok listáján megta-

lálható például az ENSZ főtitkára, a jordán király, de jelentős tisztségviselők és politikusok is gyakorlatilag a Föld legtöbb országából. Bár Bush elnök elismerte a külföldi vendég-hallgatók és a nemzetközi oktatási kapcsolatok fontosságát, a terrortámadást követően fokozódott a külföldi diákok ellenőrzése, és egyre több beutazási/felvételi kérelmet utasítanak vissza. Ezen túlmenően 2003. február 15-i hatállyal a külföldi diákok nyilvántartására és ellenőrzésére új rendszert vezettek be SEVIS kódnevvel (Student and Exchange Visitor Information System).

Ennek lényege, hogy az egyetemek megújuló bejelentési kötelezettsége alapján olyan adatbázist hoznak létre, amelynek révén naprakész információval rendelkeznek majd az Egyesült Államokban tartózkodó külföldi diákokról, kutatókról, tehát minden változás figyelemmel kísérésére mód nyílik. Az egyetemek minden szemeszter elején jelzik, hogy a hallgató megkezdte illetve folytatta-e tanulmányait. A rendszerbe terv szerint mintegy háromezer oktatási intézményt vonnak be.

Az USA Külügyminisztériumára nagy terhet ró a vízumkiadási gyakorlat módosítása, a személyes beszélgetések növekvő aránya miatt nő az elmaradás és a hibaszázalék. Nem zárható ki, hogy a döntési rendszer kiegyensúlyozatlanul, szubjektivitással terhelten fog működni. Problémát jelentenek a kínaiak, ahol a nagy elutasítási arány mellett is nagy a rendszerből „eltűnő” diákok száma. A poszt-

graduális képzésre érkezők és a vendégkutatók viszonylatában (ahol például a kettős felhasználhatóságú, „érzékeny” technológiák kérdése merülhet fel) komolyan aggódnak az illetékesek a biztonsági szempontok betarthatósága és a konzuli döntések nehézségei miatt (általában humán diplomás tisztviselőnek kell döntenie a legkülönbözőbb nem-humán szakterületű jelentkezők ügyé-

ben). Utóbbi probléma áthidalására szakhatóságok véleményét szándékoznak kikérni. Az egyetemi ajánlólevelek alig befolyásolják a megszülető döntést.

Mindezek hatására prognosztizálható, hogy az USA veszíthet vonzerejéből, és a külföldi diákok egyre inkább a kevésbé bürokratikus, ráadásul olcsóbb európai megoldásokat fogják választani.

HOGYAN TOVÁBB, OROSZ TUDOMÁNYOS AKADÉMIA?*

Erdélyi Árpád

kandidátus, tanácsos, tudományos és technológiai attasé
a Magyar Köztársaság moszkvai nagykövetsége – aerdeliyi@huembmow.macomnet.ru

Az Orosz Tudományos Akadémia szervezete

Az idén lépett fennállásának 280. évébe az Orosz Tudományos Akadémia – Oroszország legfontosabb és legnagyobb tudományos szervezete. Az Akadémiát I. Péter cár rendeletére 1724. január 28-án alapította Szentpétervárott a Szenátus. Oroszország legfőbb tudományos intézményének megalapítása – ismeretes módon – része volt az I. Péter által kezdeményezett reformoknak. A tudomány – és azzal együtt az oktatás – fejlesztése égetően fontos volt egy olyan ország számára, amelynek első embere célul tűzte ki hazájának „európaivá” formálását. 1724 óta az intézményt többféleképp nevezték: Akadémia, Tudományos Akadémia, Tudományos és Művészeti Akadémia, Oroszországi Tudományos Akadémia, Szentpétervári Tudományos Akadémia. 1925 és 1991 között Szovjet Tudományos Akadémia néven működött, majd 1991 decembere óta az Orosz Tudományos Akadémia (Rosszjizskaja Akagyemija Nauk – RAN) nevet viseli. Az Orosz Tudományos Akadémia (OTA) egyértelműen a Szovjet Tudományos Akadémia jogutódja, annak valamikori szervezetével jelenleg is nagyon sok közös vonást mutat.

Az Orosz Tudományos Akadémia személyi állománya jelenleg 116 ezer fő, ebből 56 ezer a tudományos tevékenységgel fog-

lalkozók száma, akik az akadémia négyszáz kutatóintézetében dolgoznak. A 2002 májusában végrehajtott szervezeti átalakítás a korábbi tizennyolcra az alábbi kilencre csökkentette az OTA tudományos osztályainak számát:

- Matematikai Tudományok Osztálya
- Fizikai Tudományok Osztálya
- Informatikai és Számítástechnológiai Rendszerek Osztálya
- Energetikai, Gépgyártási, Műszaki és Irányítási Folyamatok Osztálya
- Kémiai- és Anyagtudományok Osztálya
- Biológiai Tudományok Osztálya
- Földtudományok Osztálya
- Társadalomtudományok Osztálya
- Történelem- és Nyelvtudományok Osztálya

A tudományos osztályok mellett három regionális osztály (Távol-Keleti, Szibériai, Uráli) és tizenhárom regionális tudományos központ is tartozik az OTA-hoz.

Az Orosz Tudományos Akadémia „állami státusú szervezet”, aminek lényege az, hogy önmaga által választott vezetők irányítják, ugyanakkor épületei, a tudományos kutatások végzéséhez szükséges eszközei és be rendezései állami tulajdonban vannak.

Az Akadémia az általa folytatott kutatások eredményéről évente jelentést készít az Oroszországi Föderáció elnökének, javaslatot tesz a legfontosabb kutatási irányokra is. Az

* A rövid áttekintés alapja az OTA alelnökével, A. D. Nyekipelovval folytatott személyes beszélgetés.

akadémia legfontosabb irányító testülete az évente legalább egy alkalommal összehívott Közgűlés valamint az Elnökség.

Az Orosz Tudományos Akadémiának napjainkban megközelítőleg hétszáz levelező és ötszáz rendes tagja van, akiknek egyharmada nem az akadémiához tartozó intézetekben dolgozik.

Az orosz tudomány- és technológiapolitika alakítása

Az orosz tudománypolitika alakításában és a kutatás irányításában több szerv is közreműködik, s többek között ezek munkájának koordinálására született meg *Az Oroszországi Föderáció tudomány- és technológiapolitikája fejlesztésének alapjai 2010-ig és az utána következő évekre* című határozat az Állambiztonsági Tanács, az Államtanács elnöksége és a Putyin elnök mellett működő Tudományos és Technológiai Tanács 2002 márciusában tartott együttes ülésén. A tizenkilenc oldalas, több melléklettel is ellátott dokumentum kijelöli az orosz tudomány és technológia fejlesztésével kapcsolatos állami feladatokat, annak legfontosabb irányait. Külön fejezet foglalkozik az alap kutatások, továbbá az alkalmazott kutatás és fejlesztés feladataival, a tudomány és technológia irányításának tökéletesítésével, továbbá egy országos innovációs rendszer kialakításával. A dokumentum kiemelt figyelmet szentel a tudományos-műszaki tevékenység humán tényezőinek, a tudomány és az oktatás integrációjának, valamint a nemzetközi együttműködés fejlesztésének. Kitér a tudományos, műszaki és innovációs tevékenység állami ösztönzésének módjaira is, valamint az eddig felsoroltak végrehajtásának ütemezésére.

Az előttünk álló években az OTA jövőbeli működését is alapvetően ez a tudománypolitikai alapidokumentum fogja meghatározni.

Az Oroszországi Föderáció tudományos és technológiai fejlesztésének kilenc kiemelt irányát határozták meg, melyek az alábbiak:

- Informatika, telekommunikáció, elektronika
- Űrhajózási és repülési technológiák
- Új anyagok és vegyipari technológiák
- Új szállítási technológiák
- Perspektivikus fegyverfajták, hadi- és speciális technika
- Ipari technológiák
- Élő rendszerekkel összefüggő technológiák
- Környezetvédelem és a természeti javakkal való észszerű gazdálkodás
- Energiatakarékos technológiák.

A kilenc prioritás mellett ötvennégy, úgynevezett *kritikus technológiát* is felsorolnak, melyek fejlesztése és széleskörű alkalmazása a jövő tudományos-műszaki kulcskérdése. A teljesség igénye nélkül csak néhány fontosabbat emelek ki: génterápia, informatikai- és telekommunikációs rendszerek, mikro- és nanoelektronika, különleges tulajdonságú fémek és ötvözetek, megújuló energiaforrások, szuperkemény anyagok, természeti- és technogén katasztrófák megelőzése, *bio-engineering*, navigációs rendszerek fejlesztése, szupravezető anyagok, energiatakarékos technológiák.

A dokumentum a tudományos kutatás-fejlesztés fő feladataként az említett prioritások és kritikus technológiák keretein belül az innovációs rendszerek és a fejlett technológiák szerves összekapcsolását irányozza elő, állami kötelezettségvállalások és *nagy innovációs projektek* keretében.

Az OTA működésének jelenlegi problémái

Az Orosz Tudományos Akadémia intézeteiben jelentős tudományos eredmények születnek. E cikknek nem célja beszámolni az orosz tudósok által elért kutatási sikerekről, az lehetetlen is lenne egy rövid összefoglalóban. Nem érdektelen viszont áttekinteni az OTA jelenlegi és lehetséges jövőbeni gondjait, kitérve egyúttal a problémák megoldásának lehetséges módjaira is.

A kutatásra szánt állami pénzeket maga az Akadémia, azaz a tudományos közösség osztja szét. *Alekszandr Dmitrijevics Nyekipelov* professzor, az OTA alelnöke szerint ez így is van rendjén, hiszen maguk a tudósok tudják a legjobban, hogy mit is kell kutatni. Ez különösen igaz az alapkutatásokra. Az orosz statisztika a kutatás-fejlesztésre fordított összegek nagyságát a nemzetközi gyakorlattal ellentétben nem a GDP-hez viszonyítja, hanem az állami költségvetés kiadási oldalához. A jelenlegi cél 2010-re elérni ennek 4 %-os értékét.

Nyekipelov professzor szerint annak ellenére, hogy az OTA mára túljutott a kilencvenes évek nehéz időszakán, jelenleg két igen nagy problémával kénytelen szembe-sülni: az egyik a kutatói gárda előregedése, a másik pedig a tudományos kutatás alulfinanszírozottsága.

Az 1990. évi 130 ezres létszám az évtized végére 116 ezerre csökkent, de mára már megállt az akadémiai alkalmazottak számának – beleértve a kutatókat is – csökkenése. Kritikus viszont a helyzet a tudományos kutatók kor szerinti megoszlását illetően, mivel az átlagos életkoruk valamivel ötven év fölé emelkedett. Oroszországban ma a tudomány doktorainak átlagéletkora hatvan év feletti, a kandidátusoké pedig meghaladja az ötven évet. Az elmúlt tíz évben, elsősorban az alacsony fizetések és a korszerű műszerek, berendezések, általában a szükséges infrastruktúra hiánya miatt a fiatal és a középkorú kutatók tömegével hagyták el az akadémiai intézeteket, és vállaltak munkát a sokkal jobban fizető magánszektorban vagy külföldön. Egy tudományos munkatárs átlagfizetése jelenleg alig haladja meg a havi háromezer rubelt, ami mai árfolyamon számolva nem egészen száz dollár!

Az Orosz Tudományos Akadémiával szembeni kritikák leggyakrabban azt hangsúlyozzák ki, hogy az akadémia anakronisztikus szervezet, amely nem vette figyelem-

be az idők szavát, semmit sem változott az elmúlt évtizedben, annak ellenére, hogy ez alatt az idő alatt Oroszországban az élet szinte minden területén gyökeres változások történtek. Egyes kritikusok szerint az országnak „nyugati típusú” akadémiára lenne szüksége, mások privatizálást javasolnak. Nyekipelov akadémikus szerint egyik út sem járható. Véleménye szerint továbbra is meg kell őrizni az OTA autonómiáját a kutatási feladatok megoldásában. A kutatói utánpótlást biztosítani hivatott tudományos iskolák kialakítását és működését a jelenlegi szerkezet segíti a leghatékonyabban.

Az oroszországi viszonyok közepette minden valószínűség szerint nem válna be az amerikai modell, azaz a tudományos kutató laboratóriumok és az egyetemek ötvözése, már csak az éves költségvetések közti nagyságrendi különbség miatt sem (az OTA egészének költségvetése 2003-ban tizenöt-milliárd rubel, vagyis mindössze körülbelül ötszázmillió dollár).

Oroszországban nem okoz problémát az, hogy az akadémikusok egyetemeken tanítanak. A moszkvai és szentpétervári egyetemek mellett Krasznodar, Rosztov na Donu és Sztavropol egyetemei említhetők mint olyanok, ahol különösen sok akadémikus folytat oktatótevékenységet. Az oktatás és a tudomány összefonódásának szép példája a Nobel-díjas *Zsorezs I. Alfjorov* akadémikus által alapított Szentpétervári Regionális Kutatóközpont, ahol megvalósul a középis-kolai-egyetemi-posztgraduális képzés hármasa. Beindult és sikeresen halad az OTA és az orosz Oktatási Minisztérium *integrációs programja*.

Hogyan tovább?

Oroszországban fennáll annak a veszélye, hogy megáll a tudomány fejlődése, ha idejében nem hozzák meg a szükséges intézkedéseket. Ezeknek az állam oldaláról elsősorban a finanszírozást kellene javítaniuk. Az

Akadémia költségvetését három-öt év alatt egyenletesen elosztva tízmilliárd rubellel kellene megnövelni. A részleteket illetően a következő szempontok merülnek fel.

Az első a *kutatói javadalmazás kérdése*. Nyekipelov professzor szerint az akadémia vezetőinek körében általános az a vélemény, hogy a mai, átlagosan havi háromezer rubeles kutatói fizetéseket a négyszeresükre kellene felemelni ahhoz, hogy biztosítani lehessen a kutatók utánpótlását. A megemelt fizetésekkel párhuzamosan természetesen meg kellene követelni a teljesítményt is. Az Akadémia kutatóinak sorában sok a nyugdíjas, átlagos nyugdíjuk alig haladja meg a havi 1800 rubelt, holott a vélemények szerint három-ötezer rubel közötti lenne a kívánatos.

A második a *kutatási eszközök és berendezések kérdése*. Számítások szerint az eszközállomány pótlására legalább évi egy-milliárd rubelt kellene fordítani, szemben a 2002. évi háromszázmillióval. A berendezések működőképességének szinten tartásához évi hatszázötvenmillió rubelre lenne szükség.

A harmadik a *pályázati pénzek kérdése*. Milyen legyen például a költségvetés útján juttatott és a pályázati úton elnyerhető pénzek aránya? Az Orosz Alapvetési Alap, valamint az Orosz Humán Tudományos Alap jelenleg az oroszországi kutatás finanszírozásában 8,5 %-os arányt képvisel. Ezt egyesek szerint 20, de akár 30 %-ig is fel kellene emelni. Az OTA vezetésének viszont az a véleménye, hogy a növelés maximum 10 %-ig célszerű, mert ezek az alapok elsősorban kis projekteket finanszíroznak, főleg ösztöndíjak odaítélése útján.

A bázisfinanszírozást mindenképp meg kell őrizni, fenn kell tartani az intézeteket mint a tudósképzés központjait, mert ellenkező esetben a későbbiekben már nem lesz kinek ösztöndíjat adni.

A negyedik az *OTA épületeinek, vállalatának és földterületeinek kérdése*. Az akadémiai intézetek bevételeinek 6 %-a már most is épületek, földterületek bérbeadásából realizálódik.

Kérdés, hogy mi legyen a jövőben fel szabaduló épületek sorsa. Itt az akadémia vezetőinek véleménye szerint két eset lehetséges. Az egyik az, hogy az állam egyszerűen elveszi azokat. A kérdés persze kérdést szül: az állam mit szándékozik tenni azokkal az épületekkel, amelyekből tetemes költséggel kiköltöztette az akadémiát? A másik lehetséges változat egy 100 %-os állami tulajdonú vagyongazdálkodó létrehozása lenne, amely a bérbeadásból származó pénzt az OTA finanszírozására fordítaná. Egy ilyen jellegű vagyongazdálkodó már működött 1917 előtt Oroszországban, amely az egyház tulajdonában lévő épületeket és földbirtokokat adta bérbe. Az ötlet tehát nem új, már csak a megvalósítás jogi alapjait kell megteremteni.

A cikk elején említett, 2002. márciusi ülés és az ott született dokumentum az Orosz Tudományos Akadémia számára természetesen nem egyfajta gyógyír, de jelzi, hogy az oroszországi tudományos élet átalakításában és jobbításában valami már elkezdődött.

Az Akadémia megreformálásában Nyekipelov professzor szerint több járható út is van, kettő azonban biztosan nem az. Az egyik a létszámcsökkentéssel kezdődő, majd az állami pénzek kritikátlan juttatásával folytatódó reform, a másik pedig az, amikor először az állam ad pénzt, ennek fejében pedig az Akadémia vállalja, hogy tökéletesíti működését. A megoldás valahol egy napjainkban divatos „csomagtervben” rejtőzhet.

Kulcsszavak: *Orosz Tudományos Akadémia, Oroszország, OTA, kutatás.*

Orosz nyelvű honlap: <http://www.ras.ru/>

Kitekintés

RÁKBIZTOS EGÉR

Pillanatok alatt elpusztítja a legkülönbözőbb daganatsejteket annak a genetikailag módosított egérnek a szervezete, amelyet az amerikai Wake Forest University munkatársai rákkutatásaik során véletlenül „állítottak elő”. Zseng (Zheng) Cui professzor vezetésével hagyományos kísérletek során igen agresszív tumorsejteket juttattak egerek hasüregébe, és észrevették, hogy az egyik hím – szövettani típustól függetlenül – semmilyen burjánzó sejtet nem tűr meg testében. Sorozatos injekciók után daganatmentes maradt még akkor is, amikor társai májában, tüdejében, hasnyálmirigyében, emésztőrendszerében már áttétek sokasága képződött.

Ebből az egy állatból kiindulva kb. hétszáz fő populációt tenyésztettek ki, és legnagyobb megdöbbenésükre a daganatokkal szembeni ellenállóság öröklődött. Az utódok egy része teljes rezisztenciát mutatott, azaz szervezetük „alkalmatlannak” bizonyult a tumorsejtek befogadására, míg más egyedekben elindult ugyan a daganatok fejlődése, de testükből a rosszindulatú sejtcsoportok kb. egy nap alatt el is tűntek. A ráktól megszabadult állatok élettartama átlagos maradt, és újabb kísérletek során már soha nem sikerült megindítani bennük a daganatok kialakulását.

A kutatók egyelőre nem ismerik a „rákbiztos” egér titkát. Csak azt tudják, hogy a tumorsejtek befecskendezését azonnal igen erős immunreakció követte, a fehérvérsejtek azonnal megsemmisítették a rosszindulatú betolakodókat. Zseng Cui professzor szerint egy eddig ismeretlen daganatellenes me-

chanizmusról van szó, bár azt nem tudni, hogy azon trükkök sokasága, amelyeket a daganatsejtek azért alkalmaznak, hogy elbújjanak az immunrendszer elől, ezeknél az állatoknál miért nem válik be.

Talán hasonló mechanizmusok működhetnek azoknál az embereknél, akik rendszeresen találkoznak rákkeltő anyagokkal, mégsem kapnak rosszindulatú kórt, illetve azoknál a csodálatos gyógyulási eseteknél, amelyeknél a betegek szervezetéből megmagyarázhatatlan módon eltűnnek a daganatok.

Az elkövetkezőkben természetesen a kutatók azt próbálják kideríteni, hogy a most megismert egértörzs tagjai mitől képesek erre az igen hatékony daganatellenes küzdelemre. A válasz új gyógyszerek felfedezéséhez vezethet, áttörést hozhat a rák kutatásában és gyógyításában.

Zseng Cui professzor és munkatársainak cikke a neves, *Proceedings of the National Academy of Sciences* című folyóiratban jelenik meg, az *online* közölt „előzetes” megtalálható a lap honlapján: www.pnas.org

G. J.

MÁJBÓL HASNYÁLMIRIGY

Génterápiás eljárással egerekben májsejteket hasnyálmirigysejtekkel alakítottak a houstoni Baylor College of Medicine kutatói. Az új fejlődési útvonalra terelt sejtek ráadásul nem csak inzulint termeltek, hanem a hasnyálmirigy egyéb olyan hormonjait is, amelyek szükségesek a vércukorszint pontos

szabályozásához. Az egerek májsejtjei a beavatkozás után még négy hónappal is jól működtek, termelték a hormonokat, megfelelően tartották a vércukor-értékeket.

A kutatók szerint ez igazi áttörést hozhat a gyermekkori cukorbetegség gyógyításában, amelynek oka, hogy az immunrendszer elpusztítja a hasnyálmirigy béta sejtjeit, és ezzel a beteg egész életére inzulininjekciókra van ítélve.

Ma a legmodernebb terápia a donorból történő hasnyálmirigysejt-átültetés, de ez a kilökődés megakadályozására mellékhatásokkal járó immunrendszer-blokkoló gyógyszeres kezelést igényel. Az új módszernél erre nem lenne szükség, hiszen saját sejtekkel termeltetnék meg az inzulint.

A kísérleteket vezető Dr. Lawrence Chan szerint legalább tizenkét év szükséges ahhoz, hogy ebből a génterápiás eljárásból betegek kezelésére engedélyezett módszer váljék, és nem csak hatékonyságáról, veszélytelenségéről is meg kell győződni.

Elképzelhető például, hogy nagyon nehéz szabályozni, mennyi májsejt alakuljon át. Erre a regulációra azonban szükség van, hiszen egyrészt a működő májat is meg kell őrizni, másrészt a túl sok inzulintermelő sejt a normális alá szoríthatja a vércukorszintet, ami szintén veszélyes. Mindenesetre az állatkísérletek alapján az eljárás nagyon ígéretesnek tűnik.

(Nature Medicine on-line edition 2003.04.21.)

G. J.

A NŐKNEK NAGYOBB KÉPERNYŐ KELL

A számítógépek által generált háromdimenziós világban a nők átlagosan 20 százalékkal lassabban tájékozódnak, mint a férfiak, ezért minden ilyen jellegű munkánál, feladatnál hátrányban vannak. Amerikai számítógépes szakemberek (Carnegie Mellon University

in Pittsburgh, Pennsylvania, Microsoft's Research Lab in Redmond, Washington) most megállapították, hogy a monitorok méretének növelésével ez a hátrány csökkenthető, sőt kiküszöbölhető. Egy átlagos méretű monitor esetében a látószög 35 fok körül van, 70 foknál a nők teljesítménye már lényegesen jobb, és 100 fokos látószögnél utoléri a férfiakat. A tudósok ezért például a női építészeknek, tervezőknek javasolják a minél nagyobb képernyő használatát.

Paul Marks: Women Need Widescreen for Virtual Navigation. New Scientist. 17.04. 2003.

G. J.

ÚTON AZ EGYRE KISEBB MÉRETEK FELÉ: ÚJ MEGOLDÁSOK A NANOELEKTRONIKÁBAN

Nanoáramkör nanocső érintkezőkkel

Továbbra is érvényesülhet a mikroáramkörökre 1964-ben kimondott Moore-törvény, másfél év alatt továbbra is megduplázódhat az adott nagyságú felületre építhető mikroelektronikai elemek száma. Még legalább tíz évig van biztos jövője a szilícium alapú csipgyártásnak. A NASA új megoldása az áramkörti elemek összeköttetésének megteremtésében hoz forradalmi változást: a réz összeköttetések helyét szén nanocsövek vehetik át. Az előnyök: a méretek tovább csökkenthetők, és rendkívül nagy áramok is folyhatnak. Nem kell árkokat vájni a szilíciumlapkába az összekötő réz számára, ez egyébként egyre nehezebbé vált a méretek csökkenésével. A réz-összeköttetések miniatürizálásának az is határt szabott, hogy a méretek csökkenésével jelentősen nőtt a réz elektromos ellenállása.

A mikroszkopikus méretű nanocsöveket kémiai módszerrel növesztik a szilíciumlapka

felületére, a széncsővecskék szakállként meredeznek a felületen. A következő lépésben szilíciummal töltik fel a nanocsövek közti teret, majd simára csiszolják a felületet. A nanocsövek sok-sok ponton képeznek összeköttetést két szilíciumlap között. A rétegek egymásra építése folytatható, sokréteges torta építhető szilícium tortalapokból és a közük növesztett nanocsövekből.

Applied Physics Letters. 14 April 2003. Az Interneten: [http://ojps.aip.org/journals/doc/APPLAB-home/további_cikkek:
http://www.ipt.arc.nasa.gov
http://amesnews.arc.nasa.gov/releases/
2003/03_26AR.html](http://ojps.aip.org/journals/doc/APPLAB-home/további_cikkek/http://www.ipt.arc.nasa.gov/http://amesnews.arc.nasa.gov/releases/2003/03_26AR.html)

J. L.

Nanoáramkör fehérjéből és aranyból

Legújabban élő baktériumok segítenek nanoáramkörök gyártásában. A módszert a NASA Ames Kutatóközpontja, a SETI Intézet és az Argonne Nemzeti Laboratórium dolgozta ki. A többlépcsős folyamat kiindulópontja az óceánmélyi hőforrások közelében élő robusztus egysejtű, a *Sulfolobus shibatae* baktérium, amely erősen savas, forráspont közeli vízben is jól érzi magát. Izolálták, majd genetikailag módosították a baktérium egyik fehérjét. A módosított fehérje természetes módon 10-20 nanométer átmérőjű, hatszögletes gyűrűkbe rendeződik. A szilícium lapkára felvitt fehérjéket kristályosítják, így méhsejthez hasonló mintázatot alakul ki. A kétdimenziós rácsba rendeződött fehérjék kémiaiilag csak egy adott helyükön aktívak, ott képesek fém vagy félvezető részecskéket magukhoz kötni. Az aktív rész a fehérjegyűrű belsejében helyezkedik el. Elsőként nanoméretű (1-10 nm) jól vezető arany illetve félvezető kadmium-szelenid/cink-szulfid részecskéket juttattak a fehérjékhez. A szabályos mintázatba elrendezett nanorészecskék nagyon hasonlósak a mikroelektronikában

alkalmazott mintázatokhoz, de a méretek jóval kisebbek. A mai csipekben mintegy 130 nanométer távolságra vannak egymástól az elemek. Ígéretes alkalmazási területek: számítógépmemória, érzékelők, logikai eszközök. A NASA a fehérjealapú eszközöket a Földön kívüli élet keresésére is be akarja majd vetni.

Szellemes módon oldották meg a genetikailag módosított fehérje nagyban előállítását. A fehérjét a szokásos módon az *Escheria coli* baktériummal gyártatják. A hőforrás-kedvelő baktérium módosított fehérjéje megőrizte eredeti jó hőtűrő képességét, ezért egyszerű melegítéssel elválasztható az *E. coli* egyéb fehérjéitől.

NASA Breakthrough Method May Lead to Smaller Electronics. 26 November 2002 Release
http://amesnews.arc.nasa.gov/releases/2002/02_122AR.html

J. L.

SZUPRAVEZETŐ PLUTÓNÍUMÖTVÖZET

A plutóniummal rendszerint az atomfegyverkezéssel kapcsolatban találkozunk. Az először 1940-ben előállított transzurán elemről most kiderült, hogy egyik ötvözeata viszonylag magas hőmérsékletig, 18,5 kelvinig szupravezető. Ez ugyan messze van a réz-oxid alapú kerámiák által tartott hőmérsékleti csúcstól, de mindenképpen magasnak minősül. Az amerikai Los Alamos Nemzeti Laboratórium, a Floridai Egyetem és a németországi Transzurán Elemek Intézetének kutatói kobalttal és galliummal ötvöztött plutóniumban fedezték fel a szupravezetést. A kutatók úgy vélik, hogy a szupravezetés új fajtájára bukkantak. A plutóniumötvözet közbenső helyet foglal el a magas hőmérsékleten is szupravezető

anyagok és a csak 1 kelvin alatt szupravezető urán és cérium között.

Sarrao, J. L. et al.: Plutonium-based Superconductivity with a Transition Temperature above 18 K. *Nature*. 420, 21 November 2002, 297-299.

J. L.

VULKÁNKITÖRÉSEK ÉS AZ EL NIÑO JELENSÉG

Az Amerikai Geofizikai Unió közgyűlésén érdekes előadás hangzott el a nagy vulkánkitörések és az El Niño jelenséggel járó óceáni felmelegedés közötti esetleges kapcsolatról. (Az El Niño a Csendes-óceán egyenlítői zónájában a víz- és légkörzésben 4-5 évenként jelentkező anomália, az egyenlítői térség keleti felében néhány hónap alatt 3-6 fokkal emelkedik az óceánfelszín vízhőmérséklete.) A vulkánkitörés és az El Niño közti kapcsolat közel húsz éve merült fel. 1982-ben Mexikóban kitört az El Chicón vulkán, ez volt az „évszázad kitörése”, majd hamarosan megjelent az addig megfigyelt legerősebb El Niño jelenség, az „évszázad El Niño-ja”. Arra gondoltak, hogy a vulkánkitöréssel az atmoszférába került por úgy változtatta meg a felszínre leérkező napsugárzást, hogy az egyes helyeken felmelegedést idézett elő. A magyarázat egyáltalán nem volt meggyőző, az esetleges összefüggés tisztázására a múltbeli hasonló eseteket elemezték. Összegyűjtették az elmúlt háromszáz év El Niño és vulkánkitörési adatait. A vulkánkitörések porát például megőrizte a sarki jég, mexikói fák évgyűrűinek szélességéből

következtettek a tenger hőmérsékletére. Vagy két tucat nagyobb vulkánkitörést találtak a vizsgált időszakban. A statisztikus elemzés eredménye szerint a vulkánkitörés nem idéz elő minden alkalommal El Niño jelenséget. A vulkánkitörés utáni évben azonban a duplájára, a véletlenszerűnek megfelelő 20 %-ról 40 %-ra nő az El Niño megjelenésének valószínűsége.

Az elemzők nem fogadják el azt a többféle éghajlati modellből is következő előjelzést, hogy a globális felmelegedés a trópusi Csendes-óceánon is felmelegedéshez, El Niño-szerű állapothoz vezet. A többlet meleg szelintük éppen az ellenkező, a La Niña állapothoz vezet, ekkor a keleti rész hideg, míg a nyugati meleg. Az új modell szerint keleten a szelek hatására a mélyből feláramló hideg víz stabilizálja a hőmérsékletet, ellenáll a felmelegedésnek. Ezért a trópusi Csendes-óceán nyugati része melegszi fel, és növekszik a kelet-nyugat közti hőmérsékletkülönbség. A vulkánkitörések miatt kevesebb napfény éri a felszínt, általános lehűlés következik be. Az óceán stabil keleti részén kisebb lesz a lehűlés, mint a nyugati részen, ezért csökken a kelet-nyugat hőmérsékletkülönbség. Összefoglalva: a kutatók szerint a globális felmelegedés hatására a keleti Csendes-óceánon a hidegebb, La Niña és nem a melegebb El Niño jellegű változások várhatók. A Science-ben megkérdőjelezett klímakutató szerint az új elmélet hihetőnek tűnik, de egyáltalán nem biztos, hogy a természet valóban így működik.

Richard A. Kerr: Volcanic Blasts Favor El Niño Warmings. *Science*. 299. 17 January 2003, 336-337. pp.

J. L.

Jéki László – Gimes Júlia

Az ELTE etológusainak munkája a 7.14 impact faktorú Current Biology-ban címlapfotóval látott napvilágot; a cikket a Sunday Telegraph május 4-i száma is ismertette. Lapunkban időről időre szívesen adunk hírt más magyar kutatók, kutató-

csoportok eredményeiről is, amelyek jelentős impact faktorú folyóiratokban, vagy nemzetközi érdeklődést kiváltott könyvekben jelennek meg. Kérésünk: gyorsan! Tömören!

Szerkesztőség

A KUTYÁK ÉS FARKASOK KÖZÖTTI KÜLÖNBBSÉG AZ EMBERREL VALÓ KOMMUNIKÁCIÓBAN

Current Biology, Vol. 13, No. 9, 29
Ápril 2003, 763-766.

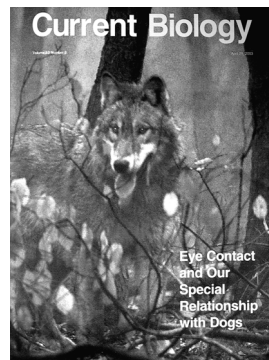
Miklósi Ádám,¹ Kubinyi Enikő,¹
Topál József,² Gácsi Márta,²
Virányi Zsófia,¹ Csányi Vilmos¹

Paleontológusok és genetikusok egyetértenek abban, hogy a mai kutya őse valószínűleg egy, a mai farkashoz hasonló szociális ragadozó lehetett. Valójában azonban igen keveset tudunk arról, milyen változások képezték az alapját annak, hogy a kutya mint faj alkalmazkodott az emberi környezethez. Az ELTE Etológia Tanszékének kutatói úgy kívánták megközelíteni ezt a régóta megoldatlan kérdést, hogy kutyákat és farkasokat neveltek fel teljesen hasonló módon, emberi környezetben, miközben összehasonlító módszerekkel figyelték meg a két faj egyedeinek viselkedését. A szakirodalomban ez az első eset, hogy egyszerre, de egymástól elválasztva neveltek föl farkaskölyköket néhány naptól 3-4 hónapos korukig.

A kutatás egyik fő kérdése volt, hogy az ily módon felnevelt farkasok képesek-e az emberi kommunikáció vizuális jeleit értelmezni. Kiderült, hogy a farkasok képesek bizonyos gesztusok értelmezésére, mindent összevetve azonban teljesítményük elmaradt a kutyáké mögött.

Egy másik kísérletben azt vizsgáltuk, hogyan viselkednek ezek az állatok egy megoldhatatlan probléma-helyzetben. A farkasok a teszt végéig derekasan küzdöttek a probléma megoldásával, és egyáltalán nem foglalkoztak a mögöttük némán álló gazdával. Ezzel szemben a kutyák néhány próbálkozás után „feladták a dolgot”, és egyre gyakrabban és hosszabban néztek az emberre. A kutyák és farkasok viselkedésbeli különbsége arra utal, hogy az utóbbiak kerülnek az emberre való nézést, amit jelen helyzetben a gazdák „segítségkérésként” értelmeztek. Még ha nem is tudjuk bizonyítani, hogy a kutyáknak valóban ez lenne a szándékuk, ez a viselkedésbeli módosulás az „ősibbnek” tekinthető farkas-viselkedéshez képest arra utal, hogy az evolúció során a kutyában olyan változások mentek végbe, amelyek az emberi kommunikációhoz jobban hasonlóvá és egyben számunkra könnyebben értelmezhetővé tették kommunikatív viselkedését.

Miklósi Ádám

A borítón a megfigyelések egyik alanya, Minka látható, amint éppen erdei sétát tesz. (Fotó: Molnár Attila).

¹ ELTE Etológia tanszék

² ELTE Összehasonlító Etológiai kutatócsoport

Könyvszemle

Kiss Endre: Monetarista globalizáció és magyar rendszerváltás (Társadalomfilozófiai tanulmányok)

Globalizáció és rendszerváltás – két kategória, mely meghatározza a hazai politikai diskurzust legalább másfél évtizede. Nem egyszerre és egyidőben, mivel csak megfelelő távlatból szemlélve rajzolódnak ki a két folyamat szoros összefüggésének jellemző vonásai. Ez a távlat lehet időbeli, de lehet az elemző tudományos distanciájából fakadó távlat, sőt távlatosság is. Kiss Endre a tudományos vizsgálat módszereivel teremt magának távlatot nézőpontot.

Társadalomtudományokban persze mindig problematikus a tudományos módszer mibenléte. Főleg a verifikáció az, ami itt problémát szokott jelenteni, s a társadalomtudományi igazságok általában csak a tudomány zárt rendszerén belül, a tudományos módszerek biztonságos, de kevesek számára átlátható, védő s egyúttal akadályozó rendszerén belül derülnek ki és hatnak. Kiss merész kísérletre vállalkozik: a politika jelenségeit a társadalomfilozófia meglehetősen elvont eszközrendszerével veti vizsgálat alá, s olyan tételek megfogalmazásával próbálkozik, melyek verifikálásához – társadalmi-politikai jelenségről lévén szó – idő szükségeltetik. (Nem osztjuk ugyanis a szerző Fukuyama iránti elkötelezettségét, s nem hisszük azt, hogy egy elmélet akkor is helytálló, ha önmaga feltételrendszerének megfelelő – lásd a híres „a történelem vége” tételt.) Tehát bizonyítást vagy legalábbis bizonyíté-

kokat várunk el még a filozófustól is, ha a társadalmi-politikai jelenségek terepére merészkedik. A filozófusoknak nem megváltoztatni kell a világot, hanem a társadalomfejlődési tendenciák fő irányait kell megmutatniuk – mondhatnánk parafrázálva az egykori, meglehetősen utilitarista útmutatást, melynek következményei éppen a szerző által tárgyalt folyamatban számolódnak fel. Így akár közös pontot is találhatunk az isteni F. F.-fel: ha a történelemnek nem is, de a történetnek vége van.

Vége van, s ezt a folyamatot nevezzük rendszerváltásnak. Kiss rögtön bevezető tanulmányában (*A globalizáció társadalomfilozófiájához*) megállapítja azt a végtelenül egyszerű, s talán éppen ezért kevés figyelemre méltatott alapvető fontosságú és meghatározó ténytet, mely szerint a globalizációs folyamatok indulása és a rendszerváltás időben egybeesett. Sőt, nem csupán az időbeli egybeesést konstatálja, hanem összefüggést lát közöttük: a létező szocializmus vezető rétege idejében fel akart ugrani az integráció vonatára, s ezért nem állt ellen az átalakulásnak, sőt, az ellenállásból élreállítás lett (nem pedig félreállítás, ahogy sokan remélték). Kiss továbbmegy, s arra a következtetésre jut, hogy a globalizációs kihívás nélkül a létező szocializmus elitje együtt tudott volna élni rendszere problémáival – a kettéosztott világban továbbra is megtalálta volna a helyét. Az összefüggés a globalizáció és a kommunizmus bukása között nyilvánvaló, de én itt jobban hangsúlyoznám (Kiss sem feledkezik meg róla!) a technika, jelesen az információs technika korszakváltást hozó fejlődését. Véleményem szerint ez volt a döntő pont –

a merev tervutasításokkal operáló, s ugyanakkor az információk áramlását minden módon akadályozó rendszer nem tudott túljutni saját alapvető belső ellentmondásán: az információk nélkül létezni nem tudó centralizált rendszer belebukott saját információellenességébe. Vagyis a recensens mind a globalizációt, mind a rendszerváltást egy közös okra, az információs forradalomra vezeti vissza, s ilyen értelemben lát közöttük kapcsolatot. S bár Kiss is hangsúlyozza az információáramlás és a demokrácia alapvető összefüggését, következő fejezetében, mely a monetarizmust bírálja, utal az informatika és a centralizáció monetáris politika keretei között létezhető, sőt létező kooperációjára (bankok, pénzügyigazgatás).

A monetarizmus és liberalizmus összefüggéseit tárgyaló fejezetben éppen ellenkező megállapításra jut: cáfolja az itt a tárgyalat két jelenség közötti azonosítási törekvéseket, és hangsúlyozza a különbségeket. Mint a fentebb említett példa mutatja, nem lát törvényszerű koincidenenciát liberalizmus és monetarizmus között, ez utóbbi zsarnoki rendszerek keretei között is működhet. Ez így igaz, s ezért vetődik fel óhatatlanul a kérdés: a kommunista diktatúra nem fért volna-e meg a világot uraló monetarizmussal? Jaruelski, Grósz és Gorbacsov néhány tétova próbálkozása erre utal, s ekkor máris ott vagyunk Kiss alaptételénél: liberalizmus és monetarizmus nem jár törvényszerűen együtt. Összehozásukat egy különleges történelmi helyzet, a kommunizmus hanyatlása és bukása tette lehetővé. Ez könnyítette meg a monetarista teoretikusok dolgát, akik összemossa a nyugati jóléti társadalom szociális gondoskodását a keleti „rosszléti” társadalmak „reálisan létező szocializmusával” a két rendszer együttes kritikájának lehetőségét találták meg a liberalizmusban. Mivel a reálisan létező szocializmus országaiban szembeszökő módon sértették az emberi és polgári jogokat, könnyen egyeztethető volt ebben

a kivételes esetben a liberalizmus egyébként nehezen összehozható két vetülete, a gazdasági és a polgárjogi liberalizmus. Ez a kivételes pillanat hozta egyébként a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában a liberalizmus hirtelen térnyerését: itt valóban egyszerre lehetett – jogosan – támadni a tervgazdaságot és politikai diktatúrát jelentő szocializmust a piacgazdaság és a demokrácia jegyében. Ráadásul talán a liberalizmus volt az egyetlen olyan politikai és eszmei áramlat, melyet a kommunisták korábban sohasem próbáltak társutasukká tenni (szemben az agrárius, keresztény és nemzeti irányzatokkal), így a megalkuvásmentes átalakulás garanciáját képviselte sokak szemében.

A kötet zárófejezetét a jobboldali populizmus jelenségét elemző tanulmány képezi. Mondhatjuk, hogy végén csattan az ostor, mert elemzésével a szerző a kötet legjobb részét alkotta meg. Olyan munkát, mely fényesen megfelel azon elvárásnak, melyet e recenzió elején a társadalomtudományi verifikáció feltételeként fogalmaztunk meg: az 1998-2000 között kidolgozott szöveg a jobboldali populizmus jellegzetességeiről szinte szó szerint igazolódott 2002 politikai gyakorlatában. Kiss a periferikus modernizáció sajátos jelenségeként írja le elemzése tárgyát, mely kétarcúan viszonyul a centrumból érkező modernizációs impulzusokhoz: az identitás változása nélkül akarja az előnyeit átvenni. Az egyszerre csodált és gyűlölt Nyugatot így lesz egyszerre rajongás és irigység tárgya, s az ambivalens érzelem visszás, szertetynyilvánításokkal ellensúlyozni próbált agresszív demonstrációkhoz vezet. (Aki látta a kultikussá vált rockoperát István királyról, már ott érezkelhette a darab alapvető dramaturgiai megoldatlanságát: Istvánnak és Kopánynak is igaza van. A populizmus ma is ezzel a dramaturgiai megoldatlansággal küszködik, ha küszködik egyáltalán – lehet, hogy jól érzi magát benne. A rockopera rajongóit sem zavarta az ellentmondás.)

Itt fogalmazza meg Kiss a jobboldali populizmus alapvető jellemzőjét: az ambivalens viszonyulást mindenhez, ahol egyértelműsége lenne szükség. Európai integráció, parlamenti demokrácia, gazdasági, pénzügyi és szociálpolitika: mindenütt kétértelműségek, törekvés a „kint is vagyok, bent is vagyok, jaj de nagyon boldog vagyok” állapot tartósítására (hogy a rockzenénél maradjunk). Ahogy a szerző meghatározza: szemantikai csúsztatások, a demokratikus politika határainak kritikaként előadott átlépései jellemzik a populizmust. Végső tanulságként arra figyelmeztet, hogy a jobboldali populizmus a demokratikus erők deficitjéből él, a demokrácia híveinek hibáiból kovácsol fegyvert.

Ez utóbbi tanulmányával Kiss a mai magyar elméleti politikai irodalom egyik legjobb

darabját alkotta meg, létrehozva mindazt, amit egy politikaelméleti munkától elvárhatunk: egy biztos elméleti alapokon álló, gyakorlati téren használható elemzést. A kötet tanulmányait nagyfokú belső koherencia jellemzi, felfoghatjuk akár egy monográfia előversengéseként is. Stílusa többnyire megfelel az olvasható tudományos irodalom követelményeinek, bár az egyensúlyt olvasmányosság és tudományos tartalom között nem mindig sikerült megtalálni. A feszeőbb szerkesztést és stílust egy monográfiától várhatjuk, melyre a kötetet elolvassván bízást számíthatunk. (Kiss Endre: *Monetarista globalizáció és magyar rendszerváltás (Társadalomfilozófiai tanulmányok)*. Ferenczi & Tsa. Budapest, 2002, 454 p.)

Heiszler Vilmos

a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (ELTE)

**Vizi E. Szilveszter – Altrichter
Ferenc – Nyíri Kristóf – Pléh
Csaba: Agy és tudat**

Pléh Csaba akadémikus vezetésével megalakult a Budapesti Műszaki Egyetemen – olyan jeles központok után, mint az MIT vagy a Stanford – az első hazai Kognitív Tudományi Központ. A Központ vezetője könyvsorozatot indított, melynek első kötete *Agy és tudat* címmel jelent meg. A kötetben a magyar biológiai, filozófiai és pszichológiai agykutatás legjelesebb szakértői közölték írásaikat, és ha tartani tudja az induló sorozat az első kötet színvonalát, akkor bízást állíthatjuk, ebben a tudományban nemzetközi értelemben is mértékadó könyvsorozattal és tudományos műhellyel lettünk gazdagabbak.

A szerzők a maguk sajátos módszerével az agy mint biológiai rendszer és a tudat mint szubjektív entitás közti viszonyt kutatják. Vizi E. Szilveszter (MTA) az agykutatás biológiai eszközeivel az ember egyediségét és tudatosságát reprodukálhatatlannak tartja. Hang-

súlyozza, hogy minden egyes ember agya morfológiailag eltérő és állandóan változó „cytoarchitektúrával” rendelkezik, amit jelenlegi tudásunk szerint sem közvetlenül mérni, sem számítógéppel modellezni nem tudunk. Ádám György (ELTE) az emberi „Én” tudattalan dimenzióival kapcsolatos kutatásait ismerteti, kiemelve a tudat, a tudattalan és a „személyes tudat” fogalmi meghatározásának nehézségeit és a különféle meghatározások következményeit. Ezzel adalékot szolgáltat ahhoz a módszertani kérdéshez, hogy amikor neurobiológusok az agytudat kapcsolatáról beszélnek, akkor vajon melyik „tudat-meghatározást” fogadják el, és mi jogosítja föl őket erre. Freund Tamás (KOKI) idegi folyamatok sejt- és molekuláris szintű működéseit vizsgálja, és azt állítja, hogy kísérletei segítségével „bepillanthatunk” a „tudati jelenségek strukturális és fiziológiai” hátterébe is. Írása szigorúan „technikai”, és nem vállalkozik arra, hogy a fiziológiai hátteret közvetlenül meghatározott tudati eseményekhez kapcsolja.

Buzsáki György (Rutgers Egyetem, USA) a viselkedés-agy korreláció vizsgálatában forradalmian újat hozott, hiszen nem az adott viselkedéshez tartozó neuronális működéseket keresi, hanem fordított irányban haladva, elsődlegesen a neuronális működéseket, az idegsejtek populációit vizsgálja, és a hozzájuk tartozó „makroszkopikus” viselkedésmintázatokat csak ez után veszi számba. Gulylás Balázs (Karolinska Intézet, Svédország) a látás neuronális vizsgálatát filozófiai megfontolásokkal köti össze, és nyitva hagyja az általa fölített kérdést: vajon teljességgel megismerheti-e és leírhatja-e az emberi agy önmagát?

Jáki Szaniszló (Seton Hall Egyetem, USA) miután kijelenti, hogy „az agytudósok leg többje gyatra filozófusnak bizonyult”, azt állítja, annak ellenére, hogy az agy és a tudat „teljesen összefügg”, a kettő egymásra fogalmilag mindig redukálhatatlan marad. Az említett „teljes összefüggésről” azonban nem kapunk további fölvilágosítást. Vámos Tibor (MTA) az agy gépként való felfogásának kérdését vizsgálva nyitva hagyja, hogy a paradigma milyen jövőbeli eredményekhez fog vezetni. Kampis György (ELTE) a kortárs agy-tudat elméletek ismertetése után a testbe épített, a testtel együtt mozgó elme paradigmáját vázolja. Nem vállalkozik a kérdés megválaszolására, hogy vajon a „test és tudat teljes problémaköre valaha is bejárható lesz-e?”. Hasonlóan látja ezt Hernád István, aki kortárs szerzők álláspontjának vizsgálata után maga is arra a következtetésre jut, hogy az „én”-nek lenni érzése olyan „megoldatlan rejtély, amellyel meg kell tanulnunk együtt élni”.

Altrichter Ferenc (North Carolina Egyetem, USA) napjaink analitikus filozófiai nyelvezetének segítségével objektív-szubjektív, kauzális-logikai összefüggéseket elemezve amellet tesz hitet, hogy ha az agy-tudat kérdés valaha megoldható lesz, „a megoldás kulcsát a tudomány fogja szolgáltatni”. Ugyanakkor nem tér ki arra, hogy ez a tudomány az

„ott lévő” oksági világ és matematikai képletek tartománya, avagy a tudós szubjektív világa és a logikai-szemantikai világba tartozó fogalomkészlete lesz-e. Szécsi Gábor (MTA) az intencionalitás és a nyelvi jelentés viszonyának vizsgálata során kiemeli, hogy a nyelv és a mentális állapotok vizsgálata egymástól elválaszthatatlan.

Pléh Csaba és Lukács Ágnes (BME és Collegium Budapest) a szabályalapú és az asszociatív nyelvértelmezésre vonatkozó empirikus vizsgálatokat kapcsolják össze idegrendszerei kutatásokkal. Racsmány Mihály és Szendi István (JATE, Bristol) a munkamemóriát tanulmányozzák a skizofrénia és a Williams-szindróma kapcsán. Kéri Szabolcs és Janka Zoltán (SZTE, Szeged) a tudat neurokognitív működését elemzik, Kovács Ilona (Rutgers Egyetem és BME) pedig a látórendszerrel kapcsolatos neurológiai kutatásainak eredményeit mutatja be. Kovács Gyula (Richter Gedeon Rt.) a tudat vizualitásának viselkedéstudományi megközelítéséről ír.

Nyíri Kristóf (MTA) kötetzáró tanulmányában az általa kidolgozott új kép-filozófiai paradigmát értelmezi az agy- és tudatkutatás kapcsán. Két olyan alapvető állítása van, amely meghatározó jelentőségű lehet az emberi gondolkodás és filozófia további értelmezésére és fejlődésére. Egyrészt azt állítja, hogy a „Nyugat filozófiájának története a gondolkodás képességével szembeni értetlenség története”, és kiemeli, hogy a kognitív tudomány korában eljuthatunk oda, hogy a „lineáris szöveg béklyóiban” vergődő nyugati filozófiát felszabadítsuk a képiség világába és világának. A kutatásoktól azt várja, hogy a mentális képek működési konstrukciójának és működési mechanizmusának megértésével véget érhet a filozófia fogalom- és szöveg-centrikussága. Tézise az, hogy a gondolkodás elsősorban a „teoretikus konstrukciókként felfogott mentális képekben” zajlik, ahol el kell érni, hogy az intro-spektív adatokat korrelációba hozzák a külső

megfigyelési adatokkal. Ennek megoldása az agy-tudat kapcsolatának a megoldása is lenne, ami új korszakot nyitna az ember önmegértése, tudománya és filozófiája történetében. (Vizi E. Szilveszter – Altrichter Ferenc – Nyíri Kristóf – Pléh Csaba: *Agy és*

tudat. Szerk. Pléh Csaba – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály. BME Kognitív Tudományi Központ, Kognitív Szeminárium sorozat. Budapest, 2002, 242. p.)

Boros János

az MTA doktora, egyetemi tanár (PTE)

Niederhauser Emil - Szvák Gyula: A Romanovok

A szerzők a magyarországi és az európai ruszisztika kiemelkedő képviselői, akik az orosz történelemről már több jelentős szakkönyvet írtak. Jelen kötetük is hiánypótló. A jó háromszáz éven át uralkodó Romanov-dinasztia történetéről ez idáig még nem olvashattunk magyar nyelvű művet. A kötet azért is fontos, mert hetven éven át, a szovjet rendszer idején nem nagyon lehetett a cári család történetéről a maga valóságában írni. Pedig a Romanovok nem csupán saját országuk sorsát alakították, hanem az európai, sőt a világtörténelem folyásába is képesek voltak beleszólni.

A szerzők természetesen nem csupán a cárokról és családjukról alkottak színes portrékat, nem csupán cselekedeteiket és azok következményeit tárták fel. Megismerhetjük azt a miliőt is, amelyből a dinasztia származott, és amely keretet adott uralmának. A sajátos orosz fejlődés jó háromszáz éve tárul eléink a szolgáltság, a szolgáló nemesesség, a bojártság, a pravoszláv egyház történetétől a 19. században születő orosz polgárság és munkásság történetéig. Bepillantunk az orosz mentalitás és az orosz politikai gondolkodás múltjába is. Tanúi lehetünk az orosz hatalmi mechanizmus működésének, a társadalom felülről való irányításának, összeesküvéseknek, puccsoknak, palotaforradalmaknak, lázadásoknak, elbukott és győztes forradalmaknak. Mindezek nélkül nem értenénk meg, hogy a Romanov-cárok mit miért tettek vagy éppen nem tettek.

Az 1613-ban trónra kerülő Romanovok a következő század végére a moszkvai orosz államból egy hatalmas birodalmat kovácsoltak, hogy majd az első világháború végén ezen birodalom összeomlása a dinasztíát is maga alá temesse.

A tizennyolc Romanov-cár közül természetesen nem mindegyik volt egyformán alakítója a történelemnek. Az első, Mihail számára a cári hatalom helyreállítása volt a siker. A dinasztia első, nagy formátumú uralkodója I. (Nagy) Péter (1682-1725) volt. Európai követjárásakor ismerte fel, hogy országa milyen elmaradott. „Azért ment Nyugatra, hogy megtanuljon jó hajókat építeni, s úgy jött haza, hogy belátta: egész Oroszország talapzatát kell újraácsolni” – írja Szvák Gyula. A szerző azt emeli ki, hogy Péterben nem egy koncepciózus, átfogó reformokra törekvő cárt kell látnunk. Változtatásait a pillanatnyi szükségletek vezérelték. Az erőfeszítésekhez képest az eredmények mérsékeltek voltak. Reformjai a katonai monarchiát erősítették, és részben európaizálták az államot. A társadalom azonban a szolgája maradt. Vitathatatlan érdeme, hogy az északi háború megnyerésével Oroszországot európai nagyhatalommá tette.

Péter halála után közel négy évtized telt el, amíg a dinasztia ismét egy kiemelkedő uralkodót adott a birodalomnak, II. Katalin (1762-1796) személyében. Niederhauser Emil sokszínű és differenciáltan ábrázolja, s uralmát az orosz felvilágosult abszolútizmus korának tekinti. Reformjai közül valójában több is sikeresnek és tartósnak bizonyult. Volt azonban „ellenreformja” is (a szerző kifejezése): Ukrajnában bevezette az örökös job-

bágyságot. Külpolitikájában egyértelműbb volt a siker: Lengyelország három felosztásából a legnagyobb részt kapta, délen pedig a törökök elleni háborúival Oroszország kijutott a Fekete-tengerre. A francia forradalmat elvette, amiben nincs semmi különös, mivel az elmaradott birodalomban még nem volt időszerű a polgári átalakulás.

I. Sándor (1801-1825) alatt, Napóleon bukása után, Oroszország a kontinens legerősebb hatalma lett. Öccse, I. Miklós (1825-1855) ezt a hatalmat többek között az 1848-as forradalmak leverésére is felhasználta. A krimi háborúban elszenvedett vereség után II. Sándor (1855-1881) kénytelen volt polgári reformokat bevezetni. A szerző szerint ezek közül talán a jobbágyfelszabadítás volt a legfontosabb. Elmaradt viszont a cári önkényuralom lebontása. Erre az utolsó Roma-

nov kényszerült az 1905-ös forradalom hatására. A parlament (a дума) felállítása azonban felemásan sikerült. II. Miklós (1894-1917) – Niederhauser Emil kifejezésével élve – „a Romanovok XVI. Lajosa” nem értette meg az idők szavát. Az első világháború olyan próbának tette ki a cári rendszert, amelyet nem tudott kiállni. Az 1917-es első forradalom után a trón, a bolsevik hatalomátvétel után a cári család élete is elveszett. A Romanovok mint uralkodók története ezzel véget ért.

A magas szakmai színvonalú kötet olvasmányos stílusban íródott. A szöveget bibliográfia, névmutató és fényképek egészítik ki. (*Niederhauser Emil – Szvák Gyula: A Romanovok. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002, 352 p.*)

Papp Imre

egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Surányi Dezső:

Gyümölcsöző sokféleség

A sokféleség az élő természet eredendő megnyilvánulása. A növények, állatok, mikroorganizmusok genetikai-taxonómiai sokféleségében éppúgy megmutatkozik, mint az életközösségek változatosságában. Ennek a sokféleségnek (töbör: a biodiverzitásnak) feltárása, kutatása napjainkban a biológia egyik legfontosabb (és legsürgetőbb) feladata. Fenntartása, megőrzése pedig egyre nyilvánvalóbb társadalmi érdek, hiszen biológiai erőforrásaink léte, a természet normális működése függ tőle.

A biodiverzitás kutatásának hagyományos – és csaknem kizárólagos – objektumai a természetben „vadon” előforduló fajok illetve természetes életközösségek. Hozzájuk képest jóval elhanyagoltabb a használatba vett fajok köre, pedig a többezer éves emberi civilizáció az állatok tenyésztésével és növények termesztésbe vonásával megszabta azok evolúciós irányait, és nagyszámú kultúrfajtát hozott létre. Itt tehát tagadhatatlanul

egy gazdagítási folyamattal állunk szemben. Némi kárpótlás ez azért a sok bajért, rombolásért (élőhelyek százainak, fajok ezreinek kipusztításáért) amit az ember a másik kezével a Természet ellen elkövetett.

Kultúrnövényeink egyik nagy csoportja a gyümölcsstermő növények köre. Akár csak a piaci kínálat utóbbi harminc-negyven éves változásait látva feltehető a kérdés: hol vannak a régi megszokott és kedvelt szilva, alma- vagy körtefajtáink? Mi lett velük? Nem évtizedes, hanem évszázados, évezredes időléptékben tesz fel rokon kérdéseket (és ad is rá válaszokat) Surányi Dezső. Ősi gyümölcsfajtáink tételes áttekintésének, eredetének, történetének, elterjedésének leírása, jellemzése és nagyszámú egyéb szempont szerinti tárgyalása található meg ebben az élvezetes olvasható könyvecskében.

A könyv címe rímeli a fájdalmasan korán elhunyt Juhász-Nagy Pál nagyhatású munkájának – *Eltűnő sokféleség* – címére. Ami még fontosabb, e két mű „szellemi-gondolati orientációja” is nagyon hasonló. Alapállásuk: a természet feltétlen tisztelete, az egyszer már

létrejött, életképesnek bizonyult formák, szervezetek respektálása. Ha úgy tetszik, ez konzervatizmus, de nemes és teremő konzervatizmus. Miként Surányinál a hagyomány tisztelete is az, mert, mint írja: a hagyomány a korszerűség alapja. A könyv szerzője nemcsak képzett kertész, de ökológiailag is jól tájékozott kiváló botanikus. Méltó követője a nagy eltávozott elődöknek, Rapaics Rajmundnak, Kárpáti Zoltánnak, Domokos Jánosnak, akiknek szaktudományos jártassága a növénytan mellett a pomológára, a gyümölcsfajok eredetének ismeretére is kiterjedt. Ennek köszönhető, hogy a régi gyümölcsfajtákat, tájfajtákat Surányi nemcsak a termesztés oldaláról értékeli, de azon túlmutató szempontokra is figyelemmel van. A természetes vegetáció és a gyümölcsstermő növények, a gyümölcskultúra ezer szállal kapcsolódnak egymáshoz. Nézzük a forrásokat. Azt találjuk, hogy a természetes vegetáció növénytársulásai vegetációzónánként, illetve magassági övenként (gondoljunk csak az erdőssztepp-zónára, a zárt tölgyesek zónájára vagy a bükkösök övére) nagyszámú, sokféle vadgyümölcsöt rejtegetnek. De ugyanezek a klímazónák illetve övezetek szabják meg a kinemesített fajták termesztői körzeteit is. Egy-egy táj gyümölcsfajtainak diverzitása a különböző tulajdonságoknak, potenciálnak egyfajta összletét jelenti. A tájfajtáknak ez a potenciálja a területenként változó klímájú, talajú tájak adottságainak a jobb kihasználására alkalmas. Már az ökológus teszi hozzá, hogy ezáltal pozitív a szerepük a másodlagos vegetáció, a táj élőhelyeinek formálásban is. Ne feledjük, hogy az élőhelyek táji mozaikját az extenzív művelésű gyümölcsösök (például ártéri gyümölcsösök), középhegység-lábi szőlők is színesítik, gazdagítják, sőt, még a művelésükben felhagyott szőlők is mindmáig refúgiumai a visszatelepedett ősi növényvilágnak. Így végül is – ahogyan azt a bevezetőben is érintettük – a létrejött sokszínűség

kettős, mivel közösségi szinten is jelentkezik, nemcsak a fajták szintjén.

Surányi után elfogadhatjuk, hogy a magyar nép vándorlásai során megszerzett és a Kárpát-medencében élő másfajta népcsoportoktól örökölt természetismereti, gazdasági és így kertészeti termesztési tapasztalatok meghatározóak voltak. A honfoglalást követően a kezdetben erős bajor, balkáni, bizánci, francia és itáliai, németalföldi és spanyol egyházi és világi kapcsolatok révén már a korai Árpád-korban színvonalas kertkultúra jött létre a Kárpát-medencében. Kimutatható, hogy egykoron lényegesen többféle gyümölcsfajt termesztettek, mint mostanában. A kultúrába vett fajok száma ugyanis megközelítette a negyvenet, ez a szám a jelenleginek nagyjából a kétszerese. Még a török uralom idején is történt gazdagodás, mivel a meghódított területekre sok növényfajt telepítettek be. A későbbiekben a termelés intenzitását, a hozamok növelését egyre érzékenyebb fajtákkal tudták csak biztosítani. Ez az oka annak, hogy a elmúlt századok, de különösen a 20. század folyamán sok gyümölcs- és szőlőfajta merült feledésbe. A fajtaváltások további okai: a modernebb termesztéstechnika, a változó piaci igények, különböző növényegészségügyi problémák. Surányi mindenestre úgy véli, hogy a kártevők összességükben sem tudtak akkora változásokat előidézni a gyümölcskultúrákban, mint a birtokviszonyok átalakulása vagy egyes politikai döntések meghozatala. A számok meggyőző erejével szemlélteti a fajtaválasztékban az utóbbi húsz évben beállott szegényedést. Kimutatja, hogy 1978-tól 15 gyümölcsfaj választéka szűkült be – némelyiké tekintélyes mértékben-, és egyedül a meggy az, ahol 1998-ra a fajták számának növekedéséről beszélhetünk.

A mondanivaló gerincét a fajták-változatok leírása alkotja. Termesztésük legalább másfél-két évszázados múltra tekint vissza,

de egyeseket már a középkorban is ismer-tek. A leírások kiterjednek a fajta bevezetésének idejére (ha az egyáltalán ismeretes), az eredetre, megadva a(z egykori) termesztés körzetét, a fajta durva morfológiai leírását, jellemzve a termés minőségét, ízét, az érés időpontját, a felhasználás módját, a betegségek iránti érzékenységet. Sorra szabatos leírását nyújtja az almatermésűeknek (alma-, körte-, birs- és naspolyafajták), a csonthéjasoknak (cseresznye-, meggy-, szilva-, sárgabarack- és őszibarackfajták), a héjasgyümölcsűeknek (dió-, gesztenye-, mandula-, mogyorófajták), a bogyósoknak és fűgefajtáknak (egres-, ribiszke-, szeder-, málna-, szamóca- és fűgefajták), és az ismert régi szőlőfajtáknak.

A régi fajtáknak, helyi változatoknak vannak előnyei, de hátrányokat is hordoznak. Úgy tűnik azonban, hogy az előnyök számottevőbbek, mint a hátrányok. Előny az, hogy génforrásokként használhatóak, rezisztencia-nemesítések alapanyagai. A magas beltartalmi érték, alkalmanként a termékenység, termőképesség, az ökológiai és egészségbeli tűrőképesség, más esetekben a fagytűrés indok lehet arra, hogy ne csak nemesítési alapanyagoknak, de termesztési értékeknek tekintsünk egyes fajtákat. A legkülönbözőbb rezisztenciák kimerítő felsorolása alapján kibontakozó kép igen meggyőző. A fajták, helyi változatok különféle egyéb terheléseket is sokszor elviselhetnek. Alkalmazhatóak a táji-térségi rehabilitációban. Különleges termékek, biotermékek alapanyagai lehetnek, így szélesítik a piaci áruválasztékot. Segíthetik az egészségesebb táplálkozást, az egészségesebb életvitelt. Nem megvetendő a társadalmi-kulturális szempontok sem: történelmi értékeket képviselnek, bennük termesztési hagyományok

testesülhetnek meg. De hozzájárulhatnak az idegenforgalmi lehetőségek bővüléséhez is, gondoljunk itt a történelmi kertekre, bemutató kertekre. A kultúrfajták diverzitása hatékony eszköz lehet a termelők kezében a növényvédelmi kezelések mértékének csökkentéséhez.

A mű talán leginkább operatív fejezete a gyümölcsfajták kiválasztásával és ültetvénybe helyezésével foglalkozik. Alapvető lépések: a kiváló tulajdonságú egyedek kiválasztása, az anyafák kijelölése, pomológiai értékelése, a helyi fajtaelnevezések feljegyzése, a fajták meghatározása. Javaslatot tesz a tájfajta- és történelmi fajtagyűjtemények létrehozandó körzeteire (szám szerint ötvenre). Megismertet a fajtakijelölés és szaporítás folyamatával, a régi művelési módszerekkel és eszközökkel. Végül külön fejezetet szentel a „matuzsálemi korú” gyümölcsfák és cserjék bemutatásának.

A történelmi illetve kultúrtörténeti utalásokkal gazdagon átszőtt szöveghez változatos ábraanyag csatlakozik.

Néhány kisebb szerkesztésszerű hiányosság sem változtat azon a tényen, hogy Surányi Dezső érdekes és értékes művel ajándékozott meg bennünket. Azt várjuk tőle, hogy hatására megélnéküljenek és valamelyest egységesüljenek azok a feltáró terepkutatók, amelyek az ország egynémely pontján, helyi kezdeményezésként már elkezdődtek. És ne feledjük: egy koherens hazai biodiverzitás-stratégia sem nélkülözheti azokat a szempontokat és megoldásokat, amelyeket e könyv sugall. (Surányi Dezső: *Gyümölcsöző sokféleség. Akcident Nyomdaipari Kft., Cegléd, 2002, 140 p., 50 p. ábra*)

Fekete Gábor

kutatóprofesszor, az MTA rendes tagja

Angol nyelvű bibliográfia a holokausztról

„Nem valószínű, hogy a közeljövőben bárki is meghaladhatná Braham történetírói teljesítményét” – írta Ránki György az *Élet és Irodalomban* Randolph L. Braham professzor 1981-ben megjelent *The Politics of Genocide (A népirtás politikája)* című, kétkötetes, a magyar zsidóság második világháborús tragédiáját feldolgozó monográfiájáról. A Braham professzor fő művének tekinthető monumentális alkotás (amely Magyarországon előbb 1988-ban, majd 1997-ben látott napvilágot) a teljesség igényével, enciklopédikus szándékkal és kivitelezéssel elemzi a magyar zsidóság 1944-1945-ös katasztrófáját, annak előzményeit és utóhatásait.

A New York-i Városi Egyetem politológus professzorára jellemző tudományos totalitásra való törekvés, a minden apró részletet megvilágítani kívánó történeti attitűd más munkáiban is tetten érhető. Tanulmányok és cikkek egész sorát követően 1963-ban Braham professzor gyűjtötte össze két kötetben a magyar zsidók megsemmisítésével kapcsolatos legfontosabb német külügyi, politikai és rendőri szervek által „termelt” dokumentumok szövegeit (*The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account. I-II*) és ezzel nemcsak a külföldi, hanem a Magyarország második világháborús szerepét vizsgáló hazai kutatóknak is nagy szolgálatot tett. A kimeríthetetlen intellektuális energiákkal rendelkező, idén a 80. születésnapját ünneplő tudós – sok egyéb munkája mellett –, az elmúlt évben egy újabb, a holokauszt és a magyar zsidóság modern történetének kutatásához nélkülözhetetlen kézikönyvet állított össze. A *The Holocaust in Hungary: A Selected and Annotated Bibliography 1984-2000* (A holokauszt Magyarországon: válogatott és annotált bibliográfia 1984-2000) című munka tavaly látott napvilágot az Egyesült Államokban a Rosen-

thal Institute for Holocaust Studies, a Social Science Monographs és a Columbia University Press gondozásában.

Braham professzornak ez a műve tulajdonképpen egy évtizedekkel ezelőtt megkezdett gyűjtőmunka immár második, kézzelfogható eredménye, és az 1984-ben *The Hungarian Jewish Catastrophe* (A magyar zsidó katasztrófa) címmel megjelent annotált bibliográfia második kötetének tekinthető. Az első bibliográfiában Braham 1984-gyel bezárólag gyűjtötte össze a magyar holokausztról és a hozzá kapcsolódó más történeti problémakörökről szóló magyar, német, angol, román, héber, jiddis nyelvű könyveket, cikkeket, tanulmányokat, visszaemlékezéseket, lexikonokat, kronológiákat, bibliográfiákat, térképeket, sőt még verseket is. A 2479 tételt tartalmazó annotált címgűjtemény a pontos bibliográfiai adatok megjelölése mellett rövid ismertetőt is nyújtott az adott műről. Braham könnyen áttekinthető, logikus struktúrába helyezte el az általa összegyűjtött hatalmas adathalmazt. Az általános áttekintő munkák után a magyar holokauszt előzményeivel (zsidótörvények, munkaszolgálat, kamenyec-podolszki deportálás, újvidéki mészárlás, stb.) foglalkozó műveket helyezte a tematikus rendbe. Ezt követően magát a holokauszt eseménysorát tárgyaló munkák kerültek sorra, szintén kisebb témákra bontva. Itt például a regionális (vármegyék, települések) történésekre vonatkozó bibliográfiai tételek éppúgy megtalálhatók az adott földrajzi egységek alfabetikus rendjébe szedve, mint a magyar zsidók által megjárta koncentrációs táborokkal foglalkozó munkák a lágerek szerint csoportosítva. A harmadik nagy egység a magyar zsidók megsemmisítésének következményeit fókuszba helyező műveket sorolta fel és mutatta be. Itt kaptak helyet például a német és magyar háborús bűnösökkel és pereikkel foglalkozó publikációk (a vádlottak neve szerinti alfabetikus sorrendben), a kárpótlási kérdéseket

tárgyaló munkák, vagy az olyan, a magyar holokauszt utóregzéseinek tekinthető témákkal kapcsolatos művek, mint az ún. „Kasztner-ügy”. Ebben a részben szerepeltek a holokausztra vonatkozó magyar politikai és szellemtörténeti értelmezések, reflexiók dokumentumai, a neo-antiszemizmus tematikájú közlemények, valamint a nyilas emigráció által a háború után kiadott könyvek. A kötetet Braham tollából származó rövid tanulmány és szövegmagyarázat vezette be; név-, hely- és szerzőmutató zárta le.

A professzor az első bibliográfia kiadásával korántsem tekintette munkáját lezártnak, és az elmúlt szűk két évtizedben sem hagyott fel a gyűjtőmunkával. Ennek a tevékenységnek az eredménye a bibliográfia nemrég megjelent második része. A *The Holocaust in Hungary* újabb ezerötyszáz címet közöl. Braham itt elhagyta a nagy kronológiai egységeket, és műfaji illetve tematikus bontásban ismerteti az 1984 és 2001 között megjelent, a vészkorszakról illetve a kapcsolódó témákról szóló publikációkat. Az ebben a periódusban napvilágot látott művek mellett a kötet ismerteti jó néhány, az 1984-ben megjelent bibliográfiából kimaradt tételt is, ezzel téve teljessé a gyűjtést. Az előző bibliográfiához képest újdonságnak tekinthető, hogy az írott művek, azaz a különböző újságcikkek, tanulmányok, összefoglaló szintézisek, monográfiák és specifikus jelenségeket vizsgáló tanulmányok, memoárok és regények mellett Braham ezúttal felvette a gyűjteménybe a vizuális publikációkat: játékfilmeket, dokumentumfilmeket, fotó- és grafika-gyűjteményeket, kiállításokat és azok katalógusait is. A megjelent publikációk által alakított tematikában ezúttal kiemelt helyet kaptak a magyar lakosság és a hivatalnokok, valamint a külföldi diplomaták embermentési akcióit, a kontinentális viszonylatban is specifikusan magyar jelenségnek számító

háborús munkaszolgálat epizódjait, a magyarországi zsidóüldözés nemzetközi visszhangját, jogi, demográfiai és gazdasági hátterét megvilágító művek. Természetesen ezt a kötetet is név- és helymutató egészíti ki. A 2001 legvégén megjelent gyűjtemény frissességére jellemző, hogy még az azévi budapesti könyvhéten megjelent, vonatkozó tematikájú kötetek is szerepelnek benne.

Braham professzor bibliográfiai hiánypótló és egyben nélkülözhetetlen művek. A bibliográfia segítségével nemcsak a szakmához tartozó vagy laikus magyar olvasók tájékozódhatnak a téma kapcsán az elmúlt több mint másfél évtizedben a nemzetközi porondon napvilágot látott magyar vonatkozású írásokról, hanem egyúttal a magyarul született cikkek, tanulmányok és kötetek százainak létezéséről értesülhetnek a külföldi tudósok és érdeklődők. Mindenki, aki itthon vagy külföldön, bármilyen okból vagy mélységben érdeklődik a magyar holokauszt, a magyar zsidóság és Magyarország modern történelme iránt, könnyen használható, átfogó, a teljességre törekvő és azt el is érő részletességű kézikönyvet emelhet le a polcra. (*Randolph L. Braham (ed.): The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography. Institute for Holocaust Studies of The City University of New York and Social Science Monographs. Distributed by Columbia University Press, New York, 1984. 501 p.; Randolph L. Braham (ed.): The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography. The Rosenthal Institute for Holocaust Studies Graduate Center/The City University of New York and Social Science Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 2001. 252 p.*)

Kádár Gábor – Vági Zoltán

PhD hallgatók

Borhi László: *Iratok a magyar-amerikai kapcsolatok történetéhez 1957-1967*

Borhi László már majdnem a középnemzedék tagjaként hosszú ideje foglalkozik az Egyesült Államok történetével, magyarországi és kelet-európai politikájával, ebben a tárgykörben már két érdemes feldolgozása jelent meg.

Ebben a kötetben a hozzáférhető magyar levéltári anyagból 164 iratot ad közzé teljes terjedelemben, a szükséges tárgyi magyarázatokkal. Az első dokumentum 1957. február 27-én kelt, az utolsó 1967. december 3-án. A dokumentumokat általában teljes terjedelemben közli, ha lényegtelen részleteket elhagy, azt jelzi. A Függelékben tizenhárom dokumentum eredetileg angol nyelvű szövege (vagy a dokumentum egy része, amely a kiadványban az eredetinek megfelelően, angol nyelven jelent meg) található meg angol fordításban.

Az évtized a magyar-amerikai kapcsolatok egyik legnehezebb időszaka, hiszen közvetlenül a forradalom leverése után vagyunk, az ebből származó hazai problémákkal. Borhi László rövid bevezetője rámutat az évtized konfliktusaira. Félreérthetlenné teszi, hogy a magyar-amerikai viszony önmagában megérthetetlen, hiszen nyilvánvalóan a szovjet-amerikai kapcsolatok függvénye, ezeknek a kapcsolatoknak a hullámváltozása szabja meg Amerika megnyilvánulásait és a magyar reakciót. A nehézség az eleve ellentétes elvárásokból adódik. A magyar fél elvárása az adott helyzet, a Kádár-kormány

legitimitásának elismerése. Amerikai részről meg éppenséggel ennek a helyzetnek a megváltoztatása (persze egy 1989-re emlékeztető gyökeres változásra az amerikaiak sem számítanak). Ennek ellenére a magyar kormányzat – olykor éppen szovjet sürgetésre – kénytelen a viszony javulását vagy legalábbis normalizálását szorgalmazni. 1961-1978 között több ízben is nagyobb diplomáciai műveletek zajlanak ebben az irányban, érdembeli elmozdulás még sincs.

A mai olvasó, különösen a fiatalabb évtizedekből, nyilván már elszokott az akkori magyar hivatalos dokumentumok bikkfanyelvezetétől, amely az egészen bizalmasnak és titkosnak szánt dokumentumokban is megjelenik. A kor szereplőinek ez már a vérében volt.

A kötet tizenöt lapon ad életrajzi adatokat az iratokban szereplő fontosabb személyekről. A szokásos névmutató és az akkoriban használatos rövidítések feloldása (a pártállami rendszer imádta a rövidítéseket) hasznosan egészíti ki a kötetet. Az itt közölt iratok nemcsak a korszak magyar külpolitikájának megismerését szolgálják (amennyire „magyar” külpolitikáról ekkor egyáltalán beszélni lehet), hanem a rendszer egészéhez, belső felépítéséhez és működéséhez is figyelemreméltó támpontokat nyújtanak. Remélhető, hogy a szerző folytatja kutatásait, amivel nagy szolgálatot tesz nemcsak a magyar történettudománynak, hanem a pártállam iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is. (Borhi László: *Iratok a magyar-amerikai kapcsolatok történetéhez 1957–1967. Ister, Budapest, 2002, 687 p.*)

(–r. –l.)

Markovits Pál: *Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. században*

Rokonszenves ember rokonszenves könyve, így lehetne a legjobban összefoglalni az olvasó véleményét. A szerző 1917-ben szü-

letett, tehát még a történeti Magyarországon, édesatyja állatorvos volt. Ez magyarázza a cím „úri” jelzőjét, a kalandort az életpálya. Természetesen az atya nyomdokán ő is állatorvosnak készül, 1940-ben meg is szerzi a diplomát Budapesten, 1941 őszéig már

praktizál is Dunaszerdahelyen, a Csallóközben, amely akkor rövid időre ismét Magyarországhoz tartozik. 1941 októberében persze már behívják munkaszolgálatra, a szerző szerint Magyarországon, Kárpátalján és a jugoszláviai Borban kell dolgoznia. A bori táborból szerencsésen, helyi ismerősök segítségével el tud szökni, egy csetnik vajdához kerül, ahol általában egészségügyi teendőket lát el. Innen viszont ugyancsak megszökik, átáll a Tito-féle partizánokhoz, akik Bulgáriából érkeznek a környékre. A háború végétével visszatér Magyarországra, először a FÉKOSZ-ban dolgozik (ez a kor egyik fontos koalíciós, ám döntően kommunista vezetésű szervezete volt). Aztán visszakerül a szakmába, 1949-50-ben Zsámbékon, az akkor alakított mezőgazdasági főiskola igazgatója. Innen a Phylaxia céghez került, még mindig a szakmán belül, ahol oltóanyagokat kell kikísérleteznie. 1965-ben szakmai eredményei miatt is kiküldik Franciaországba, rövid budapesti epizód után ismét oda kerül, ezúttal a Curie Intézetbe, ahol érdemleges tudományos eredményeket ér el. 1982-ben itt nyugdíjazzák, de továbbra is dolgozik, közben többször jár tanulmányúton az Egyesült Államokban, 1985-ben oda is költözik, majd a következő évben egy francia csapat tagjaként szakértőként Zaire-ba kerül, ahonnan – jól végzett munkájának köszön-

hetően – élve tud eljönni. Előtte az USA-beli Bethesdában, a rákkutató intézetben dolgozik. 1990-ben hazatér Budapestre, itt írja meg emlékiratait.

A kötetet sok fénykép illusztrálja, és külföldi működési területeinek megfelelően angol és francia nyelvű rövid rezümét is ad. Tudományos munkásságáról csak a legszükségesebbet mondja el, amit az átlagolvasó is megért. Talán érdemes volna ezirányú tevékenységét (például a baromfipestis elleni vakcina kikísérletezését még a Phylaxiában, azután a francia és amerikai korszak eredményeit) külön tanulmányban a szakemberek számára összegezni.

A tudományos nagyképűség jólesően hiányzik a könyvből. Mint a tartalmi ismeretéből látszik, valóban „kalandor” élet is volt ez, olykor nem kevés szerencséivel (ha Bor kapcsán például Radnótira gondolunk). A szerző mindenről ugyanolyan csevegő hangnemben ír, nem dramatizál. Nem játssza meg a hőst, az áldozatot, a tudóst (és még jónéhány más szerepet is játszhatna). De végül is a külföldön is elismerést arató magyar tudósok sorát szaporítja. Ezért is volt érdemes e hasábokon megemlékezni róla. (*Markovits Pál: Egy „úri kalandor” botladozásai a XX. században. Tevan Kiadó, Budapest, 2002, 201 p.*)

(–r. –l.)

CONTENTS

The 300th Anniversary of Rákóczi's War of Independence

Béla Köpeczi: Remembering the 300 th Anniversary of the Breakout of Rákóczi's War of Independence.....	676
Conference: Europe and Hungary in the Era of II. Rákóczi	677
Ferenc Tóth: Emigrated or Exiled? – The Rákóczi Emigration in the Mirror of History	678
Imre Bánkúti: Problems of Economy in Rákóczi's State.....	686
Béla Köpeczi Rákóczi's Foreign Policy.....	692
Ágnes R. Várkonyi: Ad Perpetuum Rei Memoriam – On the State of Ferenc Rákóczi ...	699

Study

Andrea Éltető – Andrea Hercsuth: Modernisation of Catalonia.....	713
Péter Cserne: Third Ways – Röpke and Bibó on Capitalism and Socialism	726
Zoltán Dénes Iván: Two Different Interpretation of the Same Injustice – Gyula Székfű's and István Bibó's Diagnoses and Therapies on the Paris Peace Treaty	738
Gábor Michalkó – Tamara Rác: Beyond Pitching the Tent – About the Conditions of Tourism Science in Hungary	747

Interview

Nationalism and Archaeology – Béla Lukácsi's interview with Csanád Bálint.....	758
--	-----

Academy Affairs

The 2003. May Assembly of the MTA (László Szabados)	764
Agreement of the Government of the Hungarian Republic and the MTA.....	772
Agreement of the Ministry and the MTA	773
Agreement of the Ministry and the MTA	774
World Council of Hungarian Professors	775

The Science of the World – as Hungarian Diplomats See

Ildikó Szalai-Szűcs: Reform Plans in British Higher Education	777
István Takács: Foreign Students in US Universities	779
Árpád Erdélyi: What is next, Russian Academy of Sciences?	781

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	785
--	-----

<i>Book Review</i>	790
--------------------------	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetéseket.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő olda-

lak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazták.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

M A G Y A R ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

KIS GYÜLÉS, SEPT. 2. 1847.

Fáy András igazg. és tisz. tag' helyettes elnöklése alatt

Jelen Fugorasi, Gebhardt, Kálly, Kiss Károly, Luczenbacher, Szalay, Vörösmarty rr. tt. — Erdélyi, Hanák, Kiss Ferencz, Kovács Mih., Peregriny, Tasner, Walther, Weizel H. tt. — Toldy F. titoknok, Lukács M. hely. segédjegyző.

LUCZENBACHER JÁNOS rt.,

julius' 26-dikán megszakadt előadását *) folytatva, a' *pagány magyar sírok* körül eddig tett fölfedezéseit, rajzok' előmutatása mellett, akkép ismerlette.

A' Duna és Tisza közötti téreken mintegy 377. évben Kr. ut. letelepült húnok, azaz kúnok', a' magyarok' vérrokonai, csatálatérre riaszták fel az egész Pannoniát. Potentiana város' vidéke volt a' kúnok és rómaiak közötti véres ütközetnek mezeje. Itt lakott Macrinus, vagy mint mások nevezik: Matrinus, akkora római igazgató Pannoniában, ki látván miként tódul tartománya felé az ellenség' özöne, megfélemlített, és római segédhadakért folyamodott. A' segedelmére jött beronai száz Szász Detre Szászhalom körül tított fel táborát, és míg a' kúnok' hadakozásmódját nem ismerve, azt vette Macrinus igazgatóval tanácskozába: túl a' Dunán támadják-e meg az ellenséget, vagy hol és miként; azalatt éjre kelt az idő. „Most nyugalmasan tölthetjük az éjszakát, mondának a' Potentiana körül táborozók, ellenségünket a' Duna választja el tőlünk, azon át nem evezhetnek; mert hajóik nincsenek.“

* * *

Innen gyalog ösvényen mentünk a' Duna' meredek partja fölött Bata helységbe alá, melynek régi neve Szászhalom, de nem Szászhalom (Centum colles), mint írónk' nagyobb része hirdeti. Bejártuk az egész falut római köveket keresve; törött sírköre többre, de Milován Pál' udvarában nevezetes feliratúra akadunk, mely a' konyhaajtó előtt volt iratlan felére helyezve 's lépcsőül szolgált; ezt legott megvettük és a' m. n. museumba vitettük.

E' kőnek (IV. T. D.) olvasható felirata ez:

„Imperator Caesar — — — — (An)
toninus Augustus Pius Sarmaticus — —
Britannicus Pontifex Maximus Tribuniciae Potestatis — —
Consul tertium Pater Patriae ripam omnem — — —
— — — *extractis item prae (si)*
dis per loca opportuna ad
clandestinos Latrunculo
rum transitus oppositis
munivit per — — — — —

Itt másfél sor ki van törölve.

